

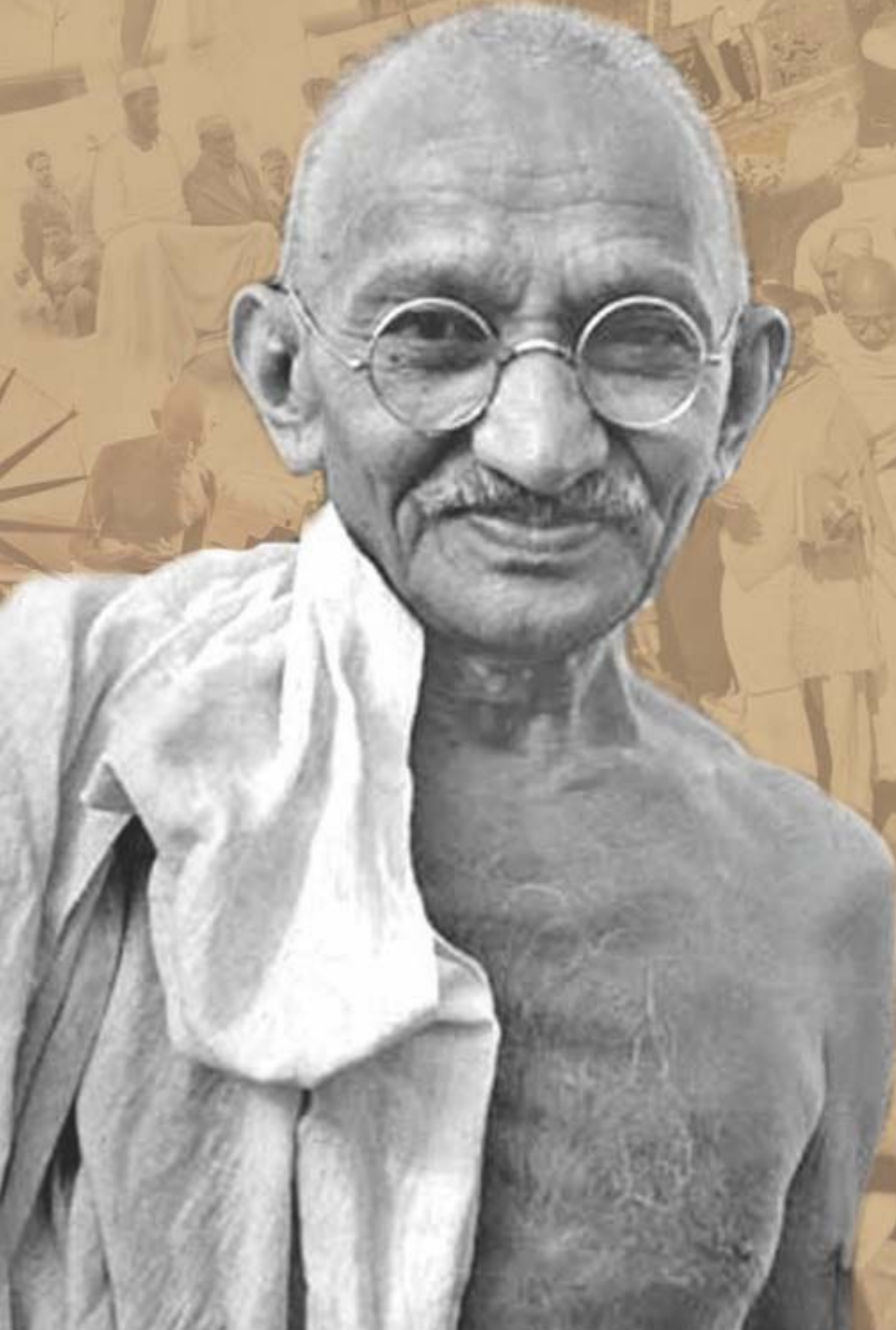
ગાંધીજીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

RNI NO. MAHBIL/2013/50453

પ્રજ્ઞ જીવન

YEAR : 2, ISSUE : 11, FEBRUARY 2015, PAGES 104. PRICE 20/-

ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ-૨ (કુલવર્ષ-૬૩) • અંક-૧૧ • ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૫ • પાનાં ૧૦૪ • કીમત રૂ. ૨૦/-

જિન-વચન

સિદ્ધિમાર્ગને જાણીને,

ભોગોથી નિવૃત્ત થઈ જા !

અધુવં જીવિયં નચ્ચા સિદ્ધિમગ્ગં વિયાણિયા ।

વિણિયટ્ટેજ ભોગેસુ આડં પરિમિયમપ્પણો ॥

(દ. ૮-૩૪)

જીવન ક્ષણભંગુર છે. પોતાનું આયુષ્ય પરિમિત છે. એવું સમજીને તથા સિદ્ધિમાર્ગને જાણીને, ભોગોથી નિવૃત્ત થઈ જા !

Life is not permanent. It is limited. Knowing this and also having known the path of liberation, one should abstain from material pleasures

(ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ ગ્રંથિત 'જિનવચન'માંથી)

'પ્રબુદ્ધ જીવન'ની ગંગોત્રી

૧. શ્રી મુંબઈ જેન યુવક સંઘ પત્રિકા
૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨
૨. પ્રબુદ્ધ જેન
૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩
બ્રિટિશ સરકાર સામે ન જૂકવું
એટલે નવા નામે
૩. તરૂણ જેન
૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭
૪. પુનઃ પ્રબુદ્ધ જેનના નામથી પ્રકાશન
૧૯૩૯-૧૯૫૩
૫. પ્રબુદ્ધ જેન નવા શીર્ષકે બન્યું 'પ્રબુદ્ધ જીવન'
૧૯૫૩ થી
- શ્રી મુંબઈ જેન યુવક સંઘના મુખપત્રની ૧૯૨૯ થી, એટલે ૮૬ વર્ષથી અવિરત સફર, પહેલા સાપ્તાહિક, પછી અર્ધમાસિક અને ત્યારબાદ માસિક
- ૨૦૧૫ માં 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નો ૬૩મા વર્ષમાં પ્રવેશ
- ૨૦૧૩ એપ્રિલથી સરકારી મંજૂરી સાથે 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અંક સંયુક્ત ગુજરાતી-અંગ્રેજીમાં, એટલે ૨૦૧૩ એપ્રિલથી ગુજરાતી-અંગ્રેજી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' વર્ષ-૨.
- ફુલ ૬૩મું વર્ષ.
- ૨૦૦૮ ઓગસ્ટથી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા સંસ્થાની વેબસાઈટ ઉપરથી જોઈ-સાંભળી શકાશે.

પ્રબુદ્ધ વાચકોને પ્રણામ

પૂર્વ તંત્રી મહાશયો

જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી
ચંદ્રકાંત સુતરિયા
રતિલાલ સી. કોઠારી
મણિલાલ મોકમચંદ શાહ
જટુભાઈ મહેતા
પરમાણંદ કુંવરજી કાપડિયા
ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ
ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

ગાંધી સમર્થિત સાત સામાજિક અપરાધ

'સેવન સોશયલ સીન્સ' આ શીર્ષકથી સાત સામાજિક અપરાધોની સૂચિ પહેલીવાર ગાંધીજીએ પોતાના અઠવાડિક 'યંગ ઈન્ડિયા'ના ૨૨ ઓક્ટોબર ૧૯૨૫ના અંકમાં છાપી હતી. આ જ સૂચિ પછીથી તેમણે પોતાના પૌત્ર અરુણ ગાંધીને હત્યાના થોડાં વખત અગાઉ હસ્તલિખિત રૂપે આપી હતી. આ સૂચિમાંનો આઠમો અપરાધ શ્રી અરુણ ગાંધી દ્વારા ઉમેરાયો છે.

આ સાત અપરાધ છે.

૧. સિદ્ધાંત વિનાનું રાજકારણ

૨. શ્રમ વિનાની સંપત્તિ

૩. વિવેક વિનાનો ઉપભોગ

૪. ચારિત્ર્ય વિનાનું જ્ઞાન

૫. નીતિનિયમો વિનાનો વેપાર

૬. માનવતા વિનાનું વિજ્ઞાન

૭. ત્યાગ વિનાની ભક્તિ

૮. કર્તવ્યપાલન વિનાના અધિકાર (શ્રી અરુણ ગાંધી દ્વારા ઉમેરેલું.)

'વ્રતવિચાર'

અહિંસા સત્ય અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અસંગ્રહ
શરીરશ્રમ અસ્વાદ, સર્વત્ર ભયવર્જન
સર્વધર્મી સમાનવત્વ, સ્વદેશી સ્પર્શભાવના
સેવવાં એકાદશ આ નમ્રત્વે વ્રત નિશ્ચયે

જ્ઞાનજીમા

Violence killed good,
But Violence dies;
The pure the martyred blood,
Speaks to the skies.

Violence slew peace,
And through all ages hance;
Man shall not cease
To Mourn this Violence.

The Silence knows,
The sacred river flows;
The light that was the Savior,
Grows and grows and Grows.

□ William Rose Benet

(American Poet and Critic)

પ્રબુદ્ધ જીવન

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫

સર્જન સૂચિ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	પૃષ્ઠ
૧	ગાંધીતર્પણ	ડૉ. ધનવંત શાહ	૦૫
૨	આ વિશિષ્ટ અંકના માનદ પરિકલ્પનાકાર અને સંકલનકર્તા સોનલ પરીખ	ડૉ. ધનવંત શાહ	૦૭
૩	બે બોલ	સોનલ પરીખ	૦૮
૪	ભાગલાનું રાજકારણ	નારાયણ દેસાઈ	૦૯
૫	‘મારી સાથે કોઈ નથી!’	દિનકર જોષી	૧૨
૬	કાંગ્રેસ અને ગાંધીએ પાકિસ્તાનને ટેકો આપ્યો હતો ?	યુનીભાઈ વૈદ્ય	૧૫
૭	ગાંધીજીએ સરદારને બદલેનહેરુની વરણી કેમ કરી ?	નગીનદાસ સંઘવી	૧૭
૮	દિલ્હીમાં ગાંધીજી	વિપુલ કલ્યાણી	૧૯
૯	ગાંધીજીનાં અંતિમ પ્રવચનોની સોનોગ્રાફી	ડૉ. નરેશ વેદ	૨૧
૧૦	મહાત્મા ગાંધીના છેલ્લા છેલ્લા પંદર મહિના	સોનલ પરીખ	૨૫
૧૧	ગાંધીજીના છેલ્લા ઉપવાસ	પ્યારેલાલ	૩૨
૧૨	ઉપવાસના બીજા દિવસે પ્રાર્થના સભામાં આપેલું પ્રવચન	—	૪૧
૧૩	પાકિસ્તાનને પંચાવન કરોડ અપાવવા ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા હતા ?	યુનીભાઈ વૈદ્ય	૪૩
૧૪	ગાંધીજીની હત્યાના પ્રયાસો	યુનીભાઈ વૈદ્ય	૪૪
૧૫	બાપુને માથે મોત ભમતું હતું ?	યોગેન્દ્ર પરીખ	૪૬
૧૬	ગાંધીજીએ જીવનના છેલ્લા અઠવાડિયા દરમિયાન કરેલાં નિવેદનો	—	૫૦
૧૭	મહાત્મા ગાંધીના પાર્થિવ દેહનો અંત	પ્યારેલાલ	૫૨
૧૮	અંતિમયાત્રા અને અસ્થિવિસર્જન	પ્યારેલાલ	૫૬
૧૯	ગાંધીજીનું છેલ્લું વસિયતનામું	—	૬૦
૨૦	સંત નાથુરામ, દેશદ્રોહી ગાંધી ?	તુષાર ગાંધી	૬૧
૨૧	‘ગાંધી ચલે જાવ’	જિતેન્દ્ર દવે	૬૩
૨૨	ધી મર્ડર ઓફ મહાત્મા : ગાંધીજીની હત્યાનો કેસ અને ચુકાદો	જસ્ટીસજી. ડી. ખોસલા	૬૬
૨૩	કોટિ કોટિ કરે સ્તુતિગાન	સંકલન : નીલમ પરીખ	૭૦
૨૪	ગાંધીજીને જગવંદના	સંકલન : નીલમ પરીખ	૭૪
૨૫	બાપુ મારી નજરે	જવાહરલાલ નહેરુ	૭૭
૨૬	લૉગ લિવ ગાંધીજી	ફેઝ અહમદ ફેઝ	૭૮
૨૭	ગાંધી પછીનું ભારત	યોગેન્દ્ર પારેખ	૭૯
૨૮	આદર્શોની અવનતિ	મહેન્દ્ર મેઘાણી, લૉર્ડ ત્રિખુ પારેખ, રમેશ ઓઝા	૮૨

જેનામાં ધૈર્ય ન હોય તે અહિંસાનું પાલન ન કરી શકે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક ૩

૨૯. જલધર! શુભ વિતરો સંદેશ	હેમાંગિની જાઈ	૮૪
૩૦. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	૮૫
૩૧. વિશ્વ મંગલમ્ અનેરા- વૃંદાવન ખાતે યોજાયેલ ચેક અર્પણ સમારોહ	—	૮૭
૩૨. ૮૦મી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન	—	૮૮
૩૩. ભાવ-પ્રતિભાવ	—	૮૯
૩૪. સર્જન-સ્વાગત	ડૉ. કલા શાહ	૯૫
૩૭. Seeker's Diary : Making of Mahatma	Reshma Jain	97
૩૮. Enlighten Yourself By Study Of Jainology Lesson 4 : Tirthankaras	Dr. Kamini Gogri	99
૩૯. ગાંધી જીવનના અંતિમ અધ્યાયની તસવીરો-ઝલક	—	૧૦૩
૪૦. સેવક કી પ્રાર્થના	મહાત્મા ગાંધી	૧૦૪

રૂ. એક હજારના પુસ્તકો ખરીદનારને રૂ. ૫૦૦નું ડિસ્કાઉન્ટ, એટલે રૂ. ૫૦૦માં રૂ. ૧૦૦૦ના પુસ્તકો

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.	ક્રમ	પુસ્તકના નામ	કિંમત રૂ.
ડૉ. રમણલાલ થી. શાહ લિખિત ને સંપાદિત ગ્રંથો			૨૦	આપણા તીર્થંકરો	૧૦૦	ડૉ. રમેશભાઈ લાલન લિખિત		
૧ જૈન આચાર દર્શન	૨૪૦		૨૧.	સંસ્કૃત નાટકોની કથા ભા. ૧	૧૦૦	૨૬.	જૈન દંડ નીતિ	૨૮૦
૨ ચરિત્ર દર્શન	૨૨૦			ડૉ. કલાબેન શાહ લિખિત			સુરેશ ગાલા લિખિત	
૩ સાહિત્ય દર્શન	૩૨૦		૨૨.	ચંદ્ર રાજાનો રાસ	૧૦૦	૨૭.	મરમનો મલક	૨૫૦
૪ પ્રવાસ દર્શન	૨૬૦			ડૉ. રશ્મિ ભેદા લિખિત		૨૮.	નવપદની ઓળી	૫૦
૫ સાંપ્રત સમાજ દર્શન	૨૭૦		૨૩.	અમૃત યોગનું, પ્રાપ્તિ મોક્ષની	૨૫૦		ડૉ. કે. બી. શાહ લિખિત	
૬ શ્રુત ઉપાસક ડૉ. રમણભાઈ શાહ	૩૨૦			ડૉ. ફાલ્ગુની ઝવેરી લિખિત		૨૯.	જૈન કથા વિશ્વ	૨૦૦
૭ જૈન આચાર દર્શન	૩૦૦		૨૪.	જૈન પૂજા સાહિત્ય	૧૬૦		ડૉ. કલાબેન શાહ સંપાદિત	
૮ જૈન ધર્મ દર્શન	૩૦૦			ડૉ. રેખા વોરા લિખિત			ડૉ. ધનવંત શાહ લિખિત	
૯ ગુર્જર ફાગુ સાહિત્ય	૧૦૦		૨૫.	આદિ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ	૨૮૦	૩૦.	વિચાર મંથન	૧૮૦
૧૦ જિન વચન	૨૫૦					૩૧.	વિચાર નવનીત	૧૮૦
૧૧ જિન તત્ત્વ ભાગ-૧ થી ૮	૫૪૦						ભારતીબેન શાહ લિખિત	
૧૨ વંદનીય હૃદયસ્પર્શ ભા. ૩	૫૦					૩૨.	શ્રી ગૌતમ તુભ્યં નમઃ	૨૨૫
૧૩ વંદનીય હૃદયસ્પર્શ (ઓલીવ)	૨૫૦						આચાર્ય વાત્સલ્યદીપ સૂરિ કૃત	
૧૪ પ્રભાવક સ્થવિરો ભાગ-૧ થી ૬	૩૫૦					૩૩.	જૈન ધર્મ	૭૦
૧૫ નમો તિથરસ	૧૪૦					૩૪.	ભગવાન મહાવીરની	
૧૬ પાસપોર્ટની પાંખે ભાગ-૧ થી ૩	૫૦૦						આગમવાણી	૪૦
૧૭ સાંપ્રત સહચિતન ભાગ-૧ ૬	૧૮૦					૩૫.	જૈન સજ્જાય અને મર્મ	૭૦
						૩૬.	પ્રભાવના	૧૨
પ્રો. તારાબેન ર. શાહ લિખિત						૩૭.	સુખ તમારી પ્રતિક્ષા કરે છે	૩૮
૧૮ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (પુસ્તિકા)	૪					૩૮.	મેરુથી યે મોટા	૧૦૦
૧૯ પ્રબુદ્ધ ચરણે	૧૦૦							

નવાં પ્રકાશનો

૧. ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ કૃત અંગ્રેજી ભાષામાં જૈનીઝમ : કોસ્મિક વિઝન રૂ. ૩૦૦
૨. ઈલા દીપક મહેતા સંપાદિત સંવત્સરી પ્રતિક્રમણ વિધિ સહિત મૂળ સૂત્રોનો ગુજરાતી-અંગ્રેજી ભાવાનુવાદ રૂ. ૩૫૦

ઉપરના બધા પુસ્તકો સંઘની ઓફિસે મળશે. સંપર્ક : પ્રવીણભાઈ ટે.નં. ૨૩૮૨૦૨૯૬.

રૂપિયા અમારી બેંકમાં-બેંક ઓફ ઇન્ડિયા-કરંટ એકાઉન્ટ નં. ૦૦૩૮૨૦૧૦૦૦૨૦૨૬૦ માં જમા કરી શકો છો. IFSC: BKID0000039

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬

ઈશ્વરને સમર્પિત થવામાં અવર્ણનીય સુખ રહેલું છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધી જીવન

અ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ • પ્રબુદ્ધ જીવન • ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક • પૃષ્ઠ ૫

અંતિમ

વિશેષાંક

Regd. With Registrar of Newspaper for India No. MAHBIL/2013/50453

• ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ : ૨ (કુલ વર્ષ ૬૩) • અંક : ૧૧ • ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ • વિક્રમ સંવત ૨૦૭૧ • વીર સંવત ૨૫૪૧ • માહ વદિ તિથિ-૧૨ •

● ● ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા ● ● ●
(પ્રારંભ સન ૧૯૨૯થી)

પ્રબુદ્ધ જીવન

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

● ● વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૦૦/- ● ●

● ● છૂટક નકલ રૂ. ૨૦/- ● ●

માનદ તંત્રી : ડૉ. ધનવંત શાહ

આ વિશેષાંકના માનદ પરિકલ્પનાકાર અને સંકલનકર્તા :

સોનલ પરીખ

ગાંધી તર્પણ

તંત્રી સ્થાનેથી...

બહુ અવગણ્યા, તાત! આસત્કાર્યા, અનાદર્યા,
ને અપમાનને ગારે, આ હાથે દેવ અર્પિયા,
ખીજવ્યા, પજવ્યા પૂરા, કૂમળું ફિલ કાપિયું,
ને ત્હમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધાં; સહુ ગયું

-‘પિતૃ તર્પણ’-કવિ ન્હાનાલાલ

“આજે મારી દિન અને લાચાર દશા છે. આજે મારું કોણ સાંભળે છે? એક જમાનો હતો જ્યારે હું જે કાંઈ કહું તે લોકો કાને ધરતા અને એનો અમલ કરતા...તે વખતે હું અહિંસક સેનાનો સેનાપતિ હતો. આજે હું અરણ્યરુદ્ધન કરતો હોઉં એવી મારી દશા છે.”

મો. કા. ગાંધી (પરિચય પુસ્તિકા-૧૩૨૦)

જીવનની ઉત્તર અવસ્થાએ આ હતી આપણા રાષ્ટ્રપિતાની વેદના. પશ્ચાતાપનો ભાવ અનુભવી તર્પણ પણ કરવાનું છે. શબ્દ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરવાની છે.

આ અંકના સૌજન્યદાતા

શ્રીમતી દીનાબેન ચેતનભાઈ શાહ

અને

શ્રી ચેતનભાઈ નવનીતલાલ શાહ

પુણ્ય સ્મૃતિ

માતૃશ્રી હીરાલક્ષ્મી નવનીતલાલ શાહ

આ અંકના વિદ્વાન લેખક મહાનુભાવોએ વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી આ સંવેદના તપાસી છે, એ સમગ્ર વ્યાપ અને વર્તુળને શબ્દોમાં આવકારવાનું ભગીરથ કાર્ય સોનલબેને કર્યું છે જ. છતાં થોડાં સમિધ અર્પણ કરું છું.

આ વિશિષ્ટ અંકનું સર્જન માત્ર

એમની સંવેદના જોવાનું નથી, પણ એ ઉપર દૃષ્ટિ કરી આપણે

આઝાદી પહેલાં અને પછી હિન્દુ-મુસલમાનના હિંસક હુલ્લડો.

- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન: ૨૩૮૨૦૨૯૬
- ઓફિસ સ્થળ સૌજન્ય : શ્રી મનીષભાઈ દોશી ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બેન્ક A/c. No. 0039201 000 20260.
- Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

કદી ભયભીત થવું નહીં. પરમાત્મા હંમેશાં આપણી સામે છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

કલકત્તા, નોઆખલી, ગુજરાત, બિહાર, વગેરે સ્થળે થયાં. આ અગ્નિકુંડના હુતાશ ઉપર શાંતિનું જળ છાંટવા આ ૭૭ વર્ષીય બુઝુર્ગ ખુલ્લા પગે દોડાદોડ કરે, ઉપવાસો કરે, તોય હિંદુ કહે બાપુ મુસલમાનના અને મુસલમાન કહે બાપુ અમને ન્યાય આપો. બાપુની અગ્નિપરીક્ષાનો આ સમય હતો. અંગ્રેજોએ ખૂબ જ કુનેહપૂર્વક ભાગલાના બીજ વાવ્યા હતા. કેટલાક વર્ગો એમાંય બાપુને દોષી ઠેરવ્યા. બાપુએ પોતાની જાત તપાસીને વેદનાભર્યા સ્વરે કહ્યું, ‘મારી ચારે તરફ જવાળાઓ ઊઠી છે. એ જવાળાઓ મને ભરખી નથી જતી એમાં ઈશ્વરની કરુણા છે ? કે મારી હાંસી કરે છે ?’

બાપુ એકલા પડી ગયા હતા. પૂ. બા અને મહાદેવભાઈએ વિદાય લીધી હતી. ટાગોરે પણ દેહત્યાગ કર્યો હતો. જે વ્યક્તિ સાથે એક સમયે આખો દેશ હતો એ વ્યક્તિ સાથે માત્ર આજે પાંચ-છ વ્યક્તિઓ હતી.

અને બાપુએ એકસો પચીસ વરસ જીવવાની ઇચ્છા છોડી દીધી અને બાપુએ કહ્યું, ‘હવે હું બહુ બહુ તો એકાદ બે વર્ષ જીવીશ. પણ જે હિંદમાં ખૂનામરકી ચાલતી હોય તેવા હિંદમાં એક ક્ષણ પણ જીવવાના મને અરમાન નથી...મારા ત્રીશ વર્ષના કામનો કરુણ અંજામ આવ્યો છે. સ્વતંત્રતા એ આપણી જીત હોય તો પણ એ કરુણ છે. એથી પંદરમી ઑગસ્ટના ઉત્સવમાં હું ભાગ લઈ શકું નહિ.’ અને આવા અને અન્ય કેટકેટલા ઝેરના ઘુંટડા બાપુ એકલા ગળે ઉતારી ગયા !!

આવી વેદનામાંથી બાપુને મૃત્યુની ઇચ્છા જન્મી. એમણે પોતાના મૃત્યુના એકાદ વર્ષ પહેલાં મનુબેનને કહ્યું હતું:

‘જો હું માંદો પડીને પથારીમાં પડું અને એમ મારું મરણ આવે તો છાપરે ચડીને કહેજે કે તમે ધારતા હતા એવા આ પુરુષ નહોતા ! પણ જો હું પ્રાર્થના કરવા જતો હોઉં અને એ વેળા કોઈ માણસ આવીને મને ગોળી મારે, અને હું એ ગોળીનો ઘા સામી છાતીએ ઝીલું અને મારા મોંમાંથી રામનું નામ નીકળે તો જગતને કહેજે કે એ ભગવાનનો દાસ હતો.’ આ વાત એમણે લોર્ડ માઉન્ટબેટનને કહેલી અને પ્રાર્થનામાં તો વારંવાર કહેલી.

અને આ મહામાનવને એવું ઇચ્છા મૃત્યુ મળ્યું.

બાપુ અસાધારણ ચિંતક હતા. તર્કબુદ્ધિવાળા બેરિસ્ટર હતા, જીવન સંપૂર્ણ સત્ય, અહિંસા અને અપરિગ્રહને સમર્પિત હતું, એ પ્રાજ્ઞ પુરુષ-યોગી પુરુષ હતા, આ બધાં સત્યભર્યા તત્વોનો જેનામાં સમન્વય હોય, સાધના અને શુદ્ધિ હોય, એની વાણીમાં સત્ય અને કાળ આવીને બિરાજે એની આ પ્રતીતિ.

અમારી પેઢી, જે ૧૯૩૫-૪૦માં જન્મી હતી, એમને વારસામાં ગાંધી વિચારો મળ્યા. અમારી યુવાની ગાંધી વિચારથી ભરી ભરી હતી, પણ ત્યારે અમારા વડીલો યુવાન હતા, અથવા પ્રૌઢ હતા, એ

સર્વે આ ગાંધીના ઉત્તરાર્ધને સમજી ન શક્યા, અને જે ગાંધીને જેમણે જોયા-જાણ્યા હતાં છતાં એમણે એ ગાંધીને વેદના આપી, અમે આજે આ અંકના સર્જનથી અમારા વડીલો વતી ગાંધી તર્પણ કરીએ છીએ. અમારી એ ફરજ છે.

સામાજિક દૃષ્ટિએ વ્યાપક અર્થમાં જોઈએ તો પ્રત્યેક બે પેઢીની આ સંવેદના છે. બાપુની જગ્યાએ પોતાના વડીલને મૂકી જૂઓ, ક્યાંક ને ક્યાંક આ સંવેદના જરૂર ડોકિયું કરશે. આ તર્પણ અંકનો આ પણ ઉદ્દેશ છે. આ સમગ્ર અંક વાંચીને પોતાના વડીલ પ્રત્યે સાચા હૃદયથી એક ઉદ્ગાર નીકળે: ‘મને માફ કરજો વડીલ’ તો એ પણ આ અમારા માટે મોટી ઉપલબ્ધિ હશે.

માત્ર ૪૫ દિવસમાં આ અંક તૈયાર કરવાનો હતો ! ગાંધી વિશે અત્યાર સુધી કોઈએ વિચાર્યો કે સ્પર્શ્યો નહિ હોય એવો સર્જનાત્મક અને ચિંતનાત્મક વિષય આ અંક માટે સોનલબેને વિચાર્યો. સર્વ વિદ્વાન લેખકોએ સોનલબેનને હૂંફાળો સહકાર આપી સોનલબેનના સંબંધોની ઉપજની પ્રતીતિ કરાવી આ અંકને એવો આકાર આપ્યો કે ગાંધી સાહિત્ય જગતે એની નોંધ લેવી પડશે. આપ વાચકને પણ એની પ્રતીતિ થશે, લેખ અને લેખકોનું વૈવિધ્ય વાચકને માતબર કરી દેશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

આ વિશિષ્ટ અંકને સોનલ પરીખના પરિશ્રમ અને ચિંતનનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો છે. સોનલબેને અહીં જે તર્પણ અને શબ્દ શ્રદ્ધાજલિ અર્પી છે એ ગાંધી સાહિત્ય જગત માટે અવિસ્મરણીય રહેશે જ.

આવો વિષય અને આવો દમદાર અંક સર્જવામાં હૃદય અને આત્મા સોનલબેનના છે, પણ અનેક હાથોએ પોતાનો પુરુષાર્થ આ સર્જનમાં રેડ્યો છે, એવા અમારા મુદ્રક જવાહરભાઈ શુક્લ, પ્રત્યેક લેખને પોતાની ઝીણી નજરમાંથી પસાર કરનાર અમારા પુષ્પાબેન પરીખ અને આ બધાંની વચ્ચે દોડાદોડ કરનાર કડી રૂપ અમારો હરિચરણ અને આ બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવાય છે એવી ખેવના રાખનાર, અમારા રોહિતભાઈ, પ્રવીણભાઈ અને અશોક, આ સર્વોનો આભાર માનું છું.

આટલા મોટા અંકના સર્જન માટે સોનલબેન પહેલી વખત – અને આ અંક પૂરતા છેલ્લી વખત – એટલે એક વખત જ મળ્યા, ફોન ઉપર તો અલપ ઝલપ મુદ્દાની વાતો, અને વોટ્સ અપ ઉપર તો શૂન્યવત્, આમ એકલે હાથે સોનલબેને આ વિરાટ કાર્ય સુંદર અને સમૃદ્ધ રીતે પાર પાડ્યું એ માટે એમનો આભાર નથી માનતો. હૃદય ઝૂકી પડે છે.

ધનવંત શાહ

drdtshah@hotmail.com

- ૧ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨૦૦/- (U.S. \$ 20) ● ૩ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૫૦૦/- (U.S. \$ 50) ● ૫ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૮૦૦/- (U.S. \$ 80)
- ૧૦ વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૧૮૦૦/- (U.S. \$ 180) ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બેન્ક A/c. No. 0039201 000 20260.

કોઈની મહેરબાની માગવી એટલે આપણી આઝાદીનો ત્યાગ કરવો.

આ વિશિષ્ટ અંકના માત્ર પરિકલ્પનાકાર અને સંકલનકર્તા

સોનલ પરીખ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના ચાર પુત્રો, હરિલાલ, રામદાસ, દેવદાસ અને મણિલાલ. આમાંના હરિલાલની પુત્રી રામીબેન, આ રામીબેનના પુત્ર ડૉ. પ્રબોધભાઈ પરીખ અને આ પ્રબોધભાઈના સુપુત્રી તે આપણા સોનલબેન પરીખ.

ગાંધીજી સાથેના સોનલબેનના આ સંબંધની મને ખબર જ નહિ. મને તો આ સોનલબેનનો માત્ર શબ્દ પરિચય જ. પ્રત્યેક શનિવારે ‘જન્મભૂમિ’માં એમની ફિલ્મી ગીતોનું રસદર્શન કરાવતી કોલમ ‘છૂકર મેરે મન કો’ અને એ કલમથી ‘જન્મભૂમિ’માં લખાયેલા એમના અન્ય લેખોનો હું નિયમિત વાંચક. એમના લેખોમાં મને સંશોધન, ચિંતન અને સર્જનાત્મકભાવની અનુભૂતિ થતી. એ લેખોનું ઊંડાણ મને એવું સ્પર્શી જતું કે હું એ ચિંતનાત્મક લેખિકાનો ‘ફેન’ બની ગયો.

આ સંસ્થા મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ અને ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નો ગાંધી જીવન અને ગાંધી ચિંતન સાથે અતૂટ નાતો. ભૂતકાળમાં ગાંધી ચિંતન વિષયક વિશિષ્ટ અંકો પ્રકાશિત કરેલા, છેલ્લે જાન્યુઆરી ૨૦૧૩માં.

આ વરસે પણ ગાંધીજી વિશે ખાસ અંક પ્રગટ કરવાની ભાવના જન્મી. ગાંધી જીવન અને ચિંતનમાં બોળાયેલી કલમ હું શોધતો હતો. સમય ઓછો હતો અને પરિશ્રમ વધુ હતો.

પરમ મિત્ર ડૉ. નરેશભાઈ વેદ સાથે ફોન ઉપર અન્ય ચર્ચા કરતા મેં મારી મૂંઝવણ રજૂ કરી અને નરેશભાઈએ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે ગાંધીજી સાથેનો સોનલબેનનો કૌટુંબિક સંબંધ દર્શાવી આ સોનલ પરીખનું નામ સૂચવ્યું. મારા માટે તો બગાસું ખાતા પતાસું આવી ગયું ! ?

વિચારોનું સામ્ય બે વ્યક્તિનો કેવો આકસ્મિક મેળાપ કરાવી દે છે ! ગજબના છે આ બ્રહ્માંડના તરંગો.

સોનલ પરીખ સાથેની મારી પહેલી મુલાકાત, પુસ્તકો વચ્ચે, કાલાઘોડા-ફોર્ટની સાસુન ડેવીડ લાયબ્રેરીમાં. વાતો વાતોમાં સંકોચના પડળ દૂર થતા ગયા અને સામ્ય વિચારો અને ધ્યેયની પાંખડીઓ ખુલતી ગઈ. આ અંકની પરિકલ્પનાની ચર્ચા થઈ. મારા આશ્ચર્યોના ગુણાકાર થયા. ગાંધી લોહી તો સોનલબેનની નસોમાં દોડે છે પણ ગાંધી સાહિત્યથી આટલા બધાં વિભૂષિત અને ઝબોળાયેલા હશે એની તો મને કલ્પના પણ નહિ. સોનલબેનને સમજવાનું મારું વર્તુળ મોટું થતું ગયું. આભાર નરેશભાઈ.

વિષયની ચર્ચા થઈ અને સોનલબેને એકલે હાથે બધું કામ ઉપાડી લીધું. જી, એકલે હાથે જ, મારી કોઈ સહાય નહિ. અમે અને અમારી ટીમે એક સિસ્ટમ ગોઠવી લીધી. હું તો એમની ગાંધી વાતોથી એવો

પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો કે મારે નિશ્ચિત થઈ જવું જ યોગ્ય હતું.

અધ્યયનશીલ આ સોનલબેનનો જન્મ ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના ધર્મજ ગામમાં, ઉછેર મોરબીમાં, ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્યનો વિષય લઈ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ ક્રમે આવી બી.એ.ની પદવી, પછી રાજકોટમાં એમ.એ.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી. અહિં પણ એઓ પ્રથમ ક્રમે એ પણ ગોલ્ડ મેડલ સાથે.

સાહિત્યની સાથોસાથ કંઠ્ય સંગીતનો અભ્યાસ કરી સંગીત વિશારદ થયા. એટલે જ તો ફિલ્મી ગીતોનો રસાસ્વાદ કરાવતા એ ગીતના રાગોની વિશદ્દ છણાવટ કરે છે. આમ શબ્દ અને સૂર બન્નેના ઊંડા અભ્યાસી.

મુંબઈની એસ.એન.ડી.ટી. કૉલેજમાંથી ગુજરાતી અંગ્રેજી વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં બી.એડ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી.

થોડાં વર્ષ ઘર અને સંતાનોને પૂર્ણપણે સમર્પિત રહી, ૨૦૦૦ના અરસામાં તેઓ સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં ફરીવાર પ્રવેશ્યા. ૨૦૦૩માં પહેલો કાવ્ય સંગ્રહ પ્રગટ થયો. ૨૦૦૫માં ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં ‘નવનીત-સમર્પણ’ના તંત્રી વિભાગમાં જોડાયા. ત્યાર પછી મુંબઈ સર્વોદય મંડળ અને મણિભવન-ગાંધી સ્મારક નિધિમાં સંશોધન અને વહીવટી ક્ષેત્રે સક્રિય રહ્યાં અને ૨૦૧૦ થી ‘જન્મભૂમિ’ પત્રોમાં જોડાઈ ગયા.

‘નિશાન્ત’ અને ‘ઊઘડતી દિશાઓ’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘છૂકર મેરે મન કો’ જૂના ફિલ્મી ગીતો પરનું પુસ્તક છે. આ ઉપરાંત અનુવાદના દસથી વધારે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. ૩૦૦થી વધારે પુસ્તકોના અવલોકનો કર્યા છે.

સોનલબેન તમારી આ શબ્દ સેવા માટે અમે આભાર તો કેવી રીતે માનીએ ? તમારી શબ્દ યાત્રા અવિરત મંગળમય ગતિ કરતી રહે એવી શુભેચ્છા પાઠવીએ.

શાંતાનુકૂલ પવનશ્ચ શિવશ્ચ પંથાઃ ।

આ અંકના સર્જનથી તમે ગાંધીજીના અને અમારા આત્માને સંદિત – છૂકર – કર્યો છે. ગાંધીની અને અમારી સંવેદનાને ઝંકૃત કરી છે.

તમે મીઠી ફરિયાદ કરી કે આ અંક તૈયાર કરવામાં તમને સમય ઓછો પડ્યો, અને તાણ પડી, તો લ્યો હવે એક આખું વરસ આપ્યું, ૨૦૧૬ ફેબ્રુઆરીના ગાંધી વિષયક અંક માટે. વિષય-શીર્ષક નક્કી કરો. હવે તમે ફરિયાદ ન કરતા અને અમે તમને ફરી-યાદ નહિ કરાવીએ એવી અમને તમારામાં શ્રદ્ધા છે-આ અંક જેવી !

□ ધનવંત

૨૧-૧-૨૦૧૫

બે બોલ...

□ સોનલ પરીખ

લગભગ દોઢ મહિના પહેલા મારા ગુરુ નરેશભાઈ વેદનો ફોન આવ્યો, ‘બેટા!’ તેઓ મને આ રીતે જ સંબોધે છે. ‘એક સરસ કામ સોંપવું છે તને.’ અને એમણે મને કહ્યું કે તેમના મુંબઈવાસી મિત્ર અને મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મંત્રી ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહ, મહાત્મા ગાંધીની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નો વિશેષ અંક તૈયાર કરવા માગે છે અને ‘તારે એ અંકનું સંપાદન કરવાનું છે.’

આવો સરસ પડકાર ઝીલવાનું કોને ન ગમે? થોડા દિવસ પછી ડેવિડ સાસુન લાયબ્રેરીમાં ધનવંતભાઈ અને હું મળ્યાં. આ અમારી પહેલી મુલાકાત હતી.

મહાત્મા ગાંધી એટલે અનંત, અખૂટ વિષય. એ મહાસાગરમાંથી ક્યાં ટીપાં અમારે અમારી અંજલિમાં ભરવા? ધનવંતભાઈ બાપુ અને મીરાંબહેનના પત્રોનું નવું પ્રગટ થયેલું પુસ્તક લાવ્યા હતા. ‘ગાંધીજીનું અધ્યાત્મ’ વિષય પણ વિચારી જોયો. અંતે ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય’ એ વિષય પર પસંદગીની મહોર લાગી.

પણ ગાંધીજી જેનું નામ. એમના જીવનનો અંતિમ તબક્કો એ દેશ માટે પણ મોટી રાજકીય ઊથલપાથલ અને ભયાનક હિંસાચારનો તબક્કો હતો. અનેક વાતો, અસંખ્ય લખાણો, પાર વગરના વિચારો, પ્યારેલાલજીનું ‘પૂર્ણાહુતિ’, ઉમાશંકર જોશીનું ‘જીવનનો કલાધર’, મહેન્દ્ર મેઘાણીનું ‘આંસુ લૂછવા જાઉં છું’, નારાયણ દેસાઈનું ‘મારું જીવન મારી વાણી’ અને ‘જિગરના ચીરા’, લૉર્ડ ભીખુ પારેખનું ‘ગાંધી’, ઉષાબહેન ઠક્કરનું ‘અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ ગાંધી’, જસ્ટીસ ખોસલાનું ‘ધ મર્ડર ઓફ ધ મહાત્મા’, યુનીભાઈ વેદનું ‘સૂરજ સામે ધૂળ’, નગીનદાસ પારેખ, રામનારાયણ પાઠક, મનુબહેન ગાંધી, કમળાબહેન પટેલ, અશોકા ગુપ્તાના પુસ્તકો, ‘કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી’, પ્રાર્થના પ્રવચનો- ‘જન્મભૂમિ’ની ચાલુ નોકરી અને રોજની મીરાંરોડ-ચર્ચગેટની મુસાફરી સાથે આ બધામાંથી પસાર થતાં હું હાંફી ગઈ. તેમાંની હકીકતો એવી કે જીવ અંદર અંદર ખૂબ વલોવાયા કરે. મગજમાં વિચારોનું ઘમસાણ ચાલે પણ શરૂ ક્યાં કરવું, પૂરું કેમ કરવું, કોને કોને આ અંક

મનની વાત

અમે બાળપણથી જાણતા કે મહાત્મા ગાંધી અમારા પૂર્વજ છે પણ આ વાત અત્યંત સ્વાભાવિકતાથી અમને કહેવાઈ હતી. મોટા માણસના વંશજ હોવાની કોઈ સભાનતા વગર અમે ઊછર્યા અને પોતપોતાના ભાગે આવેલા સંઘર્ષોનો સામનો કરી પોતાનો જીવન માર્ગ આવડ્યો તેવો કંડાર્યો. અમે કદી કોઈને કહેવા પણ ગયા નથી કે અમે ગાંધીજીના સંતાનો છીએ, તો તેમના નામનો ઉપયોગ કરવાનું તો સૂઝે જ ક્યાંથી? આવા વલણ માટે અમને મૂર્ખ કહેનારા ઓછા નથી. ઘણા તો આવીને દયા ય પાઈ જાય છે કે ગાંધી કુટુંબને લાભ લેતા ન આવડ્યું. પણ અમે તો આવા જ છીએ. અમને અમારા આવા હોવાનો રંજ કે પસ્તાવો નથી. આયુષ્યના આ તબક્કે તો ગૌરવ છે. પણ હા, આયુષ્યના આ તબક્કે મારામાં ગાંધીજીનું સંતાન હોવાની જરા સભાનતા જરૂર આવી છે. એ સભાનતા મને મારું સત્ય લઈ દુનિયા સામે ઊભા રહેવાની શાંત તાકાત આપે છે, નિર્ભયતા આપે છે.

સાથે કેવી રીતે સાંકળવા-કશું સૂઝે નહીં. અઘરું લાગે તેથી ગભરાઈ જવાનું તો સ્વભાવમાં નહીં, પણ વિષય ઘણો વિરાટ છે-તેને યોગ્ય રીતે મૂકવો હશે તો જવાબદારીપૂર્વક અને ખૂબ મહેનત કરવી પડશે તે બરાબર સમજાતું હતું.

મનુષ્યત્વ ને ઈશ્વરકૃપા. અંતે મૂંઝવણનું વાદળ આછર્યું. અદ્ભુત સાથ પણ મળતો ગયો. પ્યારેલાલ, નારાયણ દેસાઈ, મહેન્દ્ર મેઘાણી, ધીરુબહેન પટેલ, નગીનદાસ સંઘવી, નરેશભાઈ વેદ, યુનીભાઈ વેદ, લૉર્ડ ભીખુ પારેખ, દિનકર જોશી, યોગેન્દ્ર પરીખ, નીલમ પરીખ, યોગેન્દ્ર પારેખ, તુષાર ગાંધી, જિતેન્દ્ર દવે જેવા ધુરંધરોની મુલાકાત વાચકોને આ અંકના પૃષ્ઠ પર કરાવવાનું શક્ય બન્યું.

એટલે આજે આ અંક સુજ્ઞ વાચકો સામે મૂકાય છે. મહાત્મા ગાંધીના જીવનના અંતિમ તબક્કા સાથે સંકળાયેલા ભારતના ભાગલા, કોમી હિંસા, સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ, મહાત્મા ગાંધીના છેલ્લા ઉપવાસ, તેમની હત્યા, હત્યારાઓ પર ચાલેલો કેસ-સજા, દેશવિદેશના મહાનુભાવોની શ્રદ્ધાંજલિઓ અને વડાપ્રધાન પદ માટે ગાંધીજીએ સરદારના ભોગે પંડિત નહેરુની કરેલી પસંદગી-આ રીતે વિષયને આવરી લેવાનો યથાશક્તિ યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ અંકની તૈયારી દરમ્યાન જીવનને, ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોને પલટી નાખે એવી ભવ્ય અને ભીષણ ઘટનાઓમાંથી જે રીતે પસાર થવા મળ્યું તે મારે મન ઘણી મોટી પ્રાપ્તિ છે. એ તક મને આપવા માટે હું ધનવંતભાઈ તેમ જ મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. અંતરની નિસબતથી લેખો મોકલી આપનાર મિત્રો, વડીલોનું ઋણ ઉતારવું મુશ્કેલ છે. મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની કાબેલ અને પડયો બોલ ઝીલનારી ટીમના સહકાર વગર તો કંઈ થાત જ નહીં. ‘જન્મભૂમિ’ના તંત્રી અને મારા ઉપરી કુન્દનભાઈ વ્યાસનું પ્રોત્સાહન, ધનવંતભાઈએ પૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે આપેલી સ્વતંત્રતા અને કામ કરવાની મોકળાશ અને ‘અટકીશ તો એમને રસ્તો પૂછી લઈશ’ એવી નરેશભાઈની કાયમી બાંહેધરી-સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની બધું કરનાર-કરાવનાર પરમ-શક્તિને મસ્તક નમાવું છું. ✱ ✱

ભાગલાનું રાજકારણ

□ નારાયણ દેસાઈ

[મહાત્મા ગાંધીના અંગત સચિવ મહાદેવભાઈ દેસાઈના પુત્ર નારાયણ દેસાઈ ગાંધીજીના આશ્રમમાં ઉછર્યા. ઔપચારિક કેળવણી લીધી નહીં પણ ગાંધીજી, મહાદેવભાઈ અને આશ્રમવાસીઓની જીવંત કેળવણી પામ્યા. મૂળભૂત શિક્ષણ અને ખાદીનાં વણાટ પર જીવનભર કામ કર્યું. ગાંધીકથા અને ગાંધી પુસ્તકો દ્વારા નવી પેઢીને ગાંધી અભિમુખ કરવા પ્રયત્નશીલ નારાયણ દેસાઈના પુસ્તક ‘જિગરના ચીરા’માંથી આ પ્રકરણ તૈયાર કરાયું છે, જે ભારતના વિભાજનના ભીષણ ઇતિહાસ પાછળ રહેલા રાજકારણ પર પ્રકાશ ફેંકે છે.]

જેને પરિણામે ભારતના ટુકડા થયા, અંગ્રેજોની ‘ભાગલા પાડો ને રાજ્ય કરો’ની એ કુટિલ નીતિ ૧૯૫૭ના બળવા પછીથી જ અમલમાં મુકાવી શરૂ થઈ હતી. ત્યારે યુરોપના સવાસો જેટલાં સંસ્થાનોમાં ભારત મુકુટમણિ જેવું હતું. ઈંગ્લેન્ડની કુલ સંપત્તિના મૂળમાં ભારતમાંથી ઢસડી લાવેલા ધનનો સિંહફાળો હતો. સેનાનો મોટો હિસ્સો પણ અંગ્રેજોને ભારતમાંથી મળ્યો હતો.

વહીવટ સંભાળી લીધા બાદ અંગ્રેજોએ ભારતની પરંપરા બદલી અંગ્રેજી શિક્ષણ લાદ્યું જેથી આટલા મોટા દેશનો કારભાર ચલાવવા માટે તેમને ગુલામ માનસના બાબુઓ મળી જાય. બીજી તરફ ભારતના ખૂણેખૂણેથી કાયો માલ વિલાયત લઈ જઈ, યંત્રો વડે બનતો પાકો માલ ભારતને વેચી ભારતના ગૃહ ઉદ્યોગોની કમર તોડી નાખી. ત્રીજી તરફ રમત ચાલી ‘ભાગલા પાડો ને રાજ્ય કરો’ની.

આ ખેલ ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૭ સુધી ચાલ્યો. પહેલાં હિંદુઓને ટેકો આપી ‘જો બળવો સફળ થાત તો પાછું મોગલ મુસલમાનોનું જ રાજ્ય આવત. તમને શું મળત?’ જેવી ઉશ્કેરણીથી મુસ્લિમોને અળખામણા કર્યા. ૧૮૮૫માં કૉંગ્રેસની સ્થાપના થઈ તેમાં અંગ્રેજ અમલદારોનો હાથ હતો. પણ કૉંગ્રેસને સંગઠિત થતી જોઈ અંગ્રેજ હાકેમો ચોંક્યા. અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના, તેમાં રમાતા રાજકારણના મોટા ખેલ, મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના, બંગાળના ભાગલા, મોર્લેમિન્ટો અને મોન્ટેગ્યુ ચેન્સફર્ડ સુધારાના નામે બંને કોમો વચ્ચે ખોદાતી ખાઈ ને ખિલાફત ચળવળ, ભેદનીતિ સફળ થતી રહી. ૩૭ની ચૂંટણી પછી બંને કોમો વચ્ચેની ખાઈ કદી ન પુરાય તેવી વિરાટ થઈ ગઈ હતી.

૧૯૩૭માં મુસ્લિમ લીગનું પચીસમું અધિવેશન લખનૌમાં ભરાયું. તેમાં એવા આગઝરતાં ભાષણો થયાં કે ગાંધીજી બોલ્યા, ‘આ તો જાણે યુદ્ધની ઘોષણા કરતા હોય તેવું લાગે છે!’ પછીના વર્ષમાં લીગની હજારો સભાઓ ભરાઈ, ૧૭૪ શાખાઓ ખૂલી, કોમી હુલ્લડો થયાં. લીગ થોડા પ્રાંતોની પેટા ચૂંટણીઓમાં જીતી જો કે વધુ બેઠકો કૉંગ્રેસને જ મળી હતી.

અંગ્રેજોએ તક ઝડપી. ‘લીગની માગણીઓ બાજુ પર રહી જશે.

લોકશાહી આવશે તો પહેલાં જે મુસ્લિમ રાજ હતું તે નહીં રહે.’ લીગે નારો લગાવ્યો. ‘ઈસ્લામ જોખમમાં છે.’ ૩૭ થી ૪૬ સુધીના વર્ષોમાં લીગનો ફેલાવો કલ્પનાતીત ઝડપે થયો.

જાણે અજાણે આગમાં થોડું ઘી કૉંગ્રેસે પણ પૂર્યું. તેની મિટીંગોમાં ગવાતું વંદે માતરમ્, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની તેની નીતિ, નઈ તાલીમ – આ બધું ‘હિંદુ’ છે કહી લીગ તેનો વિરોધ કરતી રહી. અંગ્રેજ સરકાર સીધી – આડકતરી મદદ કરતી રહી. અંગ્રેજોની સરકારી ફાઈલોમાં એવા કેટલાય પત્રો છે જેમાં આ બધું જોઈ સંતોષ વ્યક્ત થતો હોય, જેના એક હાકેમ બીજાને સલાહ આપતો હોય કે ‘ઝીણા જેવા છે તેવા, તેમને સાચવો, તે આપણા માણસ છે’ કારણ કે અંગ્રેજોને કૉંગ્રેસની આઝાદીની માગણીને ટાળવા માટેનું ‘લઘુમતીના હિત’નું બહાનું ઝીણા પૂરું પાડી રહ્યા હતા. અંગ્રેજો અને ઝીણાનો સંબંધ ૧૯૪૬-૪૭માં વધતો વધતો ભાગીદારી સુધી પહોંચ્યો. અંગ્રેજોની મદદથી ઝીણા કૉંગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા તોડતા રહ્યા, પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારતા ગયા ને બ્રિટીશ શાસનને મજબૂત બનાવતા ગયા.

અને કૉંગ્રેસ? કૉંગ્રેસ મજબૂત હતી, પણ તેના પર આઠ રાજ્યોનો વહીવટ કરવાની જવાબદારી હતી, ને લીગ પાસે કૉંગ્રેસનો વિરોધ કરવાનો એકમેવ કાર્યક્રમ હતો. કૉંગ્રેસ સમાધાન, વાટાઘાટના પ્રયત્નો કરતી. પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતા. વળી રાજનૈતિક કામ જેટલું ધ્યાન કૉંગ્રેસ રચનાત્મક કામો પર આપી શકી ન હતી. જો આપી શકી હોત તો ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ વગેરેના માધ્યમથી લાખો ગરીબ મુસલમાનોને વાળી શકાત. લીગ પાસે તો આવો કોઈ કાર્યક્રમ હતો નહીં. જો કૉંગ્રેસે ખંતપૂર્વક એ કર્યું હોત તો મુસ્લિમ આમજનતા તેના તરફ વળી હોત.

આ તરફ કોમવાદી હિંદુત્વવાદી તત્ત્વો સંગઠિત થતા હતા. સાવરકરે ‘હિંદુત્વ’ પુસ્તકમાં લખ્યું કે આ દેશમાં બે રાષ્ટ્ર છે. એક હિંદુ રાષ્ટ્ર, બીજું મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર. ઝીણાએ બે રાષ્ટ્રની વાત અહીંથી ઝીલી હોય તેમ પણ બને.

* * *

૧૯૪૨ના ઑગસ્ટમાં ગાંધીજી અને અન્ય નેતાઓની ધરપકડ પછી દેશમાં હિંસા અને તોડફોડ ચાલી. વાઈસરોય લિનલિથગોએ પ્રચાર કર્યો, ‘કાંગ્રેસને લીધે હિંસા થઈ. તેને માટે ગાંધી જવાબદાર છે.’ જો કે ગાંધીજીને જેલમાં પૂરીને કે તેમના વિરુદ્ધ પ્રચાર કરીને વાઈસરોય ગાંધીને ચૂપ રાખી શકે તેમ ન હતું. ગાંધીજીના આત્માનો પોકાર કોઈથી, કશાથી અવરોધાય તેમ ન હતો. તેમણે સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર આદર્યો: ‘જો તમે મને હિંસા માટે જવાબદાર ઠેરવવા માગતા હો તો તેનો જાહેર ઇન્કાર કરવાનો મને અધિકાર છે. તમે મને જેલમાંથી ન છોડવા માગતા હો તો જાહેર નિવેદન આપવાનો મને અધિકાર છે.’ પણ ગાંધીજીના જાહેર નિવેદનને પણ છાપવા સરકાર તૈયાર ન હતી. ગાંધીજી બ્રિટન પાસેથી સિંગાપુર, મલાયા, બ્રહ્મદેશ પડાવી લેનાર જાપાનીઓ સાથે ભળેલા છે તેવો અપ્રચાર પણ કોઈ પુરાવા વિના અંગ્રેજો કરતા હતા. આગાખાન પેલેસમાં કેદ ગાંધીજી, પત્રવ્યવહારનું કોઈ પરિણામ આવતું ન જોઈ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ પર ઉતર્યા. લિનલિથગો અકળાયા. ‘આ તો રાજકીય બ્લેકમેલ છે.’ ચર્ચિલે કહ્યું, ‘ડોસો મરતો હોય તો ભલે મરે.’

* * *

બીજા વિશ્વયુદ્ધનો ઉત્તરાર્ધ હતો. અંગ્રેજો મુશ્કેલીમાં હતા. તેમણે જાહેર કર્યું કે ભારત મિત્રરાષ્ટ્રો (બ્રિટન, અમેરિકા, ચીન)ની પડખે રહી લડશે. ગાંધીજી કાંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે લિનલિથગોને મળ્યા. ‘ઈંગ્લેન્ડ યુદ્ધમાં જોડાવા અંગેનો ઉદ્દેશ જાહેર કરે. જો તે માનવજાતને સરમુખત્યારની ગુલામીમાંથી બચાવવા યુદ્ધ ચડવાનું હોય તો પછી હિંદને આઝાદ કરે.’ સરકારે સાંભળ્યું નહીં. આના વિરોધમાં આઠે પ્રાંતના કાંગ્રેસી પ્રધાન મંડળોએ રાજીનામાં આપ્યાં. અંગ્રેજોએ

યુદ્ધ નિમિત્તે અખબારી સ્વાતંત્ર્ય પર તરાપ મારી હતી, તેના વિરોધમાં કાંગ્રેસે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. તેમાં ૨૩,૦૦૦ સત્યાગ્રહીઓએ ભાગ લીધો.

આ વાતાવરણમાં ‘ભારતને જે જોઈએ છે તે બધું’ લઈને ઈંગ્લેન્ડે કિપ્સને ભારત મોકલ્યા. લંડનથી તેમને ભારતમાં કોને કોને મળવું તેની યાદી આપવામાં આવી હતી, જેમાં ગાંધીજીનું નામ ન હતું. લિનલિથગોએ તે અને અન્ય અમુક નામ ઉમેરાવ્યાં. ૨૧ માર્ચ, ૧૯૪૨ના દિવસે ગાંધીજીને કિપ્સને મળવા દિલ્હી બોલાવાયા. બે કલાક વાતો ચાલી. તે જ વખતે સ્પષ્ટ પ્રતિભાવ આવ્યો, ‘આ જ, આટલું જ આપવું હતું તો ધક્કો શા માટે ખાધો? વળતા વિમાનમાં ઈંગ્લેન્ડ ચાલ્યા જાઓ.’ કાંગ્રેસે એક મહિનો વિચારી અંતે અસંમતિ બતાવી. લીગ, હિંદુ મહાસભા, શીખો બધાએ પણ પછી ઈન્કાર કર્યો. ગાંધીજીને ચોખ્ખો ઈન્કાર કરવામાં બે જ કલાક લાગ્યા જ્યારે બીજા પક્ષોને મહિનો લાગ્યો.

કિપ્સ શ્રમિક પક્ષના, નહેરુના મિત્ર જેવા હતા. ચર્ચિલ અને તેમના રૂઢિચુસ્ત પક્ષે હિંદને કશું આપવાની દાનત વિના યુદ્ધકાળે હિંદને બોલતું બંધ કરવા કિપ્સને વાપર્યા હતા. કિપ્સે વિલાયત જઈ પોતાની નિષ્ફળતાની જવાબદારી ગાંધીજી પર ઢોળી.

* * *

ગાંધીજીની વ્યાવહારિકતા આદર્શવાદી હતી જ્યારે સરદારનો આદર્શવાદ વ્યવહારુ હતો. આ ભેદ છતાં બંને ગાઢ મિત્રો હતા. છેલ્લા કાળમાં આ ભેદ ઘણા પ્રમાણમાં પ્રગટ થયો—જાહેરમાં પણ— અને વિધ્નસંતોષીઓ સાચી-ખોટી વાર્તાઓ ઉપજાવતા થયા. મતભેદ છતાં સરદારની ગાંધી પ્રત્યેની ભક્તિ અને ગાંધીનો સરદાર પરનો વિશ્વાસ અડીખમ અને અકબંધ હતા.

માઉન્ટબેટને ભાગલાની વાત

કડવા ઘૂંટ

૧૯૪૬માં કાંગ્રેસ પ્રમુખ મૌલાના આઝાદે ગાંધીજીને જણાવ્યા વિના અને ગાંધીજીના અપેક્ષિત દૃષ્ટિકોણની વિરુદ્ધ જઈને, વિઝિટિંગ બ્રિટીશ મિનીસ્ટર સ્ટેફોર્ડ કિપ્સ પર એક પત્ર લખ્યો—ખાનગી પત્ર—કે પોતે અને કાંગ્રેસ ભારતના ભાગલા કરવા સંમત છે. કિપ્સે જ્યારે ગાંધીજીને બોલાવ્યા, ગાંધીજી આ પત્રથી અજાણ હતા તે જોઈ કિપ્સને ખૂબ નવાઈ લાગી. તેમણે ગાંધીજીને એ પત્ર આપ્યો. બીજા દિવસે ગાંધીજીએ આઝાદને આ બાબત પૂછ્યું ત્યારે જૂઠું બોલ્યા. ગાંધીજી પાસે એ પત્ર હતો, છતાં ગાંધીજી મૌન રહ્યા. તેઓ ચાલ્યા ગયા પછી ગાંધીજીના સેક્રેટરીએ એ પત્રની નકલ કરી કે ભવિષ્યમાં કામ આવે. ગાંધીજીએ તેમને ઠપકો આપ્યો. નકલ ફાડી નાખવા અને મૂળ પત્ર કિપ્સને પાછો આપી દેવા કહ્યું અને મૌલાનાનો વિશ્વાસ જીતી ન શક્યા તેવો આરોપ પોતાની જાત પર મૂક્યો.

સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી તેઓ છ મહિના પણ ન જીવ્યા. આ ગાળામાં મોટો ભાગ હિંસાને શમાવવામાં ગયો. બાકીના વખતમાં તેઓ ભારતને મજબૂત કરવા અને રાષ્ટ્ર તરીકે તેનું ભવિષ્ય ઘડવા વિશે વિચારતા. તેઓ વડાપ્રધાન નહેરુને સલાહ આપતા, વિરોધીઓથી તેમનું રક્ષણ કરતા અને કહેતા કે જવાહરને રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવા દો. કાંગ્રેસનું રૂપાંતર સેવક સંઘમાં કરવાની તેમની ઈચ્છા હતી, જે રચનાત્મક કાર્યો પર ભાર મૂકી ગ્રામવિકાસ કરે, સરકાર પર ચાંપતી નજર રાખે અને અન્યાય થાય તો સત્યાગ્રહ કરે. તેમની આ ઈચ્છા ફળીભૂત થઈ નહીં.

લૉર્ડ ભીખુ પારેખ
(‘ગાંધી’ પુસ્તકમાંથી)

જે વિપરીત સંજોગોમાં સ્થિર રહે તે જ સાચી શ્રદ્ધા.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

અનેકાન્તવાદ

- મહાવીર જનકલ્યાણક પ્રસંગે તા. ૧૬-૩-૨૦૧૫નો 'પ્રજાજીવન'નો વિશિષ્ટ અંક ઉપરોક્ત શીર્ષકથી પ્રકાશિત થશે.
- અનેકાન્તવાદના વિવિધ પાસાઓનું વિદ્વાન મહાનુભાવો સરળ ભાષામાં પોતાનું ચિંતન પ્રસ્તુત કરશે.
- આ વિશિષ્ટ અંકનું સંપાદન કરશે મણિબેન નાણાવટી કૉલેજના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષા, જૈન ધર્મ અને ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી

ડૉ. સેજલબહેન શાહ

- આ સમગ્ર અંકના સૌજન્યદાતા છે-
- જ્ઞાનપ્રોત્સાહક શ્રીમતી ઇન્દુમતિ એસ. વસા
- પ્રભાવના માટે પોતાને ઇચ્છિત નકલોનો ઓર્ડર શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની ઓફિસમાં લખાવવા વિનંતી.
- અંકની કિંમત રૂ. ૬૦/-
- જ્ઞાન આરાધના જ્ઞાનકર્મનું ઉપાર્જન છે.
- વસ્તુ કરતાં વાંચનની ભેટ ચિરંજીવ અને પ્રેરક છે.

નહેરુ, સરદાર અને ઝીણા સાથે જ કરી હતી. શરૂઆતમાં આ મુદ્દો ગાંધીજી સાથે પણ ચર્ચાયો. ભાગલા ટાળવા ગાંધીજીએ નવ મુદ્દાની યોજના મૂકી, જેમાં માઉન્ટબેટને પહેલાં તો થોડો રસ બતાવ્યો, પણ કૉંગ્રેસ કારોબારીનો આ યોજનાને પૂરો ટેકો ન હતો તે જાણ્યા પછી તેમણે રસ લેવાનું બંધ કરી દીધું. ભાગલા પડતા હોય તો પડવા દઈને વહેલી તકે સત્તા સમેટી લેવી એ માઉન્ટબેટનનો ઉદ્દેશ હતો. તેમણે ગાંધીજીની યોજના પર ચર્ચા જ થવા દીધી નહીં. વિભાજન ને સ્વતંત્રતાની વાતોથી ગાંધીજીને દૂર જ રાખ્યા. સરદાર અને નહેરુએ પણ મન મનાવ્યું કે ગાંધીજી દૂર છે, છેલ્લી ઘટનાઓના સંપર્કમાં નથી, તેમને ચર્ચાઓમાં ભેળવવાનો કંઈ અર્થ નથી.

કૉંગ્રેસ કારોબારીએ ભાગલાનો સ્વીકાર કર્યો એ ખબર ગાંધીજીને મળ્યા ત્યારે તે નોઆખલી-બિહારના કોમી દાવાનળને ઠારવા ધૂમી રહ્યા હતા. તેમને જાણીને આંચકો લાગ્યો. તરત નહેરુ અને સરદારને પત્રો લખ્યા. નહેરુએ જવાબ ન આપ્યો, સરદારે લખ્યું, 'આપ દૂર હતા, પણ જે થયું છે તે વિચારપૂર્વક થયું છે.'

ગાંધીજી આઘાત પચાવી ગયા અને પરિસ્થિતિ સ્વીકારી, પણ માઉન્ટબેટનને કહ્યું કે વસતીની ફેરબદલી કરશો નહીં. તેનાથી લોહીની નદીઓ વહેશે. સરદાર અને નહેરુને પણ જોખમનો અંદાજ હતો, પણ તેમને લાગતું હતું કે પહોંચી વળાશે. ગાંધીજીએ એ પણ કહ્યું કે ભાગલાની પ્રક્રિયામાં અંગ્રેજો વચ્ચે ન હોવા જોઈએ. બંને દેશોના નેતાઓ

રજવાડાનો પ્રશ્ન ઊભો હતો. વહીવટ કેવી રીતે ચલાવવો એ જ મોટો પ્રશ્ન હતો. ન નેતાઓ તૈયાર હતા, ન અધિકારીઓ. જે અધિકારીઓને વહીવટ સોંપાયો તે અંગ્રેજોના ધારાધોરણો મુજબ તૈયાર થયેલા હતા.

અહિંસા કે પુજારી

तेरे मातम में शामिल है ज़मीं ओ आसमांवाले, अहिंसा के पुजारी, शोक में हैं दो जहाँवाले। मेरे गाँधी, ज़मीं वालों ने तेरी कद्र जब कम की, उठाकर ले गये तुझको ज़मीं से आसमांवाले। उसी को मार डाला जिसने सर उँचे किए सब के, न क्यों गैरत से सर नीचा करें हिन्दोस्तांवाले। जब आँखों से लेकर आंसुओं ने ताव गो पाई, तुम्हारे शोक में खामोश बैठे हैं ज़बां वाले। ज़मीं पर उनका मातम है फलक पर धूम है उनकी, जरा सी देर में देखो कहाँ पहुँचें कहाँ वाले। पहुँचता धूम से मंजिल पे ब्रह्मा कारवां अपना, अगर दुश्मन न होते कारवां के कारवांवाले। सुनेगा ऐ नजीर अब कौन मजलूमों की फरियादे, फुगां लेकर कहाँ जायेंगे अब आहों फुगावाले।

□ નજીર

મળીને છેવટના નિર્ણય લે. ઝીણા કે કૉંગ્રેસી નેતાઓને પણ આ માન્ય ન હતું.

* * *

જમીનની, શસ્ત્રોની, સૈન્યની, મિલકતની વહેંચણી માટે કમિટીઓ બેઠી.

ઉત્તર ભારત કોમી દાવાનળમાં ભડકે બળવા લાગ્યું. વહેંચાયેલી ભૂમિના બંને ટુકડાઓ પરથી મોટી મોટી વણઝારો ચાલતી હતી. સેના ખસેડાઈ. તેના બે ભાગ પડ્યા જે એકમેક સામે લડવાના હતા.

૧૯૪૭ ઑગસ્ટમાં અંગ્રેજો બળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કરી ગયા. બંને દેશોના સૈંકડો દેશી

આ ધમાલમાં પ્રજા વીસરાઈ ગઈ હતી. ભાગલા, કાપાકાપી, વિસ્થાપન અને યાતનાઓ જેને સહેવાના આવ્યા, તે પ્રજાને પૂછીને કોઈ નિર્ણય લેવાયા ન હતા.

અને આ આરાજકતામાં ખોવાઈ ગઈ એક મોટા ક્રાંતિકારી પરિવર્તનની તક પણ. તે વખતે નિષ્ઠાવાન, વિચારવાન લોકો ઘણા હતા. પરિવર્તનની ભૂમિ પણ તૈયાર હતી. તેઓ જો મોટાં પગલાં લેત તો પ્રજા તેમની પાછળ જાત. પણ આ તક ગઈ.

પ્રધાનો, બ્રિટીશ અમલદારો જેવું વૈભવી જીવન જીવતા રહ્યા. લોકોથી દૂર થતા ગયા. ગાંધીજીની વેદનાનું એક કારણ આ પણ હતું. તેઓ કહેતા કે સાદું જીવન જીવો. લોકોના પ્રતિનિધિ છો તો લોકોની વચ્ચે રહો. તેમનું કોઈ સાંભળતું નહીં. * *

(સંકલન : સોનલ પરીખ)

‘મારી સાથે કોઈ નથી!’

□ દિનકર જેષી

[લેખક, સંપાદક, અનુવાદક દિનકર જોશીએ ૧૫૦ પુસ્તકોનું સર્જન કર્યું છે, જેમાં ૪૩ નવલકથા, અને ૧૨ વાર્તા સંગ્રહનો સમાવેશ થાય છે. મહાત્મા ગાંધી, ઝીણા, ટાગોર, નર્મદ અને સરદાર પટેલના ચરિત્રકાર દિનકરભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્ય બીજી ભાષાઓમાં જાય તે હેતુથી ૨૦૦૫માં ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન ટ્રસ્ટ શરૂ કર્યું છે. તેમની નવલકથા ‘પ્રકાશનો પડછાયો’ મહાત્મા ગાંધી અને તેમના પુત્ર હરિલાલના સંઘર્ષ પર આધારિત છે. પ્રસ્તુત લેખ તેમની ‘ચક્રથી ચરખા સુધી’ નવલકથાનો અંશ છે, જેમાં દ્વાપર યુગના મોહન (ભગવાન કૃષ્ણ) અને કલિયુગના મોહન (મહાત્મા ગાંધી)ના અંતિમ સમયનું તુલનાત્મક ચિત્રણ છે.]

ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે એક વાત ઊડીને આંખે વળગે છે. દેશના સ્વાતંત્ર્ય કરતાં પણ કોમી એક્ય ગાંધીજીને મન વધુ મહત્વનું હતું. પોતાના આ પરમ ઉદ્દેશમાં ગાંધીજી સફળ ન થયા. કોમી એકતાના ભોગે દેશને સ્વરાજ્ય મળ્યું. દેશના મોટા ભાગના મુસલમાનોએ વિભાજનનું સમર્થન કર્યું. ૧૯૪૬ની વચગાળાની સરકારમાં સરદાર તથા જવાહરલાલ જેવા નેતાઓ પણ તંગ આવીને ગાંધીજીને જાણ સુદ્ધાં કર્યા વિના વિભાજન માટે સંમતિ આપી દીધી.

મારા મૃત્યુ પછી જ દેશનું વિભાજન થશે એવું કહેનારા ગાંધીજીએ વિભાજન સહેજે જ સ્વીકારી લીધું. વિભાજનના વિરોધીઓએ ત્યારે ગાંધીજીને કહ્યું પણ ખરું: ‘બાપુ! આ મુદ્દે તમે ઉપવાસ કેમ નથી કરતા?’ અત્યંત હતાશાથી ત્યારે એમણે ઉત્તર વાળેલો: ‘હવે હું કોની સામે ઉપવાસ કરું? મારી સાથે કોઈ નથી.’

હિંદુ અને મુસ્લિમ બંને એક જ પ્રજા છે એવો ગાંધીજીનો જીવનમંત્ર વહેવારિક સત્યે ઊણો ઊતર્યો હતો. ઝીણાનો દ્વિરાષ્ટ્ર-સિદ્ધાંત તત્પૂરતો યથાર્થ ઠર્યો હતો. કાળાંતરે ઝીણા પણ ખોટા ઠર્યા અને ધર્મના નામે રચાયેલા પાકિસ્તાનના પણ બે ટુકડા થઈ ગયા. પણ આની સામે પ્રતિપ્રશ્ન પણ ઉઠાવી શકાય એમ છે કે દ્વિરાષ્ટ્રનો અસ્વીકાર કરનારા ગાંધીજીની વાત આપણે આ સાડાછ દાયકા જેટલા સમયમાં યથાર્થ ઠેરવી છે ખરી? પોતાને એકસો દસ ટકા સેક્યુલર કહેવડવતો એકેય બુદ્ધિજીવી છાતી ઠોકીને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમાં આપી શકે એમ છે?

કૃષ્ણાથી માંડીને ગાંધીજી સુધી અનેક વિભૂતિઓએ પોતાના જીવનઆદર્શો વહેવારમાં મૂકવા અત્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક મથામણો કરી છે. એમના જીવનકાળ દરમિયાન કોઈનેય સફળતા મળી હોય એવું કહી શકાય એમ નથી. ગાંધીજી પણ પૂરા સફળ થયા છે એવું ન કહેવાય. આમ છતાં આ યુગપુરુષો નિષ્ફળ ગયા છે એવું કહેવામાં શાણપણ નથી. માણસજાતે આ યુગપુરુષોનાં વાણી અને વર્તન પાસે જઈને પોતાના અસ્તિત્વને બચાવી લીધા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી.

શ્રીકૃષ્ણ અને ગાંધી બંનેના અંતિમ વર્ષોમાં ઊડીને આંખે વળગે

એવું અદ્ભુત સામ્ય છે. મહાયુદ્ધ પછી છેલ્લાં છત્રીસ વર્ષો કૃષ્ણ દ્વારકામાં લગભગ એકાંકી અને ઉવેખાયેલી અવસ્થામાં રહ્યા છે. યાદવ આપ્તજનો સૂરા અને સુંદરી વચ્ચે વિવેકભાન ભૂલીને ડૂબી ગયા હતા અને આસપાસનો કલહ વધતો જતો હતો. કૃષ્ણ આ જોતા હતા પણ રોકી શક્યા નથી. કૃષ્ણ જેવા યુગપુરુષનાં સંતાનોએ પેટે તાંસળી બાંધીને દેવર્ષિ નારદ વગેરેની મશકરી કરી અને ફળસ્વરૂપે શાપિત થયા. કૃષ્ણે દ્વારકામાં મદનિષેધ દાખલ તો કરાવ્યો પણ એનો અમલ કરાવી શક્યા નહિ. આ સહુ સ્વજનોએ કૃષ્ણની નજર ચૂકાવીને મદ્યપાન, દ્યૂત વગેરે દુર્ગુણોને મોકળું મેદાન આપ્યું અને કૃષ્ણ આ જાણતા હોવા છતાં લાયાર બની ગયા. છેલ્લે, આ સ્વજનો કૃષ્ણની નજર સામે જ પરસ્પર લડ્યા, ગાંડાતુર થઈને પરસ્પરને બચકાં ભર્યા અને પરસ્પરનો નાશ કર્યો. આ બધું છતી આંખે જોઈ રહેલા કૃષ્ણને એક પશુ સમજીને કોઈ પારધિએ વીંધી નાખ્યા.

ગાંધીનાં અંતિમ વર્ષો પણ આવાં જ દુઃખમય રહ્યાં. જે ગાંધીએ સ્વરાજનું નાવ કાંઠે લાવી દીધું હતું એ ગાંધીને એમના આપ્તજન જેવા જવાહર, સરદાર કે મૌલાના આઝાદ આ સહુએ એક યા બીજા પ્રકારે છેતર્યા જ છે. ગાંધી દેશના વિભાજનની વિરુદ્ધ હતા એટલે એમને લગભગ અંધારામાં રાખીને આ સર્વોચ્ચ નેતાગીરીએ વાઈસરોય લૉર્ડ માઉન્ટબેટન સાથે કુલડીમાં ગોળ ભાંગી નાખ્યો. જે ગાંધી કરોડો દેશવાસીઓને પોતાની સાથે રાખી શકતા હતા, જરૂર પડ્યે સામા પ્રવાહે તરીને પણ પ્રવાહનું વહેણ બદલી નાખતા હતા એ ગાંધી લાયાર થઈ ગયા. દેશના મોટાભાગના હિંદુઓએ કહ્યું - ‘ગાંધી મુસ્લિમ તરફી છે.’ એ જ રીતે દેશના મોટાભાગના મુસલમાનોએ કહ્યું - ‘ગાંધી જ પાકિસ્તાનની રચનાના વિરોધી છે.’ આટલું અધૂરું હોય એમ ગાંધી અત્યંત હતાશ અવસ્થામાં, કૃષ્ણની જેમ જ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા અને કલકત્તા હોય કે નોઆખલી, અમૃતસર હોય કે લાહોર, સર્વત્ર સ્વજનોને પરસ્પર રહેંસી નાખતા જોઈ રહ્યા અને આ દૃશ્ય પૂરું થાય એ પહેલાં જ એક હત્યારાની ગોળીએ એમને વીંધી નાખ્યા!

જે કૃષ્ણના દેહ ઉપર જન્મથી જ જેણે વારંવાર હુમલા કર્યા હતા અને છતાં કૃષ્ણનો વાળ સુદ્ધાં વાંકો થયો નહોતો એ કૃષ્ણ ઉપર

ટૂંક ને ચલાવનાર શક્તિ વ્હીસલ નથી વરાળ છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

અહીં નિબિડ અંધકાર વચ્ચે મૃત્યુએ જે આક્રમણ કર્યું એ મહાકાળ કેટલો નિર્મમ છે એનો જ સંકેત છે. સમગ્ર કુળને પરવારી ચૂકેલા કૃષ્ણ અશ્વત્થ વૃક્ષની છાયા હેઠળ એક આદિવાસી શિકારીના તીરનો ભોગ બન્યા. કોઈ પ્રકાંડ ધનુર્ધર કે પ્રચંડ યોદ્ધાના હાથે આ શસ્ત્રઘાત નહોતો થયો. અંધકારના ઓળા હેઠળ, પશુના માંસની શોધમાં નીકળેલા એક વનવાસી ભીલે કૃષ્ણને વૃક્ષ હેઠળ બેઠેલું પશુ સમજીને એનો ઘાત કર્યો! યુગાંતરો સુધી જે કર્મો અવિસ્મરણીય રહેવાં સર્જાયાં હતાં એ કર્મોના કર્તાનો આમ વિલય થયો!

ગાંધીના જીવનનાં પાછલાં વર્ષો પણ આવી જ એક કરુણાંતિકા છે. ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટ મહિનામાં હિંદ છોડોનું રણશિંગુ ફૂંક્યા પછી એમની ધરપકડ થઈ ત્યારે ગાંધી અડીખમ યોદ્ધા હતા પણ મે ૧૯૪૪માં જ્યારે એ જેલમાંથી છૂટ્યા ત્યારે પરિસ્થિતિ સાવેસાવ બદલાઈ ચૂકી હતી. છેલ્લાં પચ્ચીસ વરસથી એમનો જમણો હાથ બનીને રહેલા મહાદેવભાઈ અને છેલ્લા સાડા છ દાયકાથી એમનો પડછાયો બનીને રહેલા કસ્તૂરબાએ જેલમાં જ છેલ્લા શ્વાસ લીધા હતા. ગાંધીજી જેલમાં ગયા ત્યારે આ બંને સાથીઓ એમની શક્તિ બનીને એમની સાથે હતા પણ જ્યારે જેલમુક્ત થયા ત્યારે ગાંધી શક્તિવિહીન થઈ ચૂક્યા હતા.

મહાદેવભાઈ અને કસ્તૂરબા, બંનેના મૃત્યુને તો ગાંધીએ પ્રકૃતિ સહજ તરીકે સ્વીકારીને એનો મનોમન સ્વીકાર કરી લીધો હતો પણ એ પછી બહારની દુનિયામાં છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં જે બન્યું એ કદાચ એમના માટે અસહ્ય હતું. જે સિદ્ધાંતો કે જે આદર્શો માટે એમણે આજીવન પોતાના પ્રાણને હોડમાં મૂક્યા હતા એ બધા જ સિદ્ધાંતો અને આદર્શો એમની નજર સામે જ એમના સાથીઓ અને દેશવાસીઓ ભડભડ સળગાવી રહ્યા હતા. એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે એવી અત્યંત વિષમ પરિસ્થિતિ ચારેય બાજુ ફરી વળી હતી. કોમવાદે માઝા મૂકી હતી અને દેશ આખો મદ્ય પીધેલા યાદવોની જેમ પરસ્પરના સંહારમાં ઊંડો અને વધુ ઊંડો ઊતરી રહ્યો હતો. હિંદુઓ માનતા હતા કે ગાંધી અકારણ જ મુસલમાનોની તરફેણ કરે છે અને એમના આ પક્ષપાતી વલણને કારણે જ પાકિસ્તાનની માગણી બળવત્તર બનતી હતી તથા મહંમદ અલી ઝીણા દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ માથે ચડી રહ્યા હતા. આના પરિણામે હિંદુઓનો એક વિશાળ વર્ગ ગાંધીની વિરુદ્ધ થયો હતો. સામા પક્ષે મુસલમાનો એવું ગળા સુધી માનતા હતા કે પાકિસ્તાનની રચનાને આડે માત્ર ગાંધી જ આવે છે. ગાંધી વિભાજનની વિરુદ્ધ હતા અને દેશ કોઈપણ ભોગે અખંડ જ રહેવો જોઈએ એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. એમના આ આગ્રહને કારણે મુસલમાનોમાં ગાંધીજી અપ્રિય બન્યા હતા. આ દિવસો દરમિયાન એમને રોજે રોજ મળતા સેંકડો પત્રોમાંથી પંચાણુ ટકા એમનો વિરોધ કરતા અને એમને વખોડી કાઢતા હતા.

આટલું અધૂરું હોય એમ, દેશ આખો જાણે વિભાજન કરીને પણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવી લેવા અધીરો થયો હતો. ગાંધીનો જમણો અને ડાબો હાથ ગણાતા સરદાર અને જવાહર સુદ્ધાં, ગાંધીની મરજી વિરુદ્ધ અને કંઈક અંશે ગાંધીજીને જાણ ન થાય એવી ગુપ્તતાથી વિભાજન માટે તૈયાર થઈ ચૂક્યા હતા. ગાંધીએ જ્યારે આ જાણ્યું ત્યારે એમને કેવી કળ ચડી ગઈ હશે એ કલ્પના કરવી અઘરી નથી. વાઈસરૉય માઉન્ટબેટને જ્યારે ગાંધીને કહ્યું કે વિભાજનના મુદ્દે તમારા સાથીઓ પણ હવે તમારી સાથે નથી ત્યારે ગાંધીએ વળતો જવાબ વાળેલો કે એવું હોય તો પણ દેશ મારી સાથે છે.

પણ આ ગણતરીમાંય ગાંધી ખોટા પડ્યા. થોડા જ સમયમાં એમને પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે દેશ પણ એમની સાથે નહોતો. હિંદુઓ અને મુસલમાનો ક્યારેય સાથે રહી શકે નહિ એ ઝીણાનો સિદ્ધાંત વિજયી નીવડ્યો હતો. મુસલમાનોને પોતાની અલગ માતૃભૂમિ જોઈતી હતી અને થાકેલા હિંદુઓને એમનાથી છુટકારો મેળવીને કાયમી શાંતિ જોઈતી હતી. ગાંધી એકલા પડી ગયા. વિભાજનના વિરોધમાં સરહદના ગાંધી બાદશાહ ખાન તેમની જોડે હતા. બાદશાહ ખાન, જેમની સાત પેઢીએ જરૂર પડ્યે શત્રુઓનાં મસ્તકો ઉતારી લેવાનું શીખવ્યું હતું એ બાદશાહ ખાન કાંગ્રેસ કારોબારીની સભામાં આંસુ સારતા રહ્યા અને અસહાય ગાંધી જોતા રહ્યા!

અને ગાંધી જોતા જ રહ્યા. દેશ આખો ગાંડોતુર થઈ ચૂક્યો હતો. નોઆખલી, બિહાર, પંજાબ અને દિલ્હી... જેઓ ગઈકાલે પડોશીઓ હતા એ સહુ આજે શત્રુ બન્યા. ભયંકર અવિશ્વાસ અને અણગમાની ખાઈઓ ખેદાઈ ચૂકી હતી. ગાંધીની નજર સામે જ આ ખાઈઓમાં આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ સહુના મૃતદેહોનો ઢગલો થતો રહ્યો! જે રીતે કૃષ્ણ જોતા રહ્યા અને યાદવ પરિવારે પરસ્પરનો નાશ કર્યો એમ અહીં ગાંધી જોતા રહ્યા અને લાખો દેશવાસીઓ પરસ્પરના લોહી ચૂસવા માંડ્યા. ગાંધીનું સત્ય અત્યંત કુરુપ થઈ ગયું અને એમની અહિંસા મરણ પથારીએ પડી.

ગાંધીજી વિભાજનના વિરોધી હતા અને કાંગ્રેસના મોટા ભાગના એમના સાથીઓ વિભાજનના તરફદાર થઈ ચૂક્યા હતા. ભૂતકાળમાં પોતાની ધારણાનો સ્વીકાર કરાવવા માટે ગાંધીજી અવાનરવાર ઉપવાસનું શસ્ત્ર ઉગામતા. વિભાજનનો વિરોધ કરવા માટે પણ એમણે ઉપવાસનો આસરો કેમ ન લીધો એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમણે કહ્યું છે-‘હવે મારે કોની સામે લડવું અને શાને અર્થ?’ એમના આ શબ્દોમાં અસીમ એકલતાના જ દર્શન થાય છે-જાણે અર્જુનનો જ આ વિષાદ!

આ સમયગાળામાં જ અશોક મહેતા અને અરુણા અસફઅલી જેવા સમાજવાદી યુવાનો સાથેની ચર્ચામાં ગાંધીજીએ પોતાની હતાશા આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે - ‘ના. તમે મારી સાથે નથી. કાંગ્રેસ

પણ મારી સાથે નથી. એટલે મારે તો એકલે હાથે જ મારું કામ કરવાનું રહે છે.’

અન્ય એક સહકાયકર્તાને લખેલા પત્રમાં એમણે પોતાનું અંતર આ શબ્દોમાં ઠાલવ્યું છે - ‘આજે મારું કોણ સાંભળે છે?’ મહાભારતના સર્જક વ્યાસની જ મનોવ્યથા - ન કશ્ચિત્ શ્રુણોતિ મે - જાણે અહીં પડઘાતી હોય એમ લાગે છે.

એમની આ અહિંસા આઝાદી પછી તરત જ ફરી એકવાર કસોટીએ પણ ચડી. પાકિસ્તાને કાશ્મીર ઉપર આક્રમણ કર્યું અને આ આક્રમણ સામે કાશ્મીરનું રક્ષણ હિંદી સૈન્યોએ વળતાં શસ્ત્રો ઉપાડીને જ કરવું પડ્યું. ખુદ ગાંધીએ કાશ્મીર મોરચે લડવા જઈ રહેલા સેનાપતિને આશીર્વાદ આપ્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે નાઝી કે ફાસીવાદી દળોનો સામનો અહિંસાથી કરવાની એબીસીનીયા, ચેકોસ્લોવેકિયા કે અન્ય દેશોને સલાહ આપનારા ગાંધીએ કાશ્મીરમાં તો હિંદી સૈન્યોને શસ્ત્રો દ્વારા વિજય પ્રાપ્ત કરવાના જ આશીર્વાદ આપ્યા. જોકે આમ કરતી વખતે હિંદી સૈન્યના સરસેનાપતિ જનરલ કરીઅપ્પાને એમણે કહ્યું છે કે લશ્કરી દળોમાં અહિંસાની ભાવના

ફેલાય એવું કશુંક તમારે કરવું જોઈએ. આવું શી રીતે થઈ શકે એવી કરીઅપ્પાની પૃચ્છાના જવાબમાં એમણે કહ્યું કે આજે તો મને એની ખબર નથી પણ હું એનો જવાબ શોધી રહ્યો છું.

અને કૃષ્ણની જેમ જ, જે ગાંધી લડાઈના અત્યંત કપરા તબક્કાઓ વચ્ચે પણ સંખ્યાબંધ હુમલાઓ પછી મૃત્યુના મોઢામાંથી ઉગરી ગયા હતા એ જ ગાંધી એમના પોતાના એક સ્વજનના હાથે જ ગોળીઓથી વીંધાઈ ગયા. ગાંધીના કુટુંબમાં હવે, માત્ર એમનાં ચાર સંતાનો અને એ ચાર સંતાનોના સંતાનો જ માત્ર નહોતા. ગાંધી કેટલેક અંશે હવે વિશ્વપુરુષ બની ચૂક્યા હતા. આખો હિંદુસ્તાન અને અવિશ્વાસના પાયા ઉપર પેદા થયેલું પાકિસ્તાન સુદ્ધાં એમનો પરિવાર હતો. આવા એક પરિવારજને જ એમની જીવનયાત્રા સમાપ્ત કરી નાખી.

‘ચકથી ચરખા’ સુધી પુસ્તકના એક પ્રકરણનો અંશ.

૧૦૨/એ, પાર્ક એવન્યુ, એમ. જી. રોડ, દહાણુકરવાડી, કાંદિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૭.

મોબાઈલ : ૦૮૮૬૮૫૧૬૭૪૫.

ત્રીસમી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮- મારું સંસ્મરણ

□ ઉષાબહેન ત્રિવેદી

મુંબઈમાં જ જન્મેલા અને ઉછરેલા ઉષાબહેન ત્રિવેદીના પિતા પિનાકીન ત્રિવેદી શાંતિ નિકેતનમાં ટાગોરના વિદ્યાર્થી હતા, તેમના પગ પાસે બેસી રવીન્દ્રસંગીત શીખેલા. વિનોબા સાથે ભૂદાન યાત્રામાં અને મહાત્મા ગાંધી સાથે દાંડી કૂચમાં શામેલ હતા. ઉષાબહેન મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે ગ્રેજ્યુએટ થયા. અને ૧૯૪૪થી ૧૯૮૮ સુધી ગાંધીસંસ્થા મણિભવનની લાયબ્રેરીમાં સેવા આપી. તેનાં સંસ્મરણો તેમણે ‘માય ફિફ્ટી યર્સ રેમીનીસેન્સીઝ ઓફ મણિભવન’ પુસ્તકમાં આલેખ્યાં છે.

મારી ઉંમર ત્યારે ૧૩ વર્ષની. મારા પિતા પિનાકીનભાઈએ કહ્યું, ‘જા નીચે જઈને પાન (નાગરવેલનાં) લઈ આવ.’ હું નીચે પાન લેવા ગઈ ને દોડતી પાન લીધા વગર જ પાછી આવી. ઘેર આવીને કહ્યું, ‘કાકા, જલદી રેડિયો મૂકો. ગાંધીજીને ગોળી વાગી છે.’ પિતાજીએ એકદમ મને ધમકાવીને કહ્યું, ‘શું ગમે તેમ બોલે છે?’ ત્યારે મેં કહ્યું, ‘કાકા, સાચું કહું છું, તમે રેડિયો મૂકી જુઓ.’

બસ, ત્યાર પછી તો બધાએ ચૂપચાપ, ગમગીન, એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર કાન માંડીને રેડિયો સાંભળ્યા કર્યો. ગાંધીજીને અગ્નિદાહ દીધા સુધી ઘરમાં ચૂલો પણ સળગ્યો નહીં. મારા સાસુએ પણ તે વખતે અગ્નિદાહ સુધી ઉપવાસ રાખ્યો હતો તેમ કહેતા હતા. મારા સસરા વર્ષો સુધી સાબરમતી આશ્રમમાં રહેતા હતા.

અમારા ઘરમાં પિતાજી અને અમે બધા પણ સતત રામધૂન ગાતા રહ્યા. મને કંઈ કવિતા લખવામાં બહુ હથોટી નહીં, છતાં અંતરના ભાવ વ્યક્ત કરતા લખ્યું,

બાપુ ગયા, બાપુ ગયા, બાપુ ગયા.

જતા રહ્યા, જતા રહ્યા, જતા રહ્યા.

મારો નાનો ભાઈ દેવકુમાર જે સરસ કાવ્યો લખે છે તે આજે પણ મને ચીડવે છે-મોટી બહેન, ‘બાપુ ગયા, બાપુ ગયા, બાપુ ગયા!’

અગ્નિદાહ વખતે ઘરના બધા સભ્યો ચોધાર આંસુએ રડતાં હતાં. ઘરમાં કોઈને કંઈ સૂઝ ન પડે. કોઈ રેડિયો આગળથી ખસે જ નહીં-જાણે કે દૈન્યમાંથી કંઈક ઝૂંટવાઈ ગયું હોય ને એવું લાગતું હતું. પંડિત નહેરુનું ભાષણ ‘ધ લાઈટ હેઝ ગોન’ હજી પણ મારા કાનમાં ગૂંજે છે. પછી તો મેં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં લાયબ્રેરી સાયન્સનો કૉર્સ કર્યો. ત્યારબાદ તરત જ ૧૯૫૮થી ગાંધીજીના ‘મણિભવન’માં વર્ષો ગાળ્યાં, તેનો વિશેષ આનંદ છે. આજે પણ ‘મણિભવન’ના ટ્રસ્ટીમંડળમાં બને તેટલી સેવા આપું છું.

કોંગ્રેસ અને ગાંધીએ પાકિસ્તાનને ટેકો આપ્યો હતો ?

□ ચુનીભાઈ વૈદ્ય

[સ્વાતંત્ર્ય સેનાની, અગ્રગણ્ય ગાંધીજન અને ભૂમિ અધિકારના લડવૈયા ચુનીભાઈ વૈદ્ય ૧૯૭૫ની કટોકટી સામેની લડતના પણ અગ્રણી સેનાની હતા, અને તેને માટે કારાવાસ ભોગવ્યો હતો. વિનોબાની ભૂદાન ચળવળમાં વર્ષો સુધી સક્રિય હતા. કિસાનોનો અધિકાર, દુષ્કાળ રાહત અને સિંચાઈ પ્રકલ્પો તેમનાં ખાસ ક્ષેત્રો હતાં. તેમના પુસ્તક ‘એસેસીનેશન ઓફ ગાંધી : ફેક્ટસ એન્ડ ફોલ્સહૂડ’નો અગિયાર ભાષામાં અનુવાદ થયો છે. પ્રસ્તુત લેખ અને આ અંકમાંના તેમના અન્ય લેખ આ પુસ્તકમાંથી જ લેવામાં આવ્યા છે.]

હિટલરના સાથીઓમાં એક જબરો જણ નામે ગોબેલ્સ હતો. એનો સિદ્ધાંત હતો કે ગમે તેવું જુઠાણું હોય તેનો વાંધો નહીં, પણ એને સતત રટ્યા જ કરો તો લોકો છેવટે એને સાચું માનતા થઈ જશે. જે હિન્દુવાદી રાજકારણીઓને ગમે તે રીતે પોતાનો રાજકીય રોટલો શેકી લેવો હતો, ચૂંટણીઓ જીતવી હતી એમણે ખૂબ જ સાતત્યપૂર્વક વ્યવસ્થિત અને દેશવ્યાપી સ્તર પર આ જૂઠાણું વરસો સુધી ચલાવ્યું, લોક ભોળવાયું અને એનો લાભ પેલા લોકોને મળ્યો. નહીં તો, દેશની આઝાદીની લડતમાં જેમનો એક ટકો પણ ફાળો નહોતો તેવા લોકો રાજ્યોમાં ને દેશમાં ઊંચે આસને હોય !

જ્યાં સુધી કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી અનેક ઘટનાઓ ઇતિહાસને પાને નોંધાયેલી છે. એક પ્રસંગ જુઓ. લૉર્ડ વાવેલે જિન્નાને મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે અને ગાંધીજીને હિંદુઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ચર્ચા કરવા બોલાવ્યા. ગાંધીજી એમની ચાલાકીને કળી ગયા, એમણે કહ્યું કે જિન્નાને મુસ્લિમ લીગના (તમામ મુસલમાનો નહીં) પ્રતિનિધિ તરીકે અને મૌલાના અબૂલ કલામ આઝાદને કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલાવીને વાત કરો. સ્થિતિ એ થઈ કે વૉવેલની ડાબે પણ મુસલમાન અને જમણે પણ મુસલમાન. બે કોમ, બે રાષ્ટ્રની વાત તો ક્યાંય સુધી કોંગ્રેસે નહોતી જ માની. અને, ગાંધીજી ? એમણે તો એટલે સુધી કહ્યું હતું કે પાકિસ્તાન તો મારા મડદા પર થઈને રચાય તો ભલે.

પણ જિન્ના ભારતના મુસ્લિમોને ગુમરાહ કરી શક્યા હતા. સામે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો પણ સારી સંખ્યામાં હતા, ઝાકીર હુસેન, મૌલાના આઝાદ, બિહારના પ્રો. અબ્દુલ બારી, રફી અહમદ કીડવાઈ અને સૌથી ઉપર તો નોર્થ વેસ્ટ ફ્રન્ટીયર પ્રોવીન્સમાં અબ્દુલ ગફારખાં વગેરે પાકિસ્તાનની રચનાના વિરોધી રહ્યા હતા. પરંતુ જિન્ના અને એમના સાથીઓની ઉશ્કેરણીથી ભારતભરમાં વર્ણવી ન શકાય એવી તંગદિલી અને ખૂનામરકી ચાલી.

બીજી બાજુ, દેશના સ્તર પર કોઈ સમજૂતી નથી થતી તો અંગ્રેજોને સત્તા ન છોડવા માટે કારણ મળતું હતું, આઝાદી સરી જતી દેખાતી હતી. ઉપરાંત અંગ્રેજ સરકાર વતીથી માઉન્ટબેટને

સાફ સાફ ચેતવણી આપી હતી કે આપેલી સમય મર્યાદામાં નીવેડો લાવો નહીં તો અમે (અંગ્રેજો) જેવી સ્થિતિ હશે તેવી સ્થિતિમાં મૂકીને ચાલ્યા જશું. એનો અર્થ એ થયો કે નાનાં નાનાં અને મોટા મળી લગભગ સાતસો જેટલાં રજવાડાં આઝાદ થઈ જશે. કેવળ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે જ નહીં, રજવાડાંઓ વચ્ચે પણ કાપાકાપી ચાલશે. આમ એક ભયંકર અરાજકતાની સ્થિતિ ઊભી થવાની સંભાવના રાષ્ટ્રના નેતાઓ સામે ઊભી થઈ ગઈ. તેવા સંજોગોમાં કોંગ્રેસ અર્ધમૂ ત્યજતિ પંડિતાના ન્યાયે માની ગઈ.

ગાંધીજીને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એમને લાગ્યું કે એમને છોડ દેવાયો છે. પણ એ આઘાતની કળ વળ્યા બાદ એ પણ સમજાયું કે એ પોતે એટલે કોણ ? એમની પોતાની એક જણની ઈચ્છાનું કેટલું મહત્ત્વ ? એ હતોત્સાહ થઈ ‘હે ભગવાન મને ઉઠાવી લે’ની ભાવનામાં અને ભાષામાં બોલવા માંડ્યા અને, સાવ ભાંગી પડ્યાની હાલતમાં સૂઝે એટલું શાંતિ સ્થાપનાનું કામ કરતા રહ્યા.

ક્યાંય સુધી ગાંધીજીનું મન માનતું જ નહોતું. એમણે તો છેલ્લે એટલી હદે સૂચવ્યું કે જિન્નાને દેશના વડાપ્રધાન બનાવી અંગ્રેજો દેશ છોડી ચાલ્યા જાય. પણ માઉન્ટબેટનને, અને એમની વાતના પ્રભાવમાં આવી ગયેલી કોંગ્રેસને હવે ગાંધીજીની વાત અવ્યવહારુ લાગવા માંડી હતી.

છેવટે એમણે ગાંધીજીને પડતા મૂકીને જ નિર્ણય લીધો – ભલે પાકિસ્તાન થતું ! એ માટે પહેલાં પંડિત નહેરુ અને સરદાર પટેલ માઉન્ટબેટન વગેરેની સાથેની ચર્ચામાં પોતાની સંમતિ આપી ચૂક્યા બાદ જ ગાંધીજીને ખબર અપાઈ હતી. આમ છતાં એક વીર ખેલદિલ મિત્રની જેમ એ પોતાના સાથીઓને પડખે ખડા થઈ ગયા. એ સમજી ગયા હતા કે દેશમાં જે પરિસ્થિતિ હતી તેમાં કોંગ્રેસની શક્તિ તોડી નાખવાથી દેશને કલ્પી ન શકાય તેવું નુકસાન થશે. દેશને સંભાળી શકે તેવી બીજી કોઈ તાકાત ત્યારે દેશમાં નહોતી.

પ્રશ્ન : તો પછી દેશના ભાગલા પડતા રોકવા આમરણ અનશન પર કેમ ન ઊતર્યા ? આજે હિંદુવાસીઓનો આક્ષેપ આ જ છે કે એ આમરણ અનશન પર કેમ ન ઊતર્યા ? અને પંચાવન કરોડની વાત

પર કેમ ઊતર્યા ?

ઉત્તર : ગાંધીજીએ પોતે જ એનો જવાબ આપ્યો છે. એમના પર આવેલા એક કાગળની ચર્ચા કરતાં એમણે કહ્યું - હું એટલે કોણ ? એક વ્યક્તિ તરીકે મારું કશું મૂલ્ય નથી. જે લોકોનો પ્રતિનિધિ બનીને હું બોલતો હતો તે લોકો આજે મને છોડી ગયા છે. જેમને માટે અને જેમના વતીથી હું લડું છું તે જ જો ભાગલા સ્વીકારવા તૈયાર થઈ ગયા હોય, તે જ જો મારામાં વિશ્વાસ ધરાવતા ન હોય તો હું લડું કોના વતીથી ? વળી, દેશ આખો હિંસા અને લોહીના ખેલ ખેલવા મંડી પડ્યો છે. હું ભાઈચારાની, શાંતિની, પ્રેમની વાત કહું છું તો લોકોને પાલવતી નથી. આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે ત્યારે દેશને અખંડ રાખવા લડું તો કોના બળે લડું ? ભાગલાનો ઈન્કાર એ કંઈ નાની સૂની બાબત નથી.

ભૌતિક ટુકડા તો થયા, પણ દિલ તો જોડાઈ જ શકે છે. એમણે ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાનને મળવા જવા તથા જિન્નાએ લઘુમતીઓને જે વાયદા કર્યા હતા તેનો અમલ કેવોક થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જોવા પાકિસ્તાન જવાની પોતાની ઈચ્છા અનેક વાર જાહેર કરી હતી. એમણે એટલે સુધી કહ્યું કે હું પાકિસ્તાનને મારો જ દેશ ગણું છું તેથી મારે એ માટે પરવાનગી લેવાની જરૂર નહીં પડે. અને એ જીવ્યા હોત તો દુનિયા દેખત કે જેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહમાં એક વખતે પ્રતિબંધનો ભંગ કરી નાતાલની સરહદ ઓળંગી હતી તેમ એ સત્યાગ્રહપૂર્વક પાકિસ્તાનની સરહદ પણ ઓળંગત. ભાગલાના ઈન્કાર માટેની એમની આ સત્યાગ્રહી રીત હતી. એમને પોતાને છેલ દેવાયાની ભાવના જરૂર થઈ પરંતુ જે સાથીઓએ એમને જિંદગીભર સાથ આપ્યો તે સાથીઓની મજબૂરી પણ એ કળી શક્યા હશે. એટલે જે થઈ ચૂક્યું હતું તેને એમણે સીધેસીધું ન પડકાર્યું પરંતુ એમનું મન માન્યું નહોતું જે ઉપરની વાતોથી સિદ્ધ થાય છે.

બીજી પણ એક ઘટના થઈ હતી. કેટલાક લોકોએ દેશના ભાગલાના

નિર્ણય સામે લડવા ગાંધીજીનો સાથ દેવા તૈયારી બતાવી હતી. આ લોકો કોણ હતા ? આ તે લોકો હતા કે જેમને દેશની ભૌગોલિક એકતા તો અકબંધ રાખવી હતી પરંતુ દેશની જનતાના તો ભાગલા કરવા જ હતા - એ લોકો હિંદુ અને મુસલમાન, બે કોમ, બે રાષ્ટ્ર વગેરેની ભાષામાં બોલતા હતા. હિંદુ અને મુસલમાન એવા બે ભાગલા ન હોય તો એમનું નેતૃત્વ - એમનો ધંધો જ બંધ થઈ જાય. આવા લોકોનો સાથ લેવાનું ગાંધીજી કેવી રીતે સ્વીકારે ?

આમાં બીજી એક મોટી વાત જેનો જવાબ અમારે માગવાનો રહી જાય છે અને તે એ કે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કરવા જોઈતા હતા એવી વાત કેવળ હિંદુવાદીઓ જ કરે છે. એ લોકો ગાંધીજીને તો દેશદ્રોહી, હિંદુદ્રોહી અને તેથી વધ કરવા લાયક ગણતા હતા તો પછી ગાંધીજી પાસે એવી અપેક્ષા શી રીતે રાખે છે કે તેમની લડાઈ ગાંધીજીએ લડી આપવી જોઈતી હતી ? એ લોકો ખૂબ જાણતા હતા કે એમના નેતાઓ પૈકી એક બેને છોડી જેમણે આઝાદીની લડતમાં

કોઈ ત્યાગ કે બલિદાન દીધાં નથી, દુઃખો, કષ્ટો ભોગવ્યાં નથી, જનતા જેમના નામ પણ જાણતી નથી તેઓ ઉપવાસ કરે તો એની કોઈ અસર થવાની નથી. એ શક્તિ તે એકલા ગાંધીજીની જ હતી. ગાંધી ભારતમાં આવ્યા ત્યારે અનેક હિંદુવાદી નેતાઓ હતા. એ લોકો ગાંધીજીની જેમ કશું ગજું કેમ ન કરી શક્યા ? એટલા માટે કે એમની વાતો આમ જનતાને સ્પર્શી શકે તેવી નહોતી. ખરી ખોટી જૂની વાતો સંભારીને લોકોનાં દિલોમાં વેરભાવ ને ઝેરભાવ ભરવા અને હિંસા ભડકાવવાના પ્રયત્ન સિવાય એમની પાસે બીજો કોઈ કાર્યક્રમ જ નહોતો.

બીજી એક વાત, ભાગલાની જ વાત હતી તો એ માંગણી તો જિન્નાની હતી, અને માઉન્ટબેટનનું સમર્થન હતું તો એમની હત્યાનો વિચાર આ હિંદુવાદીઓને કેમ ન આવ્યો ? અને જેમણે સતત ભાગલાનો વિરોધ કર્યો હતો તે ગાંધીજીનો જ કેમ આવ્યો ? આખી ભાવના જ આત્મ-દ્રોહી હતી.

સત્યનું કાવ્ય છો, બાપુ, કાવ્યનું સત્ય છો તમે !

કંસથી અદકો દર્પ, અદકો મોહ મારથી,
હેરાદથી વધુ હિંસા, સામે જૂઝવા તમે મથી-
વીરના વીર્યથી જૂઝ્યા, કર્યા કેસરિયાં સદા;
સ્થિતપ્રજ્ઞતણી શાંતિ છતાં ના વીસર્યા કદા !
ધરા શા ધીરગંભીર, વ્યોમ શા વિપુલાત્મ છો,
ઊંડાણે ઉદયિ જેવા, તેજ શા શુદ્ધ છો તમે !
જૂઝો છો જેમની સામે તેમના હિતને ચહો :
વિશ્વમાંગલ્યની ચિંતા સદાયે અંતરે વહો !
નિજ ને પરના ભેદો તમારે અંતરે નથી :
માનવી માત્ર બન્ધુ : એ ભાવના છે ઉરે ગૂંથી !

x x x

‘સખે કલ્યાણકારીની દુર્ગતિ ના થકી કદી :’
વાવિયાં પ્રેમનાં બીજો ઊગવાનાં જ એક દિ !’
સુધાસંદેશ શ્રીકૃષ્ણે પાયો ‘તો કુન્તીપુત્રને :
જગને સંશયે ઘેર્યા-પાયો તે જ ફરી તમે !
તમે સંહારથી ત્રાસ્યાં જગની એક આશ છો :
સ્વપ્ન છો નિદ્રિતો કેરું, બધોનું મુક્તિગાન છો :
જૂઝતા જાડ્યજૂથો શું સજ્ઞાનું અભિમાન છો !
સત્યનું કાવ્ય છો, બાપુ, કાવ્યનું સત્ય છો તમે !
ઝંખતી કાવ્યને સત્યે સૃષ્ટિ આ આપને નમે !

□ કરસનદાસ માણેક

કોઈનો ભાર હળવો કરી શકે તે માનવી કદી નકામો હોતો નથી.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધીજીએ સરદારને બદલે નહેરુની વરણી કેમ કરી ?

□ નગીનદાસ સંઘવી

[આજીવન અધ્યાપક, લેખક તેમજ ઇતિહાસ અને રાજકારણના વિદ્વાન અભ્યાસી-સંશોધક નગીનદાસ સંઘવીએ ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકાના વર્ષો પર ‘એગની ઑફ અરાઇવલ’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. ઉપરાંત ‘સ્વરાજ દર્શન’, ‘ગુજરાત-પોલિટિકલ એનાલિસીસ’, ‘ગુજરાત એટ કોસ રોડ’ અને અન્ય પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમની કૉલમોમાં દેશ-વિદેશના સાંપ્રત પ્રવાહોની વિશદ છણાવટ હોય છે. ગાંધીજીવનના અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંકમાં ગાંધીજીએ વડાપ્રધાન તરીકે સરદારની વરણી શા માટે ન કરી એ વિષયની ચર્ચા શા માટે – તેમ કોઈને લાગે. પણ આ ઘટનાને યોગ્ય રીતે સમજી લેવી એ આ તબક્કામાં પ્રવેશ માટેની એક પીઠિકા છે.]

બે ઘોડાની સામટી સવારીમાં પછડાવવાનું જોખમ હોય છે પણ ગાંધીજીએ જીવતરના છેલ્લા ચાલીસ વરસ બે પરસ્પર વિરોધી જીવન પ્રવાહોમાં સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે. ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર મારા જીવનનું એક માત્ર ધ્યેય છે તેવું કહેનાર મહાત્માજી આખી જિંદગી રાજકારણમાં ગળાડૂબ રહ્યા અને છેલ્લા પચ્ચીસેક વરસ તો ભારતીય રાજકારણના સર્વોચ્ચ આગેવાન બની રહ્યા. ‘તમે રાજકારણમાં પડેલા સંત છો’ તેવી તેમના સાથી પોલકની ટીકાના જવાબમાં ગાંધીજીએ કહેલું, ‘હું રાજકારણી છું અને સંત બનવાની મથામણ કરું છું.’

ભારતીય રાજકારણમાં ગાંધીજીની કામગીરી અંગે હંમેશાં અહોભાવથી લખાતું રહ્યું છે અને ગાંધીજી જેવી વિભૂતિ આવા અર્ધપ્રદાનને લાયક પણ છે. પણ ગાંધીજીનાં કેટલાક રાજકીય નિર્ણયો ઘણાં વિવાદાસ્પદ રહ્યા છે. ગાંધીજીએ ઉપાડેલી ખિલાફતની ચળવળ, ચૌરી ચોરાની ઘટના પછી સત્યાગ્રહ સમેટી લેવાનું પગલું, સુભાષચંદ્ર બોઝની બીજી ઉમેદવારીનો વિરોધ, ૧૯૪૨ની ભારત છોડો ચળવળ, ૧૯૪૬માં કાંગ્રેસ પ્રમુખપદે નહેરુની વરણી અને દિલ્હીમાં તેમણે આદરેલાં છેલ્લાં ઉપવાસ-આવી કેટલીક ઘટનાઓ અંગે ગાંધીજીએ પોતાનાં વલણની સ્પષ્ટતા કરી છે. કેટલીક બાબતોમાં તેમણે મૌન સેવ્યું છે. ગાંધી જેવા લોકોત્તર પુરુષના મનોભાવો સમજવા સહેલા નથી. ગાંધી મહામાનવ પણ માનવ છે અને માનવસહજ ભૂલોને પાત્ર છે. તેમને પૂરી રીતે સમજવા માટે પણ તેમની આલોચના થવી જોઈએ. પણ આવી આલોચના કરીએ ત્યારે આપણા પ્રિયજનના જખમને સાફ કરતા હોઈએ તેટલા આદર, પ્રેમ અને સંભાળપૂર્વક આલોચના થવી જોઈએ. ગાંધીને માપવો તે મગતરાએ હિમાલયનું માપ કાઢવા જેવું કપરું કામ છે તે સ્પષ્ટ માટે પણ ભૂલવું ન જોઈએ.

હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો યશ મહાત્મા ગાંધીને આપીએ તેના કરતાં હિટલરને આપીએ તે વધારે સાચું ઠરે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંતે બધાં કાંગ્રેસ આગેવાનોને મુક્તિ મળી ત્યારે અંગ્રેજી

રિયાસતનો કાળ પૂરો થયો છે અને ટૂંક સમય જ ભારતને આઝાદી આપવી જ પડશે તે સહુ કોઈ સ્પષ્ટ જોઈ શકતાં હતાં. દેશના સૌથી મોટા, સૌથી વધારે સંગઠિત અને સૌથી વધારે લોકપ્રિય પક્ષ તરીકે આઝાદ ભારતનું સુકાન કાંગ્રેસને સોંપાશે અને કાંગ્રેસનો પ્રમુખ આઝાદ ભારતનો પહેલો વડો પ્રધાન બનશે તે પણ દીવા જેવી ચોકખી બાબત હતી. તેથી ૧૯૪૫ના ડિસેમ્બર માસ પછી કાંગ્રેસ પ્રમુખનો હોદ્દો અતિ મહત્વનો બની જવાનો હતો.

૧૯૪૦માં સુભાષ બાબુનાં ગયા પછી મૌલાના આઝાદ કાંગ્રેસ પ્રમુખ હતા અને ૪૨ની લડત અને લાંબા કારાવાસનાં કુલ મળીને છ વરસ પ્રમુખ રહ્યા. તેમના સ્થાને નવા પ્રમુખની વરણી અંગેનો કાંગ્રેસ કારોબારીએ ૧૯૪૬નાં જુલાઈ માસમાં કરવાનો હતો.

તે વખતે કાંગ્રેસ પ્રમુખની વરણીનો નિયમ હતો કે પ્રાંતીક કાંગ્રેસ સમિતિઓ પ્રમુખનું નામ સૂચવે. જેટલાં નામ આવ્યા હોય તેમાંથી એકની પસંદગી કરવામાં આવે. ગાંધીજીએ ૧૯૩૫માં કાંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપ્યા છતાં ગાંધીજીની ઈચ્છા અને આદેશ મુજબ પ્રમુખની વરણી કરવામાં આવતી હતી.

૧૯૪૬માં કાંગ્રેસની ૧૫ પ્રાંતીક સમિતિઓમાંથી બાર સમિતિઓએ સરદારના નામની દરખાસ્ત કરી. બાકીની સમિતિઓએ પટ્ટાભી સીતારામૈયા અને આચાર્ય કૃપલાણીનું નામ સૂચવ્યું હતું. જવાહરલાલના નામની દરખાસ્ત એક પણ સમિતિ તરફતી આવી ન હતી. મૌલાના આઝાદ અને કૃપલાણીજીએ પોતે જવાહરલાલનું નામ સૂચવ્યાનો દાવો કર્યો છે પણ દાવો અધિકાર માત્ર પ્રાંતીક સમિતિઓને જ અપાયો હોવાથી આ દાવા સ્વીકારી શકાય તેવા નથી.

ગાંધીજી અને સરદાર આગલા દિવસે મળ્યા ત્યારે શી વાત થઈ તે કોઈ જાણતું નથી. પણ બીજે દિવસે ગાંધીજીએ કૃપલાણીને સરદાર પાસે મોકલીને પોતે આ સ્પર્ધામાંથી ખસી જાય છે તેવી ચિઠ્ઠી પર તેમની સહી લીધી અને પછી ગાંધીજીની ઈચ્છા મુજબ જવાહરલાલજી સર્વાનુમતે પ્રમુખ બન્યા. જુલાઈ ૧૯૪૬ અને ૧૯૪૬નાં

સપ્ટેમ્બરની રજી તારીખે તેમની આગેવાની તળે પ્રધાન મંડળ સ્થપાયું.

ગાંધીજીએ સરદારને અન્યાય કર્યો અને જવાહર માટે પક્ષપાત રાખ્યો તેવી ભાવના ગુજરાતમાં, ગુજરાતી ભાષીઓમાં અને આખા હિંદુસ્તાનના સરદાર પ્રશંસકોમાં બહુ પ્રબળ છે. જવાહરલાલના બદલે સરદાર વડાપ્રધાન બન્યા હોત તો દેશની સ્થિતિ વધારે સારી હોત, કાશ્મીર આપણા કબજામાં આવ્યું હોત, તિબેટમાં ચીની પગપેસારો અટકી ગયો હોત અને વહીવટ વધારે સારો ચાલ્યો હોત તેવું કહેવામાં આવે છે. ઇતિહાસને સમજવામાં શું થયું તે બરાબર જાણવું જરૂરી છે. પણ શું થયું હોત અને શું થાત તે માત્ર આપણા પૂર્વગ્રહ પર આધારિત છે. શું થયું હોત તે આપણે જાણતાં નથી. જાણી શકવાના પણ નથી. આવી ચર્ચા તદ્દન નકામી છે.

ગાંધીને મહાત્મા તરીકે સ્વીકારીએ તો ગાંધી કોઈને અન્યાય કરે નહીં અને કોઈનો પક્ષપાત કરે નહીં. ગાંધીએ અન્યાય અને પક્ષપાત કર્યો તેવું કહેવાનો અર્થ એ છે કે ગાંધી ઢોંગી અને લુચ્ચો માણસ હતો અને મહાત્મા બની બેઠો હતો.

ગાંધીની ભૂલ થાય. ભૂલ તો ભગવાનની પણ થાય તેવું કહીએ છીએ તો પછી ગાંધીની કેમ ન થાય? પણ ગાંધીની ભૂલ કહીએ તે પહેલાં પરિસ્થિતિ સમજવી જોઈએ અને તે કાળની મનોદશામાં જીવવાનું શીખવું જોઈએ.

૧૯૪૬માં સ્વરાજ હાથવેંતમાં હતું પણ હાથમાં આવ્યું ન હતું. આઝાદી ક્યારે મળશે-આવતા વરસે, આવતા દાયકે કે પછી ક્યારે તેની કોઈને ખબર ન હતી. બીજું સરદાર ગાંધીથી માત્ર છ વરસે નાના અને ૧૯૪૫-૪૬માં સિતેરના હતા. તબિયતે ખૂબ નબળા. કેટલું જીવે તેની ખબર નહીં. અહમદનગર જેલવાસમાં (૧૯૪૨-૪૫) ખાસ્સા બિમાર મહિનાઓ સુધી પથારી વશ અને બે વખત તો બચવાની આશા જ નહીં.

ગાંધી વૈચારિક અને ભાવનાત્મક ધોરણે જવાહરલાલના સંગાથી ગણાય. દેશભક્તિમાં, ત્યાગમાં, નિસ્વાર્થપણામાં ગાંધી-સરદાર-જવાહર બધા સરખા જ ગણાય. એક ચડે ને બીજો ઉતરે તેવો ઢાળ.

સરદાર પ્રમુખ બને તો વડાપ્રધાન બની શકે પણ બનવાના જ છે તે પાકું નહીં. વેવેલનાં પ્રધાન મંડળની દરખાસ્ત પાછળથી આવી. પણ આ વખતના રાજકારણમાં કોમવાદી ઝઘડાખોરી સરટોચે પહોંચી હતી અને મુસ્લિમ લીગની પાકિસ્તાનની માગણી જોર શોરથી ગાજતી હતી. સરદારની છાપ-ખોટી પણ બધાએ માની લીધેલી છાપ-મુસ્લિમ વિરોધી તરીકેની અને જવાહર મુસલમાનોના જબરા ટેકેદાર. દેશનાં ભાગલા પડે તે ગાંધી સાંખી લેવા તૈયાર નહીં.

ગાંધીએ સરદારને ખસેડીને જવાહરજીને કેમ પસંદ કર્યા તે સમજવા માટે મેં આ સવાલ અનેક આગેવાનોને પૂછ્યો છે. મીનુ

મસાણી, જયપ્રકાશ નારાયણ, કનૈયાલાલ મુન્શી, મોરારજી દેસાઈ બધાના જવાબ સાંભળ્યા છે પણ મને અંગત રીતે મોરારજીભાઈનો જવાબ સૌથી વધારે ગળે ઉતર્યો છે. આ જવાબ અને સ્વીકાર ખોટા હોઈ શકે છે પણ મને સાચા લાગે છે.

મોરારજીભાઈએ સમજાવ્યું કે ‘૧૯૪૬માં ભાગલાનો સવાલ બાપુને ખૂબ મૂંઝવતો હતો. સરદાર-જવાહર વચ્ચેની પસંદગીની ચર્ચા બાપુએ મારી (મોરારજીભાઈ) જોડે કદી કરી નથી અને કદાચ કોઈ જોડે બાપુએ કરી નથી.’

પણ સ્થિતિ જોઈએ તો સરદાર કોંગ્રેસ પ્રમુખ હોય અને વડાપ્રધાન બનવાના હોય તો મુસ્લિમ આગેવાનોનો ડર અને શંકા વધે અને ભાગલા નિશ્ચિત બની જાય. જવાહરલાલજી આ સ્થાને હોય તો મુસલમાનોનું વલણ કદાચ થોડું વધારે કુણું પડે. તેથી કદાચ બાપુએ જવાહરલાલજીને પ્રમુખ બનાવ્યા હશે. આ મારી (મોરારજી દેસાઈ)ની કલ્પના છે. હું કે બીજું કોઈ પુરેપુરી વાત જાણતું નથી.’

ગાંધી ખોટા ઠર્યા. જવાહરલાલે ઉધમાત કરીને કેબિનેટ મિશન યોજના તોડી નાખી. વલ્લભભાઈએ આ ‘છોકરમત’ માટે જવાહરને ઠપકાર્યા પણ છે. જવાહર હોવા છતાં અને હોવાના કારણે જ ભાગલા પડ્યા. પણ ભાવિને કોઈ જોઈ કે જાણી શકતું નથી.

ગાંધીને વલ્લભભાઈ માટે ઘણી ફિકર હતી. લથડતી તબિયતે સરદાર બોજો નહીં ઉઠાવી શકે અને ઉઠાવશે તો જીવશે નહીં તે ગાંધીનો ભય સાચો થયો. મરણની ઘડી તો નિશ્ચિત છે પણ વલ્લભભાઈ કામના બોજના કારણે વહેલાં ઘસાઈ ગયા અને આઝાદી અઢી વરસે અવસાન પામ્યા.

ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈ વચ્ચે અનેક બાબતમાં મતભેદ હતો. જવાહર ગાંધી વચ્ચે, જવાહર વલ્લભભાઈ વચ્ચે પણ ઉગ્ર મતભેદ હતો, પણ આ વિરાટ પુરુષો વચ્ચેના વિવાદની વાત આપણા જેવા વામણા માણસો શી રીતે સમજે? આ મતભેદોના કાજ બનવાનું આપણું ગજું નથી. અને આપણે ન્યાયાધીશની ખુરશી પર બેસવાની લાયકાત ધરાવતા નથી.

જે થયું તેની વિગતવાર નોંધ લેવામાં કશો શરમ સંકોચ નથી. તેમાં ગાંધી, જવાહર, સરદારની તમા રાખવાની હોય નહીં. પણ આપણે જે જાણીએ અને માનીએ છીએ તે હકીકત સ્પષ્ટ રીતે કહી નાખવી તે આપણા માટે અને વધારે તો આવતી પેઢીઓ માટે જરૂરી છે.

૨૦૨, વિશ્વાધાર, રોડ નં. ૪, નટવર નગર, જોગેશ્વરી (પૂર્વ)
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૦. મોબાઈલ : ૦૯૮૩૩૩૨૫૮૩૭.

દિલ્હીમાં ગાંધીજી

□ વિપુલ કલ્યાણી

[સાહિત્ય સર્જક અને ગાંધી મૂલ્યોના સક્રિય પ્રશંસક વિપુલ કલ્યાણી લંડનથી ‘ઓપિનીયન’ નામનું સામયિક ચલાવે છે અને ડાયસ્પોરા સાહિત્યના મહત્વના ઉદ્ગાતા છે. પ્રસ્તુત સંકલનમાં તેણે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિકાલીન દિલ્હીના કોમી તોફાનો શાંત કરવાની ગાંધીજીની મથામણનું ચિત્રણ આપ્યું છે.]

મનુબહેન ગાંધી લિખિત ‘દિલ્હીમાં ગાંધીજી’ના બે ભાગમાંથી પસાર થવાનો હાલ યોગ મળ્યો. એમાંય ભાગ બીજામાં પાન ૧૧ થી અપાયેલા ‘નિવેદન’ પર ખાસ નજર પડી. એ અરસામાં મનુબહેન ગાંધી સરીખી વ્યક્તિને જે રીતે તપાવું પડેલું તેની સામે આજે ગાંધી-વિનોબા-જયપ્રકાશને નામે કામ કરતી જમાતને શી શી અને કેવી કેવી વેદનાઓમાંથી પસાર થવાનું આવતું હશે તેની માત્ર કલ્પના કરવી રહી. અને પછી લાંબુંટૂંકું વિચારતા કમકમાં આવી જાય છે !

પ્રસ્તાવનામાં મોરારજીભાઈ નોંધે છે તેમ, ‘હિંદુ-મુસ્લિમ’ એકતા માટે તેમણે જિંદગી ખર્ચી. આ પ્રશ્ન છેક દક્ષિણ આફ્રિકાથી તેઓ સંભાળપૂર્વક ઉકેલતા હતા. ભ્રાતૃભાવ પેદા થાય એ માટે અનેક લોકોનો ખોફ વહોરીને અને છેલ્લે પોતાની જાતનું બલિદાન આપીને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ પોતે જ એક પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં કહે છે: ‘મારા બાળપણથી જ હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ય, એ મારા જીવનનો અનુપમ શોખ રહેલો છે અને તે મારી જીવઉષાની ઉત્કંઠા જીવનસંધ્યામાં પૂર્ણ થશે તો એક નાના બાળકની માફક નાચીશ અને આનંદિત બનીશ. અને ૧૨૫ વર્ષ જીવવાની મારી ઈચ્છા જે અત્યારે મરી ગઈ છે તે ફરી જાગ્રત થશે.’

ભારતની આઝાદીને ૬૮ વર્ષ થાય છે; અને આ દાયકાઓમાં કોમવાદનો અજગર ભરડો લઈને બેઠો જ વર્તાય છે. એક અથવા બીજા કારણે હિંદુ મુસલમાન કોમો વચ્ચેનો વિશ્વાસ ઝંખવાણો બનતો રહ્યો છે. મોટા ભાગના રાજકીય પક્ષો આ વૈમનસ્યના જોરે મત મેળવવા જોર કરતા આવ્યા છે. ધર્મનિરપેક્ષતા આજે કોઈક ગાળ હોય તેમ તેનો ઊતરતી પાયરીએ જઈ ઉપયોગ કરાતો અનુભવાય છે. જમણેરી પક્ષો આનો સવિશેષ લાભ ખાટે છે. ગાંધી અને ગાંધીવિચારને લગીર સમજ્યા, જાણ્યા વગર તે પર તૂટી પડતા તેમ જ ગાંધીજીની અવહેલના કરતા તેમને શરમ સુદાં નડતી નથી. એક વેળા, કેટલાક સ્થાનિક મુસલમાન ભાઈઓ ગાંધીજીને

‘બાપુની વ્યથાની સાથે સાથે બીજી અનેક હકીકત કોઈ પણ જાતના પડદા વગર આપણી સમક્ષ આવે છે. અનેક પાત્રોનું દંભનું આવરણ ખસી જાય છે. અને આપણી સમક્ષ એ મૂળ સ્વરૂપે છતાં થાય છે. એક જગ્યાએ બાપુ કહે છે : ‘તમે બધા મારા એક દિવસના વફાદાર સાથીઓ છો, તમારાથી કોઈ વસ્તુ ન બની શકે તે હું સમજી શકું. પરંતુ મહેરબાની કરીને મને ખોટાં વચનો આપી આશામાં ન રાખો તે જ તમારી પાસે પ્રાર્થના છે.’ આ શબ્દો પાછળની કડુણા તેમના થોડા સાથીઓ પણ પામી શક્યા હોત તો પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેર ન પડત તો પણ મહાત્માનું દુઃખ જરૂર ઓછું થયું હોત. મનુબહેન એક જગ્યાએ લખે છે તેમ બાપુજી પાસે સહુના ટકા મુકાઈ જતા હતા.’

મોરારજી દેસાઈ

(મનુબહેન ગાંધી લિખિત ‘દિલ્હીમાં ગાંધીજી (ભાગ બીજો)’ની પ્રસ્તાવનામાંથી, પાન ૫ અને ૬)

મળવા આવેલા. તે પ્રસંગ મનુબહેન આ રીતે નોંધે છે:

તેમનો સવાલ હતો: ‘આપણા પ્રધાનોએ એક સમયે અમને જે વચનો આપ્યાં હતાં તે હજુ સુધી પાળ્યાં નથી.’

ગાંધીજીનો જવાબ હતો: ‘પહેલી વાત તો એ છે કે, તમે શાં વચનો માગ્યાં હતાં અને તેઓએ શા વચનો આપ્યાં અને નથી પાળ્યાં એ જ વાત તમે મને નથી કહી. અને આમ અધ્યાહાર રાખી મોઘમ વાતો કરવાથી કંઈ અર્થ ન જ સરે ને ? (વિનોદમાં) તમે વાણિયાની અને બિરબલની વાર્તા તો સાંભળી હશે કે, વાણિયો ‘મગનું નામ’ પાડતો જ નથી. આ તો ઠીક છે કે તમે મને વાત કહી. પણ જો આમજનતાને આવી વાત કહો તો આપણી ભોળી પ્રજા, કે જેને હજુ પ્રધાનો શું કે સ્વરાજ્ય શું તેની ખબર નથી, તે એકદમ ઉશ્કેરાય જાય. અને ગેરસમજ કેટલી વધે ? માટે જે વાત કહેવી હોય તે સાબિતી સહિત અને સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ.’

પછી આગળ કહે છે: ‘જો કે હું કાંઈ સરકારમાં નથી. સરકારના માણસો બધા મારા મિત્રો છે તે સાચું. પણ આવી હકીકતોની જ્યારે જ્યારે તપાસ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે લગભગ ખોટું ઠરે છે. અને ગેરસમજ વધે છે.

આવો પ્રસંગ તો કેટલીય વાર મને પણ સાંપડ્યો છે, એથી કહું છું. અને વાતને કદીય વધારીને ન જ કહેવી જોઈએ.’

એ દિવસની સાંજની પ્રાર્થનામાં વળી આ બાબતને ગાંધીજી ફેર રજૂ કરતા કહે છે: ‘ગેરસમજ થાય એવો એક પણ શબ્દ આપણા મોઢામાંથી ન નીકળવો જોઈએ. મારી પાસે એક વાનરગુરુનું સુંદર રમકડું છે. તેમાં એક વાનરગુરુએ મોં બંધ રાખ્યું છે. પોતાના વચનનો પૂરો અમલ કરવાની વાત એકલા રાજકર્તાઓ સારુ જ ન હોઈ શકે. આપણ સહુને માટે છે. એથી આપણાથી જે ન થાય તેવું હોય તે કોઈને નહીં. અને જેમ બને તેમ અલ્પોક્તિ કરવી.’

આ ગ્રંથોમાં વિગતો, પ્રસંગો અને માહિતી અપરંપાર છે. આ ચોપડીઓનું બહુ મોટું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ છે. કોમી એકતાની

ભૂમિનો માલિક તો એ જ છે જે તેના પર પરિશ્રમ કરે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

વાત આજના વાતાવરણમાં ટલ્લે ચડી હોવા છતાં, તેનું અગત્ય લગીર ઘટતું નથી. જવાહરલાલ નેહરુ ઉપરાંત સુભાષચંદ્ર બોઝની પણ આ મુદ્દા બાબતની સમજણ ટકોરાબંધ રહી. આ જ ચોપડીમાં આઝાદ હિંદ ફોજમાં જ કોમી એકતા સુભાષબાબુએ સિદ્ધ કરી હતી તેનાથી ગાંધીજી પ્રભાવિત હતા તેમ નોંધાયું છે. આજના વાતાવરણમાં આ ભારે અગત્યની બાબત છે. હિંદુ-મુસ્લિમ-શીખ વગેરે તમામ કોમોના લોકો ખભે ખભા મિલાવીને કામ કરે તેમ બનવું જોઈએ. તેમ થાય તો જ દેશ વધુ સંગઠિત અને શક્તિશાળી બને. આ પ્રસંગોથી તે અનેકવાર પૂરવાર રહ્યું છે.

આ દિવસોમાં કાઠિયાવાડની વાત સવિશેષ નોંધાઈ છે. આવા નાનકડા પ્રદેશમાં ય જ્યાં હિંદુ-મુસલમાનનો ભેદભાવ નથી તેને સંભાળી શકવાની ઈચ્છા ગાંધીજી દર્શાવ્યા કરે છે.

આવી બધી તરેહ તરેહની વાતો થતાં, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ કહે: ‘બાપુ, હમ સાથ એક દફે કાઠિયાવાડ જાયેંગે, મુઝે તો આપકા પોરબંદર દેખનેકી બડી ખ્વાઈશ હૈ.’ બાપુ કહે: ‘પણ મારું જન્મસ્થાન, અલ્લાહબાદ’ જેવો મહેલ નથી હો? અંધારી કોટડી છે. અને પહેલાંના સમયમાં સુવાવડીને અંધારામાં ફાટેલમાં ફાટેલ ગોદડી પર જ સુવાડતા, વળી સીંદરીનો ખાટલો હોય, જુઓ તો ખરા સ્ત્રી પ્રત્યેનો અન્યાય!! અનેક માનવીનું સર્જન કરનારી સ્ત્રીના આવા હાલ અમારો સમાજ હજુ ય કરે જ છે.’

ગાંધીજી ક્યાંના ક્યાં લઈ જાય છે! આજે મહિલાઓ અંગે જે વાતાવરણ દેખા દે છે તેને સારુ આ પ્રસંગમાં કંઈક અંશે કદાચ પ્રકાશ લાધે ખરો.

આચાર્ય દાદા ધર્માધિકારીને નામ ‘વરદાન’ નામક એક પ્રસંગ ‘શાશ્વત ગાંધી’ના જાન્યુઆરી ૨૦૧૫ અંકમાં છે:

એક ગરીબ આંધળો બુદ્ધો હતો. એણે લાંબું તપ કરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા. ભગવાને દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું, ‘માગ, માગ! માગે તે આપું.’ એ ઘરડો હતો, આંધળો હતો અને ગરીબ

પણ હતો. ત્રણે દુઃખ ટળે એવું એમણે માગવું હતું અને ભગવાન તો એક જ વરદાન આપે એટલે બુદ્ધાએ માગ્યું, ‘મારા પૌત્રને ચાંદીની કૂંડીમાં નહાતો જોઉં.’ અને આમ એને આંખ, આવરદા અને અઢળક ધન મળ્યાં.

આપણાં દેશમાં પણ એવો બુદ્ધો થઈ ગયો. તેણે પણ આવું જ યુક્તિવાળું વરદાન માગ્યું હતું. પોરબંદર અને રાજકોટના દીવાનનો દીકરો હતો, ભણીને બેરિસ્ટર થયેલો, કમાતો ધમાતો બાળબચ્ચાંવાળો સંસારી માણસ હતો. પણ તેણે શું માગ્યું? એણે વરદાન માગ્યું, ‘હે ઈશ્વર! દિલ્હીના સિંહાસન પર હું એક ભંગીની છોકરીને બેઠેલી જોવા ઇચ્છું છું. અને આમ એણે ભંગી, સ્ત્રી અને ગરીબનો સામટો ઉદ્ધાર ઈચ્છ્યો.’

જાતને પૂછીએ: આપણે છેવાડાના આવા આવા માણસોને કેન્દ્રમાં રાખતા થયા કે હાંસિયામાં ધકેલતા રહ્યા?

પાનબીડું :

‘એક વાત ખરી. આપણા જીવનમાં આપણે બધા પરિપૂર્ણ ન થઈ શકીએ. પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ ઝટવારમાં ન થઈ જાય એ સમજી

ગાંધીજી આધુનિક હતા ?

સત્યને વળગી રહેવું અને નીતિના નિયમને સર્વોપરી ગણવો એ જો આધુનિકતાનું લક્ષણ હોય, તો ગાંધીજી આધુનિક હતા.

વચન પાળવું અને માથે લીધેલું કામ પાર ઉતારવું એ જો આધુનિકતાનું લક્ષણ હોય, તો ગાંધીજી આધુનિક હતા.

જો સહિષ્ણુતા અને સમજદારી આધુનિક હોય, તો ગાંધીજીને આધુનિક ગણવા જ પડે.

જેઓ આપણા કરતાં જુદો અભિપ્રાય ધરાવતા અથવા આપણા વિરોધી હોય તેમની સાથે પણ સ્વસ્થપણે વર્તવું એ આધુનિક હોય, તો ગાંધીજી આધુનિક હતા.

જો દરજ્જાનો, સત્તાનો કે સંપત્તિનો ખ્યાલ કર્યા વગર સૌ પ્રત્યે સમાન સૌજન્ય દાખવવું એ આધુનિક હોય, તો બેશક, ગાંધીજી આધુનિક હતા.

જો દીનહીનો સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું એ આધુનિક હોય, તો ગાંધીજી આધુનિક હતા.

જો ગરીબો, દરિદ્રો, દલિતો, દુર્ભાગીઓ માટે અવિશ્રાંત કામ કરવું એ આધુનિક હોય, તો ગાંધીજી આધુનિક હતા.

અને સૌથી વિશેષ તો એ કે કોઈ ઉમદા હેતુ માટે મૃત્યુ વહોરી લેવું એ આધુનિક હોય તો ગાંધીજી આધુનિક હતા.

□ જીવનરામ કૃપાલાની

(અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

(‘ગાંધીજી : જીવન અને વિચાર’ પુસ્તક)

શકાય તેવી વાત છે. એટલે આજે એક અંગ અપનાવી, કાલે બીજું અંગ, પરમ દિવસે ત્રીજું એમ એક પછી એક-અંગ અપનાવીને આપણે સમગ્રને અપનાવી શકીએ છીએ. એક-એક પગલું ભરીને જ આપણે પૂર્ણતાના શિખરે પહોંચી શકીએ. માનવજીવનની સુધારણા એ જ માર્ગ શક્ય છે. એ જ રીતે બાપુની જીવનદૃષ્ટિને આપણે સમજીએ અને આચારમાં ઉતારીએ તો આપણું કામ થઈ જાય, દેશનું કામ થઈ જાય અને બાપુનું બલિદાન પણ સાર્થક થઈ જાય.’

□ નાનાભાઈ ભટ્ટ

(સૌજન્ય : ‘શાશ્વત ગાંધી’, પુસ્તક ૩૭, જાન્યુઆરી-૨૦૧૫)

Holly Cottage, B-Ferring Clofe, Harrow, Middlesex HA2 OAR UK

e-mail:

vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ગાંધીજીનાં અંતિમ પ્રવચનોની સોનોગ્રાફી

□ ડૉ. નરેશ વેદ

[અધ્યયન, અધ્યાપન, વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્રવસ્તુ, વાંચન, લેખન અને સંસ્થા સંચાલન જેવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં છેલ્લા પાંત્રીસ વર્ષોથી સેવા આપી રહેલા ડૉ. નરેશ વેદ અનેક પ્રતિષ્ઠિત સન્માનોથી વિભૂષિત છે અને વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં ઉપકુલપતિ રહી ચૂક્યા છે. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે મહાત્મા ગાંધીએ અંતિમ તબક્કામાં આપેલા પ્રાર્થના પ્રવચનોનો નિચોડ રજૂ કર્યો છે જેનાથી ગાંધીજીની ત્યારની મનઃસ્થિતિ પર પ્રકાશ પડે છે.]

મહાત્મા ગાંધીજી આગાખાનમહેલની જેલમાંથી મુક્ત થયા બાદ દિલ્હી પાછા ફર્યા હતા અને ત્યાં સાંજની પ્રાર્થનાસભાઓમાં નિયમિત રૂપે પ્રવચનો કરતા હતા. એ પરંપરા એમના મહા નિર્વાણદિનના આગલા દિવસ સુધી, એટલે કે ૨૮મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ સુધી, બરાબર ચાલતી રહેલી. એમના એ પ્રવચનો ‘ગાંધી સાહિત્ય : પ્રાર્થના પ્રવચનો’ નામે હિન્દી ભાષામાં, બે ભાગમાં, સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, નવી દિલ્હી, નામની પ્રકાશન સંસ્થા દ્વારા પ્રથમ વાર ડિસેમ્બર ૧૯૪૮માં પ્રકાશિત થયાં હતાં. એ પુસ્તકોમાં ૧લી એપ્રિલ, ૧૯૪૭ થી ૨૮મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ સુધી એમણે આપેલાં પ્રવચનો સંગ્રહાયેલાં છે. મતલબ કે એમના જીવનના છેલ્લા દશ માસ દરમિયાન એમના દ્વારા અપાયેલાં કુલ ૨૨૩ પ્રવચનો એમાં સંગ્રહાયેલાં છે.

સમયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ પુસ્તકમાં દેશને આઝાદી મળી એ પૂર્વના થોડા માસ અગાઉથી શરૂ કરીને છેક ગાંધીજીના મહા નિર્વાણ સુધીનો સમયગાળો છે. આ સમયગાળો જેમ દેશજીવનમાં તેમ મહાત્મા ગાંધીજીના અંગત જીવનનો પણ અત્યંત મહત્વનો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન જ દેશની આઝાદીની, દેશના ભાગલાની, કોમી હિજરતની, કોમી દંગલની, દેશની પ્રથમ સરકાર રચનાની, દેશનું નેતૃત્વ કોઈના હાથમાં સોંપવાની, હિન્દુસ્તાનમાંથી વિખૂટા પડી અસ્તિત્વમાં આવતા પાકિસ્તાનને મિલ્કત આપવાની, દેશમાં રહેલાં અસંખ્ય દેશી રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં સામેલ કરવાની, જૂનાગઢ, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર જેવી દશ, દેશની સલ્તનતોને ભારતીય સંઘમાં સમાવવાની સામેલ કરવાની, નિર્વાસિતોને થાળે પાડવાની, રાષ્ટ્રધ્વજ અને રાષ્ટ્રભાષા નક્કી કરવાની, અંગ્રેજોને દેશમાંથી વિદાય કરવાની, દેશમાં કથળેલી સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિને સુધારવાની, રાષ્ટ્રમાં ફેલાયેલી અરાજકતા, હિંસા, અસલામતી, અનવસ્થા, અસમાનતા જેવી લાગણીઓમાંથી પ્રજાને ઉગારવાની, લાચાર, હતાશ, હિંસક, અસહિષ્ણુ, અધીર અને વિપ્લવી બનેલી પ્રજાને શાંત અને સ્વસ્થ કરવાની અને એ માટે પ્રજાને વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં શાણી બનાવવા માટે ભારતીય સંસ્કૃતિની મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા,

ક્ષમા જેવા સનાતન મૂલ્યો, આદર્શો અને આચારોનો સદ્બોધ આપવાની-એમ અનેક મહત્વની ઘટનાઓ બની રહી હતી. ધાડ, લૂંટ, હત્યા, બળાત્કાર જેવી જઘન્ય ઘટનાઓથી ઉકળતા ચરુ, ફાટેલા જવાળામુખી કે ભારેલા અગ્નિ જેવી દેશની સ્થિતિ હતી. એ વખતે કેવલ ભારતની ભૂમિના જ નહિ, ભારતીય લશ્કરના પણ ટુકડા થયા હતા. ત્રાવણકોર અને હૈદરાબાદી સલ્તનતને આખા હિંદુસ્તાન પર કબજો મેળવી લેવો હતો. દક્ષિણ પ્રાંતના લોકોને અલગ દ્રાવિડસ્તાન જોઈતું હતું. શીખોને શીખીસ્તાન, જાટોને જાટિસ્તાન જોઈતું હતું. કોઈને અહિરિસ્તાન જોઈતું હતું. રાષ્ટ્રના તાણાવાણા વીંખાઈ રહ્યા હતા. બહેન-દીકરીઓના શરીર પીંખાઈ રહ્યાં હતાં. કાંગ્રેસ ક્ષીણ થતી જતી હતી, નેતાઓ ક્ષુબ્ધ હતા, પ્રજાનો કેટલોક વર્ગ અસહિષ્ણુ, અનીતિમાન અને ઉન્માદી થઈ ગયો હતો, બાકીનો વર્ગ અવઢવમાં હતો, રાષ્ટ્ર ઉન્માદ અને અજંપાની સ્થિતિમાં હતું, રાષ્ટ્રમાં વેરઝેરની હોળી સળગી ઊઠી હતી અને વિશ્વાસની કટોકટી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

એવે સમયે ગાંધીજીની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ કેવી હશે એ જાણવું અને સમજવું ઘણું જરૂરી છે. એ માટેનું અત્યંત ઉપયોગી સાધન ગાંધીજીનાં આ પ્રવચનો છે. સન ૧૯૪૪માં મહાદેવભાઈ અને કસ્તૂરબાના અવસાનથી ગાંધીજીના બે જીવન આધારો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હતા. એક પુત્ર એમનાથી નારાજ થઈ, ધર્મપરિવર્તન કરી, વિખૂટો પડી ગયો હતો. બીજો પુત્ર વિદેશમાં હતો. નેહરુ, સરદાર જેવા મિત્રો રાજકારભારમાં પડી ગયા હતા. ગાંધીજી સ્વજનો, મિત્રો અને સ્નેહીઓથી એકલા અટૂલા પડી ગયા હતા. ઉંમર સાથે શરીર પણ ક્ષીણ થતું જતું હતું. શાંતિસ્થાપના માટે અહીંતહીં દોડ, પદયાત્રાઓ, પ્રાર્થનાઓ, પ્રવચનો અને ઉપવાસોને કારણે પણ શરીર અને મન થાક તેમ અજંપ અવસ્થાનો અનુભવ કરતાં હશે. છતાં એ માહોલમાં હાર્યા-થાક્યા વિના એમણે રાષ્ટ્રની પ્રજામાં જન્મેલા રોષ અને પ્રતિશોધનાં મોજાંને શાંતિ અને અહિંસા, પ્રેમ અને ભાઈચારો, માણસાઈ અને ભલાઈનો સદ્બોધ કરી અટકાવવાનો પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો હતો. એવા ક્ષુબ્ધ અને ઉશ્કેરણીજનક વાતાવરણમાં પણ પૂરા સ્વસ્થ રહીને, સૌના ખરા

હિતની જનકલ્યાણકારી સલાહ થાક્યા વિના તેઓ આપતા રહ્યા હતા. કોઈને ગમે કે ન ગમે, કોઈ વખોડે કે વગોવે, કોઈ ધિક્કારે કે તિરસ્કારે, કોઈ સ્વીકારે કે ગાળ દે-તેઓ પોતાને સત્ય અને સનાતન લાગતી વાત સૌને કરતા રહ્યા હતા.

એટલું ઓછું હોય તેમ એ સમયે જુદી જુદી કોમ અને મિજાજના લોકોએ એમની વાતોનો, વિચારોનો, સિદ્ધાંતોનો, સલાહોનો, અરે પ્રાર્થનાઓનો પણ વિરોધ કર્યો હતો. એ વખતે ઉન્માદી હિંદુઓ અને શીખોને એમ લાગતું હતું કે તેઓ મુસ્લિમ તરફી છે, ઉન્માદી મુસ્લિમોને એમ લાગતું હતું કે તેઓ હિંદુ અને શીખ તરફી છે. કેટલાક નાદાન લોકોને એમ લાગતું હતું કે તેઓ અંગ્રેજ તરફી છે. એ કારણે એવા લોકો એમનો વિરોધ કરતા હતા, એમને પાગલ ગણતા હતા, એમને અનેક પ્રશ્નો પૂછતા હતા અને એનો એમની પાસે જવાબ માંગતા હતા. જેમ કે, તમે આ તે એમ સૌ કોઈ ઉપર વિશ્વાસ કેમ કરતા રહો છો? તમે ફરેબી અંગ્રેજો ઉપર ભરોસો કેમ રાખો છો? આપણા દેશના રાજકીય પક્ષો પોતાની રાજકીય મુરાદ પાર પાડવા માટે હિંસાનો પ્રયોગ કેમ કરે છે? તમે દેશના ભાગલા કેમ થવા દીધા? તમે લોકો વર્ષોથી બ્રિટીશ લશ્કરના આદી થઈ ગયા છો, જ્યારે તે અહીંથી ચાલ્યું જશે ત્યારે તમારી હાલત શું થશે? ૧૫મી ઑગસ્ટ પછી કાંગ્રેસનું શું થશે અને તેનો શો પ્રોગ્રામ રહેશે? ૧૫મી ઑગસ્ટ પછી બંને દેશોમાં બે કાંગ્રેસ રહેશે કે એક જ? કે પછી કાંગ્રેસની આવશ્યકતા જ નહીં રહે? શું કાંગ્રેસ હવે સાંપ્રદાયિક સંસ્થા બની રહેશે? તમે હિંદુ મંદિરોમાં કુરાની આયાતો પઢો છો પણ મસ્જિદમાં જઈને ગીતા કે રામાયણના પાઠ કરવાનું શૌર્ય કેમ બતાવતા નથી? જ્યારે તમે કુરાનની આયાતો પઢો છો અને એમ પણ કહો છો કે બધા ધર્મો તો સમાન છે, તો તમે તમારી પ્રાર્થનામાં જપજી અને બાઈબલમાંથી કેમ કાંઈ રજૂ નથી કરતા? ત્રીસ વર્ષો સુધી તમે અંગ્રેજો સાથે અહિંસાત્મક લડાઈ કરી, છેવટે એનું આવું પરિણામ કેમ આવ્યું? જે ડોમિનિયન સ્ટેટસ આપણને મળવાનું છે, શું એમાંથી રામરાજ્ય પેદા થઈ શકશે? ઈન્ડિયન રીપબ્લિકનનો પ્રેસિડન્ટ કોણ થશે? કાયદેઆઝમ જિન્હા પાર્કિસ્તાન ગવર્નરજનરલ બની ગયા અને આપણે ત્યાં ગવર્નરજનરલ અંગ્રેજ વાઈસરોય બની બેઠા, એ કેવો હિસાબ? તમે હંમેશાં સત્યના પૂજારી રહ્યા પણ બધી જગ્યાએ તો જૂઠ જૂઠ જ છે. કોણ નીચાં છે, કોણ ઊંચા છે? સત્ય શું છે? સહિષ્ણુતા ક્યાં ગઈ? સત્ય, અહિંસા, સહિષ્ણુતા જ્યારે ક્યાંય દેખાતાં નથી ત્યારે એ કહો કે એને માટે જવાબદાર કોણ? આપણે આપણા સંઘને હિંદુભારત કહીને શા માટે ન ઓળખવો જોઈએ? એના ઉપર હિંદુધર્મની અમીટ છાપ શા માટે ન લગાવવી જોઈએ? પ્રશ્નો પ્રશ્નો

અને પ્રશ્નો. ગાંધીજી કેટલાના જવાબ આપે અને શું આપે?

કેવળ પ્રશ્નો જ નહીં એમની ઉપર આક્ષેપો પણ ઘણાં કર્યા છે. જેમકે, તમે મુસલમાનોની તરફદારી અને અંગ્રેજોની ખુશામત કરતા રહ્યા છો. તમે હિંદુઓને બરબાદ કર્યા છે. તમે લૉર્ડ માઉન્ટબેટનને બહુ માથે ચઢાવો છો. બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં તમે પોકારી પોકારીને કહેતા હતા કે હિંદુસાતનને આઝાદી મળશે ત્યારે વાઈસરોયનો જે બંગલો છે તેમાં કાં તો હરિજન બાળકો રહેશે અથવા એમાં હૉસ્પિટલ ખોલવામાં આવશે. જ્યારે આજનું લૉર્ડ માઉન્ટબેટન સાથેનું તમારું વલણવર્તન એની સાથે મેળ નથી ખાતું. તમે ઢોંગી છો, બદમાશ છો, પાગલ છો. પ્રશ્નોના આવા પ્રહારો અને આક્ષેપોની આવી ઝડી વચ્ચે શાંતિ અને સ્વસ્થતા ટકાવી રાખવા કેટલા મુશ્કેલ હોય, છતાં ગાંધીજી એ ટકાવ્યાં છે, તેઓ વિચલિત નથી થયા. મોટાઈના દંડ પણ મોટા હોય છે. મહાત્મારૂપી મોટાઈ જેમને મળી હતી એ ગાંધીજીએ એવા દંડ ચૂકવ્યા છે.

છતાં ગાંધીજી પણ માણસ હતા. નિરાશ ને નારાજ થયેલી પ્રજાની મનોદશા તેઓ સમજતા હતા. એમની પાસે આ લોકોની આશા-અપેક્ષાઓ શી હતી, એ પણ તેઓ સમજતા હતા. પરંતુ એ વખતે, એ વાતાવરણમાં એમની સ્થિતિ તો તેઓ પોતે એક પ્રવચનમાં કહે છે તેમ ‘ગોયા, ડેશમેં અરંડ હી પેડ’વાલી મેરી સ્થિતિ હોવાની હતી. તેઓ કહે છે: ‘મેરે કહને કે મુતાબિક તો કુછ હોગા નહીં. હોગા વહી જો ક્રોગ્રેસ કરેંગી. મેરી આજ ચલતી કહાં હૈ? મેરી ચલતી તો પંજાબ ન હુઆ હોતા, ન બિહાર હોતા, ન નોઆખલી! આજ મેરી કોઈ માનતા નહીં. મૈંં બહુત છોટા આદમી હૂં. હાં, એક દિન મૈંં હિન્દુસ્તાન મેંં બડા આદમી થા. તબ સબ મેરી માનતે થે. આજ તો ન કોંગ્રેસ મેરી માનતી હૈ, ન હિન્દુ ઔર ન મુસલમાન. કોંગ્રેસ આજ હૈ કહાં? વહ તો તિતરબિતર હો ગઈ હૈ. મેરા તો અરણ્યરોડન ચલ રહા હૈ. આજ સબ મુઝે છોડ સકતે હૈં. ઈશ્વર મુઝે નહીં છોડેગા.’^૧

વળી આગળ વધતાં તેઓ કહે છે:

મેરી બાત પર આપ ચાહેં મુઝે ધન્યવાદ દે, ચાહે ગાલિયાં દે, મૈંં તો અપને દિલ કી હી બાત આપસે કહૂંગા.’^૨

કાંગ્રેસના વલણથી નારાજ લોકોનો તેમની પાસે કાંગ્રેસ સામે ઉપવાસ કરવાના આગ્રહ વખતે તેઓ કહે છે:

‘આજ હિન્દુસ્તાન મેંં કૌન સી એસી વીજ હો રહી હૈ જિસસે મુઝે ખુશી હો સકે. તો ભી મૈંં પડા હૂં, ક્યૌંકિ કોંગ્રેસ બહુત બડી સંસ્થા હો ગઈ હૈ. ઉસકે સામને મૈંં ઉપવાસ નહીં કર સકતા. લેકિન આજ મૈંં બઠ્ઠી મેંં પડા હૂં ઔર મેરે દિલ મેંં અંગાર જલ રહા હૈ. ફિર ભી મૈંં જિંદા ક્યૌંં હૂં, યહ મેરા ઈશ્વર હી જાનતા હૈ.’^૩

કાંગ્રેસે અખંડ હિન્દુસ્તાનના ભાગલાની વાતને સંમતિ આપી ત્યારે ઘણા લોકોને એ વાત પસંદ ન હતી. ત્યારે તેમણે ગાંધીજીનો એ અંગે અભિપ્રાય જાણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યારે ગાંધીજીનો ઉત્તર હતો:

‘મैं कबूल करता हूँ कि मुझे भी यह निर्णय अच्छा नहीं लगा है, लेकिन दुनिया में कई चीजें ऐसी होती रहती हैं, जो अपने मन की नहीं होती, फिर भी हम उसे सहन करते हैं। इस तरह इसको भी हमें सहन करना है।’^४

જે રીતે એ વખતે હિંદુ-મુસ્લિમ-શીખ-ખ્રિસ્તી લોકો આપસ આપસમાં લડવા લાગ્યા હતા, એ જોઈને ગાંધીજી દુઃખી થઈને કહે છે:

‘मेरे नसीब में जन्म से लड़ाई पड़ी है। मैं चाहता हूँ कि वह ओर न लड़नी पड़े। फिर भी दिल को यह बर्दाश्त नहीं होता कि छोटे फिरके आपस में लड़ते रहें और हम पाई हुई आजादी तो खो बैठें।’^५

સમય સમય બળવાન છે, નહીં પુરુષ બળવાન એ સનાતન સત્યનો અનુભવ ગાંધીજીને પણ થયો છે. એક સમયે પોતાની શી તાકાત હતી અને આજે શી સ્થિતિ છે:

पहले अगर कोई जरा भी परदेशी काम करता था तो मैं उसे बहुत डांटता था। लेकिन तब मेरा राज था, बंदूक का राज नहीं. सारे मुल्क में प्रेम का राज था. अब मेरा वह सिक्का नहीं है। मैं अब बूढ़ा हो गया हूँ।^६

જ્યારે પંજાબ, બિહાર, બંગાળ, દિલ્હી-એમ બધે વેરની આગ વધવા લાગી. અપહરણ, બળાત્કાર, હત્યાઓ થવા લાગી ત્યારે સૌ ગાંધીજીની હાજરીની અપેક્ષા રાખે છે. ગાંધીજી પણ બધે શાંતિ સ્થાપવા ઈચ્છે છે. પણ તેઓ ક્યાં ક્યાં પહોંચી શકે? તેઓ શું કરી શકે? તેમની આવી મનોદશાનો પડઘો એમનાં આ વચનોમાં પડતો દેખાય છે:

मुझ पर आज धर्मसंकट आ पड़ा है। मेरा दिल कभी बिहार जाने के लिए करता है तो कभी नोआखली। मैं कहाँ जाऊँ और क्या करूँ. यह मुझे मालूम नहीं होता।^७

દિલ્હીમાં પ્રાર્થના-પ્રવચનોમાં અહર્નિશ શાંતિ અને અહિંસાનો અનુરોધ કર્યા પછીય ત્યાંની પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડતો નથી જણાતો ત્યારે હતાશ થયેલા ગાંધીજીના ઉદ્ગારો આ છે:

मैं यहाँ दिल्ली में क्यों पड़ा हूँ? मुझे बिहार या नोआखली में चले जाना चाहिए। यहाँ तो मैं बेहाल हूँ। यदि मुझसे कोई पुछे कि मैंने यहाँ क्या किया तो मैं यही कह सकता हूँ कि मैंने केवल हजामत की है।^८

દિલ્હીમાં લોકો એમને કહેવા લાગ્યા હતા કે તમારા ભાષણો આજકાલ નિરાશા પેદા કરી રહ્યા છે. કેટલાક લોકો તો એમને સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા હતા કે તેમણે હવે બિલકુલ ચૂપ રહેવું જોઈએ, બોલવું નહીં જોઈએ. એ વખતે એમના દિલોજાન દોસ્તોની સાથે પણ મતભેદો થઈ ચૂક્યા હતા. ત્યારે અવસાદ સાથે એમની મનોદશા મરણોન્મુખ થતી જાય છે. જુઓ એમના વચનો:

मुझे अब जीना कितना है? आपको मैं कह दूँ कि मुझको दिल में खुशी नहीं हो सकती है कि मैं जिंदा रहूँ और जो मैं चाहता हूँ वह न कर सकूँ।... मेरा काम खत्म हो गया है। मैं कोई आत्महत्या करके मरना चाहता हूँ ऐसा नहीं।^९

ભલે તેઓ આત્મહત્યા કરવા ઈચ્છતા નથી એમ એમણે કહ્યું પણ એમને એનો વિચાર તો મનમાં આવી ગયો હશે જેથી એનો પ્રવચનમાં ઉલ્લેખ થઈ જાય છે. એ વખતની લોકોની હેવાનિયત અને રાષ્ટ્રની હાલત જોઈને તેઓ એટલા બધા અસ્વસ્થ થઈ ગયા હતા કે એમનાથી કહેવાઈ જાય છે કે:

हिंदुस्तान इतना आलीशान मुल्क, आज बिलबुल एक स्मशानसा हो गया है। ऐसा हेवान हो गया है।^{१०}

દેશની પ્રજા વૈર-ઝેર, ઈર્ષ્યા-અસૂયા, કામ-કોધ,

ગ્રંથ સ્વાધ્યાય

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યા દીપક જ્ઞાન વિજ્ઞાન સ્વાધ્યાય સત્રના ઉપક્રમે

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા આયોજિત

૫. યૂજ્ય ગુરુદેવ ડૉ. રાકેશભાઈ ઝવેરીની

અમૃતમય વાણીદ્વારા

ભગવાન મહાવીરની અંતિમ દેશના

‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ગ્રંથ

ત્રિદિવસીય સ્વાધ્યાય

સ્થળ : બિરલા માતુશ્રી સભાગૃહ-મરીન લાઈન્સ-મુંબઈ

દિવસ : ૨૦૧૫ મે માસ, તારીખ ૫, ૬, ૭ મંગળ, બુધ, ગુરુ

સમય : ત્રણે દિવસ સાંજે સાડા છ થી નવ

સંયોજિકા : રેશ્મા જૈન- 9920951074

પ્રવેશ : જિજ્ઞાસુઓને પોતાનું નામ સરનામું ઑફિસમાં વહેલી તકે નોંધાવી લેવા વિનંતિ. ૨૩૮૨૦૨૮૬. સ્વાધ્યાયના દિવસના એક સપ્તાહ પહેલાં જિજ્ઞાસુઓને પ્રવેશ પત્ર પોતાના સરનામે મોકલવામાં આવશે.

ત્રણે દિવસ સ્વાધ્યાયના સૌજન્યદાતા

ભાગ્યશાળી

બિપીનચંદ્ર કે. જૈન

નિલમબેન બી. જૈન

જે સમયનું મૂલ્ય જાણે છે તે બિનજરૂરી એક શબ્દ પણ બોલતો નથી.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

મારવા-લૂંટવાની હેવાનિયતમાં તરબતર હતી, એ જોઈને અત્યંત વેદના અનુભવતા ગાંધીજીને કેવળ લાચારી અને અસહાયતાનો અહેસાસ થાય છે. ત્યારે એમને ગજેન્દ્રમોક્ષની ઘટના અને ઈશ્વરની કરુણા યાદ આવે છે. ત્યારે તેઓ કહે છે:

હિન્દુસ્તાનરૂપી ગજરાજા કો હો સકે તો છુડાના ચાહતા હૂં. મુઝ્ગકો ક્યા કરના ચાહિયે। મેરા પરાક્રમ કુછ કર સકે તો મુઝ્ગકો ખુશી હૈ। પર મેરા શરીર તો થોડી હઠ્ઠી હૈ, થોડી ચર્બી। એસા આદમી ક્યા કર સકતા હૈ? કિસકો સમજા સકતા હૈ? લેકિન ઈશ્વર સબકુછ કર સકતા હૈ। તો મેં રાતદિન ઈશ્વર કો પકડતા હૂં। હે ભગવાન, તૂ અબ આ, ગજરાજા ડૂબ રહા હૈ। હિન્દુસ્તાન ડૂબ રહા હૈ। ઉસે બચા।^{૧૧}

એવામાં એમનો જન્મદિવસ આવ્યો. ત્યારે તેમનામાં ઉત્સાહ અને ઉમંગ નથી, દુઃખ, હતાશા અને શરમની લાગણીઓ છે. જુઓ એમના શબ્દો:

આજ તો મેરી જન્મતિથિ હૈ... મેરે લિયે તો આજ યહ માતમ (શોક) મનાને કા દિન હૈ। મૈં આજ તક જિંદા પડા હૂં। ઇસ પર મુઝ્ગકો ખુદ આશ્ચર્ય હોતા હૈ, શર્મ લગતી હૈ। મૈં વહી શક્સ હૂં કિ જિસકી જબાન સે એક चीज निलकती थी कि ऐसा करो तो करोड़ों उसको मानते थे। पर आज तो मेरी कोई सुनता ही नहीं है।^{૧૨}

આવી ક્ષોભજનક સ્થિતિમાં લાંબું જીવવાનું ક્યાંથી ગમે? એક સમયે જે ૧૨૫ વર્ષ જીવવાની વાત કરતા હતા એ ગાંધીજી પોતાનું જીવન જલ્દી પૂરું થાય એવું ઈચ્છવા લાગ્યા છે. એમનો જીવનરાગ (lifedrive) ઓસરતો હોય અને મૃત્યુની ઈચ્છા (death wish) બળવાન થતી હોય એવો અનુભવ થાય છે. જુઓ એમનાં વચનો:

ऐसी हालत में हिन्दुस्तान में मेरे लिये जगा कहाँ है और मैं उसमें जिंदा रह कर क्या करूंगा? आज मेरे से १२५ वर्ष की बात छूट गई है। १०० वर्ष की भी छूट गई है और ९० वर्ष की भी। आज मैं ७९ वर्ष में तो पहुँच जाता हूँ, लेकिन वह भी मुझको चुभता है।^{૧૩}

છતાં એમની માગણી જુઓ:

रामराज्य तो छोड़ दो, आज तो किसी का राज्य नहीं। ऐसी हालत में मेरा जैसा आदमी क्या करे? अगर यह सब नहीं सुधर सकता तो मेरा हृदय पुकार करता है कि हे ईश्वर! तू मुझको आज क्यों नहीं उठा लेता? मैं इस चीज को क्यों देखता हूँ। अगर तू चाहता है कि मुझको जिंदा रहना है तो कम से कम वह ताकत तो मुझको दे दे जो मैं एक वक्त रखता था।^{૧૪}

જીવનના અંતિમ દિવસોમાં ગાંધીજીની આ હાલત હતી. હિંદુસ્તાનમાં રામરાજ્ય સ્થાપવાની એમની મહેચ્છા હતી. સત્ય અને અહિંસાના શાશ્વત મૂલ્યોના પાયા પર એક સુખી, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી રાષ્ટ્ર રચવાનું એમનું સ્વપ્ન હતું. પરંતુ એ વખતની પરિસ્થિતિએ એમની મહેચ્છાને, એમના સ્વપ્નને રોળીટોળી નાખ્યા. એમનો

મોહભંગ થઈ ગયો, તેઓ નિર્ભ્રમિત થઈ ગયા. આવડી મોટી અંગ્રેજ સલ્તનતને અહિંસા અને સત્યાગ્રહ વડે ઝુકાવી શકાય, પણ પોતાના દેશબાંધવાનો જીતી ન શકાયા. એમાં પ્રજાનો દોષ જોવાને બદલે, આત્મનિરીક્ષણ કરી, તેઓ પોતાની અધૂરપનો દોષ નિહાળે છે. એમના આત્મમંથનમાંથી જે નવનીત નીપજ્યું તે જોઈએ:

हमारी अहिंसा नामर्द की अहिंसा थी।^{૧૫} अब ३२ वर्ष के बाद मेरी आंखें खुली हैं। मैं देखता हूँ कि अब तक जो चलती थी वह अहिंसा नहीं थी, बल्कि मंद-विरोध था। मंद-विरोध वह करता है कि जिसके हाथ में हथियार नहीं होता। हम लाचारी से अहिंसक बने हुए थे, मगर हमारे दिलों में तो हिंसा भरी हुई थी। अब जब अंग्रेज यहाँ से हट रहे हैं तो उस हिंसा को आपस में लड़ कर खर्च कर रहे हैं।^{૧६}...मैंने तो ऐसी गलती की कि अबतक जो चीज चलती रही उसे अहिंसा समझता रहा। जब ईश्वरने किसी से काम लेना होता है तो वह उसको मूर्ख बना देता है। मैं अभी तक अंधा बना रहा। हमारे दिलों में हिंसा भरी हुई थी ऐर उसका आज यह नतीजा है कि हम आपस में लड़े और लड़े भी बहुत वहशियाना तौरसे।^{૧७}

હિંદુસ્તાનની પ્રજાને જતાં જતાં તેઓ કહેતા ગયા કે, મૈં કબૂલ કરતા હૂં કિ મૈં આપકો સચ્ચી અહિંસા નહીં સીખા સકા।^{૧૮}

કેટલી પીડા, કેટલા દુઃખ સાથે આ શબ્દો બોલાયા હશે? મહાવીર અને બુદ્ધ જેવા અહિંસાના પુરસ્કર્તાઓના ફરજંદરૂપ આ દેશના નાગરિકોને એક સવાલ પૂછવાનું મન થાય છે કે દેશમાં જે કાંઈ થયું અને જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે, એમાં એ ધર્માત્માઓના સત, એ મહાત્માના તપ કે પછી આપણા વ્રત-શું ઓછું પડ્યું?

ગાંધીજીના સાચાં પ્રાર્થના વખતનાં આ પ્રવચનોની આ સોનોગ્રાફી કર્યા પછી ઉપરનો પ્રશ્ન વારંવાર ધૂમરાયા કરે છે. આ પ્રવચનોમાં જે ચિંતન, મનન, વિમર્શણ પડ્યાં છે એ દેશની અને મહાત્મા ગાંધીજીની માનસિકતા સમજવા માટે અત્યંત મહત્વની એવી દસ્તાવેજી સામગ્રી છે. એકવાર તો એમાંથી પસાર થઈ જુઓ-

‘કદબ’ બંગલો, ૩૫, પ્રોફેસર સોસાયટી, મોટા બજાર, વલ્લભ વિધાનગર (૩૮૮૧૨૦) સેલ નં. : ૦૯૭૨૭૩૩૩૦૦૦.

પાદટીપ વિવરણ :

(૧) પ્રાર્થના પ્રવચન खण्ड १, पृष्ठ ७ (२) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ५६ (३) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ १२६ (४) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ १३२ (५) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ १५७ (५) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ १८२ (७) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ १९३ (८) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ २३७ (९) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ३३४ (१०) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ३५९ (११) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ३२२ (१२) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ३७८ (१३) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ३७९ (१४) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ २८२ (१५) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ १६५ (१६) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ २७० (१७) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ २७३ (१८) प्रार्थना प्रवचन खण्ड १, पृष्ठ ४००

મહાત્મા ગાંધીના જીવનના છેલ્લા પંદર મહિના

□ સોનલ પરીખ

આઝાદી મળ્યાને સાડા છ દાયકા પૂરાં થયાં છે. કોમી તંગદિલીની બાબતમાં આઝાદી વખતે આપણે જ્યાં હતાં, કદાચ તેની આજુબાજુ જ આજે પણ છીએ, માત્ર એ તંગદિલીનો ચહેરો જુદો છે.

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીમાં મહાત્મા ગાંધીની હત્યા થઈ. તેમના જીવનના છેલ્લા પંદર મહિના આ સમસ્યા ઉકેલવાની મથામણમાં ગયા. આ મથામણનો ઇતિહાસ જાતજાતની રાજકીય ઊથલપાથલથી ભરપૂર, ઉત્તેજનાપૂર્ણ અને અત્યંત કરુણ છે.

સંહારની પાશવી લીલાની શરૂઆત નોઆખલીમાં થઈ. નોઆખલી બંગાળનો એક સુંદર, ફળદ્રુપ, હરિયાળો પ્રદેશ છે. ભારે વરસાદવાળા આ પ્રદેશમાં ગીચ ઝાડીઓ, તળાવો, ખેતરો અને નહેરોની વચ્ચે છૂટાંછવાયાં ગામડાં વસેલાં છે. તે વખતે ત્યાંની ૨૨ લાખની વસ્તીમાં ૧૮ લાખ મુસ્લિમો હતાં. ૧૬૫૮ ચોરસ માઇલના આ વિસ્તારમાં ૬૦% થી વધુ જમીન લઘુમતી હિંદુઓની માલિકીની હતી, વેપાર-રોજગારનું પણ તેમ જ. શિક્ષણની બાબતમાંય હિંદુઓ આગળ હતા. મોટા ભાગના મુસ્લિમો પછાત, નિરક્ષર અને સ્વભાવે શાંત, શરમાળ, સરળ અને ભલા, પણ અતિશય અજ્ઞાનને કારણે સહેલાઈથી ઉશ્કેરી શકાય તેવા. હિંદુ-મુસલમાન વસ્તી વર્ષોથી સંપીને રહેતી. વીસી અને ત્રીસીના દાયકામાં ખિલાફત અને સવિનય ભંગની ચળવળમાં નોઆખલીમાં બ્રિટિશ વહીવટ લગભગ પ્રભાવ ગુમાવી બેઠો એટલે પછી અંગ્રેજોએ તેમની માનીતી નીતિ ‘ડિવાઇડ એન્ડ રૂલ’નો આશ્રય લીધો. ૧૯૩૨થી ૧૯૩૯ સુધી તેઓ મુસ્લિમોને હિંદુઓને જીવવું મુશ્કેલ થઈ જાય તેવી કનડગત કરવા ઉશ્કેરતા અને તે માટેના રસ્તા પણ સૂચવતા રહ્યા.

તે પછી બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. દુકાળ, પૂર અને મોંઘવારીએ માઝા મૂકી. પ્રજાના અસંતોષ અને અવિશ્વાસના દારૂગોળામાં મુસ્લિમ લીગના ‘સીધાં પગલાં’ના ઠરાવે જામગીરી ચાંપી. ૧૯૪૬ ઓગસ્ટના અંતમાં નોઆખલીમાં કોમી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું. ઇદના દિવસે મોટી સંખ્યામાં ને વીજળીવેગે તોફાનીઓ ફરી વળ્યા અને નિષ્ફુર કત્લેઆમ શરૂ કરી. પહેલાં હિન્દુઓને ઘેરી લેવાતા, બચાવની શરત રૂપે મુસ્લિમ લીગના નામે પૈસા પડાવાતા. હથિયારો છીનવી લેવાતાં. દાતરડાં જેવી વસ્તુ પણ છુપાવેલી મળી આવે તો પૂરા પરિવારની તાત્કાલિક કતલ થતી. ઘરોને પેટ્રોલ છાંટી આગ ચાંપી દેવાતી. જીવવું હોય તો ધર્મપલટો કરવાની શરત મુકાતી ને તે પછી સચ્ચાઈની સાબિતી રૂપે તેમની સ્ત્રીઓને ટોળાએ પસંદ કરેલા મુસલમાનને ‘પરણાવવા’નું ફરમાન થતું. તેને માટે મૌલવીઓ

પણ સાથે જ રખાતા.

દિવસો સુધી આવું ચાલ્યું. ટાગોરની કાવ્યપંક્તિ – ‘મનુષ્યો કૂર છે, પણ મનખો માયાળુ છે’ અનુસાર વ્યક્તિગત ધોરણે માનવતા અને બહાદુરીનાં પણ ઉદાહરણો છૂટાંછવાયાં જોવા મળ્યાં. ધર્મ બદલવા કરતાં મરી જવું પસંદ કરનારા હિંદુઓ અને હિંદુ પાડોશીને જીવના જોખમે બચાવનાર મુસલમાનો નીકળી આવતા. છતાં તોફાનગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં સ્થિતિ ભયાનક હતી. પોસ્ટ ઓફિસો બંધ થઈ જતાં આખો વિસ્તાર બાકીના ભારતથી કપાઈ ગયો હતો. કુટુંબોનાં કુટુંબોનો પત્તો નહોતો. વૈદકિય સારવારનું નામનિશાન નહોતું. ઘાયલો તરફડીને મૃત્યુ પામતાં. ઑક્ટોબરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં બંગાળની સરકારે અમલદારોને મોકલી મંગાવેલા હેવાલોમાં એ સમયની ભયંકરતાની ઝાંખી થાય છે.

એ સમયે ગાંધીજી દિલ્હીમાં હતા અને સેવાગ્રામ જવાનું વિચારી રહ્યા હતા. નોઆખલીના સમાચાર આવતાં જ તેમણે ત્યાં જવાનો નિર્ણય લીધો. આવું જોખમ ન લેવા બધાંએ તેમને સમજાવ્યા. ‘તમે એકલા શું કરી શકશો?’ તેમ પણ કહ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હું ત્યાં જઈને શું કરીશ તે હું જાણતો નથી. પણ ત્યાં ગયા વિના મને ચેન નહીં મળે. હું મારી યુવાનીના દિવસોથી બે વિરોધ પક્ષોને મેળવવાનું કામ કરતો આવ્યો છું. હિંદની બે કોમોની વચ્ચે એકતા નહીં સ્થાપી શકું શું? હું નોઆખલીમાં રહીશ. જરૂર પડશે તો ત્યાં જ મરીશ પણ હટીશ નહીં.’

કૉલકાતામાં પણ સામુદાયિક હિંસા ફાટી નીકળી હતી. તેથી ગાંધીજીએ કૉલકાતા થઈ નોઆખલી જવાનું ઠરાવ્યું. ચાર દિવસ તેઓ કૉલકાતા રોકાયા. ત્યાં તો બિહાર સળગ્યું. કૉલકાતા અને નોઆખલીના પ્રત્યાઘાત રૂપે ત્યાં હિંદુઓએ મુસલમાનોની કત્લેઆમ શરૂ કરી હતી. આ પ્રતિક્રિયાને વખોડી કાઢતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘નોઆખલીમાં જે બન્યું, તેનું વેર બિહારમાં લેવું એ માનવતાનો માર્ગ નથી. હિંદુ-મુસ્લિમ જો આ હત્યાકાંડ ન રોકે તો ઉપવાસ પર ઊતરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. ‘આ બેવકૂફ કતલોના સાક્ષી બનવા મારે માટે જીવતા રહેવું નથી.’ આમ પણ તેઓ અર્ધ ઉપવાસ પર હતા જ. આ નિર્ણયથી બિહારની પરિસ્થિતિ પર તાત્કાલિક અસર થઈ અને ગાંધીજી ૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૬ના રોજ નોઆખલી ગયા.

કૉલકાતાથી ગોપાલંદો ગાડીમાં અને તે પછી પંચા નદીમાં સો માઈલ આગબોટની મુસાફરી કરી તેઓ ચાંદપુર પહોંચ્યા. તેમની સાથે મજૂર ખાતાના પ્રધાન શમસુદ્દીન અહમદ તથા બંગાળ સરકારના બે પાર્લમેન્ટ-સેક્રેટરીઓ નસરુલ્લાખાન અને અબ્દુલ

રશીદ હતા.

આગબોટ પર તેમને હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓ મળવા આવ્યા. મુસ્લિમ પ્રતિનિધિમંડળ અકળાયેલું હતું. પૂર્વગ્રહો સાથે આવેલું હતું. ગાંધીજીના ઠપકાની દહેશત સાથે આવ્યું હતું. ગાંધીજીએ બેઠકક તેમને મુસલમાનોની ભૂલો બતાવી તે છતાં તેમણે જે તટસ્થતા અને શાંતિ જાળવી તે જોઈ મુસ્લિમો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ગાંધીજીએ હિંદુ પ્રતિનિધિ મંડળને કહ્યું. ‘પોલીસ અને સરકારના રક્ષણ વિના તમારે ચાલવાનું નથી તેવું જો તમે કહેતા હો તો તમે લડાઈ શરૂ થયા પહેલાં જ હાર કબૂલી લો છો. તમારી ઓછી સંખ્યા નહીં, પણ તમારામાં ઘર કરી ગયેલી અસહાયતાની લાગણી તમારી ખરી મુસીબત છે. કાયરોને દુનિયાની કોઈ તાકાત રક્ષણ આપી શકે નહીં. હું તમારો બોલાવ્યો આવ્યો નથી અને મારું મિશન પાર પાડ્યા વિના જવાનો નથી. ગમે તેવી નહોરતા પણ વીરતાનો આદર કરે જ છે. પૂર્વ બંગાળમાં માત્ર એક જ હિંદુ હોય તોય તે મુસલમાનો વચ્ચે રહે અને જરૂર પડે તો શૂરવીરની જેમ મરવાની હિંમત રાખે તેમ હું તો ઈચ્છું છું. આખરે મુસલમાનો પણ આપણા જ ભાઈઓ છે. હથિયાર વાપરવાં જ છે તો અસહાય લોકોના રક્ષણ માટે વાપરો !’

નોઆખલીમાં ગાંધીજીનો મુકામ ચૌમુહાનીમાં હતો. ચૌમુહાનીમાં રાહત કાર્યો ચાલતાં હતાં, પણ તેમાં કોઈ વ્યવસ્થા, યોજના કે મેળ ન હતાં. રોજ મોટી સંખ્યામાં નિરાશ્રિતો ઠલવાતાં, તેમની કોઈ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નહીં. બધે ગભરાટ, ગુસ્સો અને ઉશ્કેરાટ પ્રવર્તતા હતા. બુદ્ધિજીવીઓ ગાંધીજી પર નારાજ હતા અને તેમની અહિંસા પર આ બધા વિનાશનો દોષ ઢોળતા હતા. તો પણ ગાંધીજીના આગમનથી તોફાનનો ભોગ બનેલાઓમાં નૈતિક હિંમત આવી. પ્રાર્થનાના સમયે હજારો લોકો આવતાં, પોતાની વ્યથા રજૂ કરતાં અને ગાંધીજી પાસેથી નવી દૃષ્ટિ લઈને પાછાં ફરતાં.

ડાંગર, સોપારી અને નાળિયેરનો તૈયાર પાક લણણીની રાહ જોતો હતો. એ પાકને વાવનારાઓ મરણને શરણ થયા હતા. અથવા ભાગી છૂટ્યા હતા. આ હરિયાણીને ઉદાસ ચિત્તે જોતા ગાંધીજી ગામેગામ ફરતા. કુદરતની અનુપમ શોભા, ખુશનુમા હવામાન વચ્ચે ભીષણ પાશવતા ડોકાતી હતી. એક ગામમાં હિંદુઓનાં પાંચ જૂથોના કુલ ૨૩ પુરુષોમાંથી ૨૧ને મોતને ઘાટ ઉતારી તેમની લાશોનો ઢગલો ત્યાં જ બાળી મૂકાયો હતો. લોહીના ને બળવાના ડાઘ તેમના આંગણમાં દેખાતા હતા. ઘરોની કાળી ફરસ દાટેલા ધનની શોધ માટે ખોદી કઢાઈ હતી.

દત્તપાડામાં ૫૦૦ નિરાશ્રિતો હતાં. તેમના પુનર્વસન માટે અને તોફાનો રોકવા માટે ગાંધીજીએ પ્રયત્નો આદર્યા. એક અઠવાડિયાથી

વધુ સમયથી તેમના અર્ધ-ઉપવાસ ચાલતા હતા. અવાજ ધીમો પડતો જતો હતો. ચહેરા પર વિષાદની રેખાઓ ઘેરી બની હતી. તેઓ સાફ શબ્દોમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનોને સાચી વાત સંભળાવતા. તેમની વાણીમાંથી પ્રેમ અને ક્ષમા નીતરતાં.

આસપાસના ગામોમાં પણ મોટાભાગના ઘરો બાળી મૂક્યાં હતાં. ઘરની આસપાસના ઝાડ પણ ભૂંજાઈ ગયાં હતાં. જીવતા હતા તે બધાંને મુસલમાન બનાવાયાં હતાં. ગાંધીજીએ દુઃખપૂર્વક કહ્યું, ‘મારું દિલ રડે છે પણ મારી આંખમાં આંસુ નથી, કારણ કે આંસુ સારનાર પોતે બીજાનાં આંસુ લૂછી શકતો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૨૦ વર્ષ ને હિંદમાં ૩૦ વર્ષ મેં સરકાર સામે લડત ચલાવી પણ અહીંનો અનુભવ એ તમામ અનુભવ કરતાં વધારે ભીષણ છે. બંગાળમાં મુસ્લિમો અને બિહારમાં હિંદુઓ દુષ્ટતાથી વર્ત્યા છે. ‘કોણે શરૂ કર્યું કે કોણ વધારે દુષ્ટ છે તે કહેવાનો અર્થ નથી. મરનારાં ને મારનારાં બંને ભયના શિકાર છે. આ ભય જ તેમની માનવતા અને સત્યને હણી રહ્યો છે.’

ગાંધીજીનું નોઆખલી જવું મુસ્લિમ લીગને પસંદ નહોતું. ગાંધીજીને આવવા દેવા માટે તેમણે બંગાળની સરકારને વખોડી.

ગાંધીજીએ સ્થાનિક લોકોની મદદથી જ કામ કરવાનું નક્કી કર્યું અને શ્રીરામપુર નામના ગામમાં એક ઝૂંપડામાં કામની નવેસરથી શરૂઆત કરી. શ્રીરામપુરનાં ૨૦૦ હિંદુ કુટુંબોમાંથી માત્ર ત્રણ જ બચ્યાં હતાં. ગાંધીજીની અહિંસાની પહેલાં કદી નહોતી થઈ તેવી આકરી કસોટી થઈ રહી હતી. સત્ય ક્યાંય શોધ્યું નહોતું જડતું, પણ હાર્યા વિના કે નિરાશ થયા વિના તેઓ એકતા સ્થાપવા માટે બનતું કરી છૂટવા અને તેમાં જ ખપી જવા કટિબદ્ધ હતા.

અર્ધો શેર દૂધમાં શાકભાજીનું પાણી ઉમેરી જે પ્રવાહી બનતું તે જ ગાંધીજીનું સવાર-સાંજનું ભોજન હતું. સાથે થોડી દ્રાક્ષ. પૌત્રવધૂ આભા તેમની દેખરેખ રાખતી, તેને પણ તેમણે બીજે મોકલી આપી. અમુક જ વ્યક્તિ પાસેથી સેવા લેવાની ટેવ સંયમ સાથે બંધ બેસતી નથી.

દિવસના સોળ કલાક તેઓ કામ કરતા. વચ્ચે વચ્ચે કપડાં સાંધતા, પ્રવાસનો સામાન બાંધતા, છાપાંઓના હેવાલો લખતા હિસાબ કરતા. ટપાલ લખતા. ડૉક્ટરો ભાગી છૂટ્યા હતા. એઓ લોકોને કુદરતી ઉપચાર શીખવતા. ડૉ. સુશીલા નય્યર બાજુના ગામમાં મફત દવાખાનું ચલાવતાં, તેને ક્યારેક બોલાવી લેતા.

એક ગામમાં તેમણે જોયું કે ૧૪૦૦માંથી ૧૦૦૦ માણસો કુરાન પઢી શકતા, પણ તેનો અર્થ જાણતા ન હતા. ગાંધીજી તેમને કુરાનનો સાચો અર્થ મૌલવીઓની નારાજગી વહોરીને પણ બતાવતા. કુદરતી વિપુલતા છતાં લોકો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે ગરીબ, અસ્વચ્છ અને પછાત હતાં, તેમને કેળવવા ગાંધીજીએ

જો આળસને લીધે આપણને દુઃખ થશે, તો આપણામાં આળસ નહીં રહે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

બંગાળી શીખવા માંડ્યું. રોજ ગમે તેટલા કામ વચ્ચે બંગાળીની પ્રેક્ટિસ તેઓ કરતા હતા. તેમની હત્યાના દિવસે પણ તેમણે બંગાળીનો પાઠ કર્યો હતો! ૧૯૪૬ના ઉનાળામાં લાલ કિલ્લામાં આઝાદ હિંદ ફોજના અફસરો પર મુકદ્દમો શરૂ થયો. આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને ગાંધીજીએ નોઆખલી આવી લોકોની સેવા કરવાની અપીલ કરી. ગાંધીજીનું ઝૂંપડું ભારત અને વિદેશના લોકો માટે તીર્થસ્થાન બન્યું હતું. પ્રાર્થના સમયે આધ્યાત્મિક ઊંડાણથી ભરેલા વિષયોથી લઈને રોજબરોજની સમસ્યાઓ પર અને સમભાવ પર ગાંધીજી પ્રવચનો આપતા. ‘દુષ્ટત્યોને નમતું ન આપવું પણ ડર્યા વગર તેમની વચ્ચે રહેવું અને સત્યપરાયણતા જાળવી રાખવી. ફક્ત ભલાઈનો ઝાઝો ઉપયોગ નથી. તેની સાથે જ્ઞાનનું સંયોજન થવું જોઈએ. સૂક્ષ્મ વિવેક કેળવવો. કસોટીની ક્ષણે ક્યારે બોલવું ને ક્યારે મૌન રહેવું, ક્યારે પગલાં ભરવાં અને ક્યારે કશું ન કરવું તે સમજતાં શીખવું જોઈએ.’

ગાંધીજીએ બંગાળના મુખ્ય પ્રધાન શહીદ સુહરાવર્દીને સ્થિતિ જણાવતો ને મદદ માગતો પત્ર લખ્યો. તેમણે ગાંધીજી પર આરોપ મૂક્યો કે તમારે લીધે જ બંગાળની પરિસ્થિતિ બગડી છે માટે નોઆખલી છોડી દો. ગાંધીજીએ તેમને સત્ય સમજાવવાની ઘણી કોશિશ કરી. પણ વ્યર્થ! નોઆખલીના ઘણાં મુસલમાન પણ એમ માનતા કે ગાંધીજીને બિહારના મુસ્લિમો કરતાં નોઆખલીના હિંદુઓની ચિંતા વધારે છે કેમ કે ગાંધીજી પોતે હિન્દુ છે. સ્થિતિ ગૂંચવાતી હતી. ગાંધીજીએ ખૂબ દુઃખ સાથે કહ્યું, ‘હિંદુ-મુસલમાનના સંબંધમાં મારી અહિંસા કામ દેતી નથી.’

બિહારમાં પરિસ્થિતિ પાછી વણસી હતી. તેના હેવાલોનો ગાંધીજી ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતા. બિહારમાં હિંદુઓ મુસલમાનોને ભુલાવી દે તેવા અત્યાચારો પર ઊતરી આવ્યા હતા. ગાંધીજીએ બિહાર જવાનું નક્કી કર્યું. બિહારના આગેવાનોએ કહ્યું તો ખરું કે તેઓ ગાંધીજી કહે તે બધું કરવા તૈયાર છે, પણ રાજેન્દ્રપ્રસાદે લખ્યું છે તેમ, તેમના શબ્દોમાં સાચો પશ્ચાત્તાપ હતો નહીં. ગાંધીજીનાં મોં પરનો વિષાદ વધુ ઘેરો બન્યો. ‘બિહારે બંગાળનો જવાબ આપી બંગાળને બ્રેક મારી છે’ એવી માન્યતા પ્રવર્તતી જોઈને તેમને વધુ દુઃખ થયું. પ્રાર્થના દરમ્યાન તેમણે એ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું અને મુસ્લિમ નિરાશ્રિતો માટે ફાળો કર્યો. ગરીબોએ પણ તેમાં શક્તિ મુજબ દાન કર્યું.

જો કે બિહારના બનાવોનાં મૂળ પણ ઊંડાં હતાં. ૧૯૩૦ પછી મુસ્લિમ લીગનો ચૂંટણીઓમાં પરાજય થયો અને કોંગ્રેસનો વિજય. તેથી લીગ અકળાઈ ઊઠી હતી. તેથી જ્યારે ૧૯૩૯માં હિંદની સંમતિ વિના તેને બ્રિટિશોએ ‘વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લેનાર દેશ’ જાહેર કર્યો ને તેના વિરોધમાં બિહારમાં કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપ્યું ત્યારે મુસ્લિમ લીગે ‘મુક્તિદિન’ ઊજવ્યો અને એથી હિંદુઓ લીગને

અસામાજિક તત્ત્વ તરીકે જોતા થયા. સંબંધો વણસતા રહ્યા. ૧૯૪૬ના ઑગસ્ટમાં કૉલકાતાના ‘સીધાં પગલાં’થી હિંદુઓમાં બિહારી હિંદુઓ મોટા પ્રમાણમાં મરાયા. ત્યાં વળી નોઆખલીમાં મુસ્લિમોએ હિંદુઓની કત્લેઆમ કરી તે ખબર આવ્યા. બિહારીઓ અને બિહારનાં બંગાળીઓ ઉશ્કેરાયાં, તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં, જે ગાંધીજીના ઉપવાસની વાતથી બંધ પણ થયાં, પણ એ તોફાનોમાં ગામો બળ્યાં. કૂવાઓ મૂતદેહોથી ભરાઈ ગયા. ગાંધીજી બિહાર આવ્યા તે પહેલાં આ બધું બન્યું હતું. તે પછી તો પંડિત નેહરુ, સરદાર પટેલ, આચાર્ય કૃપાલાની, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, વાઈસરૉય વગેરેએ બિહાર આવીને વહિવટી તંત્રને સાબરું કર્યું. આ બાબતમાં બંગાળ કરતાં બિહાર નસીબદાર નીવડ્યું. ગાંધીજી આવ્યા ત્યારે પરિસ્થિતિ એકંદરે કાબૂમાં હતી પણ ભારેલા અગ્નિ જેવું વાતાવરણ હતું. હવામાં દહેશત હતી.

બિહાર આવીને ગાંધીજી ગામડે ગામડે, અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં પણ ફર્યા. લોકોને ઠપકો આપ્યો, ‘હિંદમાં ક્યાંય પણ કંઈ બૂરું કામ થાય તેની જવાબદારી પોતાની છે તેવું દરેક હિંદીને લાગવું જોઈએ.’ ખાન અબ્દુલ ગફારખાન પણ બિહાર આવ્યા હતા. અફઘાન સરહદની લડાયક પઠાણ પ્રજાને ખાને અહિંસા શીખવી હતી. તેઓ આવ્યા અને ગાંધીજી સાથે દરેક તોફાનમાં અડગપણે ઊભા રહ્યા.

નવા આવેલા વાઈસરૉયના આમંત્રણથી પછી ગાંધીજી દિલ્હી ગયા. સાંજની પ્રાર્થનાઓમાં કુરાનની આયાતો ગાવાની શરૂઆત કરી. દિવસો સુધી તેનો વિરોધ થતો રહ્યો અને ગાંધીજી પ્રાર્થનાસભા વિખેરી નાખતા રહ્યા. છેવટે વિરોધ શમ્યો. પણ કોમી વેરઝેરને અહિંસા દ્વારા કંઈ રીતે કાબૂમાં લાવવું તે યક્ષપ્રશ્ન હજુ ઊકલ્યો નહોતો. બાદશાહખાન પણ આ સમજતા હતા. તેમની સમસ્યા વધુ ગંભીર હતી: ‘અમે તો ભારતના પણ નથી અને પાકિસ્તાનના પણ નહીં રહીએ. પણ મહાત્માજી છે ત્યાં સુધી હું ચિંતા કરતો નથી.’

દિલ્હીથી ગાંધીજી ફરી બિહાર આવ્યા. હુમલાનો ભોગ બનેલાંઓને ખોટી પ્રતિક્રિયાઓમાંથી બચાવવાનું કામ ઘણું અઘરું હતું. ગાંધીજીની મથામણ એને માટે જ હતી. પ્રાર્થનાસભાઓમાં પણ તેઓ લોકોને આ અંગે સમજાવતા. કુરાનની આયાતોનું પઠન ચાલુ જ હતું. તેના અનુવાદના પઠન સામે, કોઈ વિરોધ કરતું નહીં; પણ અરબીમાં આયાતો બોલાય તો વિરોધ થતો. ગાંધીજી કહે, ‘મુસ્લિમો ખરાબ કામ કરે તેથી કુરાનની મહત્તા ઓછી થાય છે તેવું હું ન માનું. બિહારમાં હિંદુઓ ગાંડા બન્યા તેથી શું ગીતા ખરાબ થઈ જાય છે?’

દરમ્યાન કૉલકાતામાં પરિસ્થિતિ બગડી હતી.

૧૯૪૭ના ઑગસ્ટમાં ગાંધીજી દિલ્હી થઈ શ્રીનગર પહોંચ્યા.

ત્યાં મહારાજાને અને રાષ્ટ્રીય પરિષદના કાર્યકર્તાઓને મળ્યા અને વાહની નિરાશ્રિતોની છાવણીમાં ગયા. સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠેલાં ધાયલ ભયભીત લોકોને ક્યા શબ્દમાં આશ્વાસન આપવું? ગાંધીજી પ્રેમથી તેમના માથે હાથ ફેરવી ઈશ્વરનું શરણું લેવા કહેતા. એ લોકો પોતાની સલામતી અંગે ચિંતિત હતાં. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘મારી દીકરી જેવી સુશીલા નાયરને હું અહીં બાન તરીકે છોડી જાઉં છું. તમારા પર આફત આવશે તો પહેલાં તે પ્રાણ આપશે!’

પણ તોફાનો ફરી શરૂ થયાં હતાં. છાવણીની હોસ્પિટલમાં ધાયલોની વણજાર આવતી. પૂર્વ પંજાબમાં એક ગુરુદ્વારામાં આબરૂ બચાવવા ૭૪ સ્ત્રીઓ કૂવામાં કૂદી પડી હતી. આ સ્ત્રીઓમાંથી બચી ગયેલી એકમાત્ર ૧૭ વર્ષની છોકરી પણ આ છાવણીમાં આવી. અચાનક છાવણીના રક્ષકો બદલાયા અને પાકિસ્તાની સૈનિકો ચોકી કરવા આવ્યા. તેમણે સ્થાનિક મુસલમાનોને છડેચોક કહેવા માંડ્યું કે હવે તમે બેઘડક છાવણી પર હુમલો કરી શકો. સુશીલા નાયરની શ્રદ્ધા ડગી ગઈ. હવે નિરાશ્રિતોને પાકિસ્તાન ન છોડવાનું કહેવાનો કોઈ અર્થ નહોતો. વાહની છાવણી ખાલી કરવા તેમણે હિંદનાં જવાબદાર સ્થાનોએ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો.

કાશ્મીરથી લાહોર, પટના અને કોલકાતા થઈ ગાંધીજી ફરી નોઆખલી જવા માગતા હતા. દિલ્હીમાં ૧૫ ઓગસ્ટ-હિંદના સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણીનાં આયોજનો પુરજોશમાં ચાલતાં હતાં, પણ ગાંધીજીનું મન ત્યાં લાગતું નહોતું. ૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના તેઓ કોલકાતા ગયા. ૧૯૪૬ના ઓગસ્ટના હત્યાકાંડ પછી કોલકાતામાં કદી શાંતિ નહોતી સ્થપાઈ. ખૂન, આગ, લૂંટ, બૉમ્બ, એસિડ ફેંકવાના બનાવો બન્યા જ કરતા. વિસ્તારો ‘હિંદુ’ – ‘મુસ્લિમ’ એ રીતે વહેંચાઈ ગયા હતા. તેમાં વળી કોલકાતાના મુસ્લિમ લીગના પ્રધાનોએ પાકિસ્તાન જવાનું નક્કી કર્યું, તેથી મુસ્લિમો ભયભીત બન્યા. ગાંધીજી કોલકાતા આવ્યા કે તરત જ કોલકાતાના ભૂતપૂર્વ મેયર મહમ્મદ ઉસ્માને ગાંધીજીને કોલકાતાના મુસ્લિમોને બચાવી લેવાની વિનંતી કરી અને તેમની સલામતી માટે કોલકાતા રોકાઈ જવાનું કહ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું કે ‘મારે પંદરમી ઓગસ્ટ પહેલાં નોઆખલી પહોંચવું છે. જો ત્યાંનાં હિંદુઓની સલામતીની બાંહેધરી તમે આપો તો હું ૧૩ ઓગસ્ટ સુધી કોલકાતા રોકાઈશ.’

શહીદ સુહરાવર્દી કરાંચીથી આવ્યા હતા. તેમણે પણ ગાંધીજીને કોલકાતા રોકાવાની વિનંતી કરી. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘તમે મારી સાથે રહી શાંતિ સ્થાપવામાં મદદ કરવા તૈયાર હો તો હું રોકાઉં. આપણે બંનેએ લોકોના ગળે ઉતારવાનું છે કે જ્યારે પરસ્પર સંમતિથી ભાગલાનો નિર્ણય લેવાયો છે તો પછી આ કાપાકાપી શા માટે? સુહરાવર્દી અને મહમ્મદ ઉસ્માન બંને તૈયાર થયા. એક ગંદા મહોલ્લાના તૂટ્યાફૂટ્યા મકાનને વસવાટ માટે સારું કરવામાં આવ્યું.

લોકો ખૂબ ઉશ્કેરાયેલાં હતાં. ગાંધીજીની સમજાવટ સામે ઉશ્કેરાઈ જતાં ને દલીલો કરતા.

૧૪મી ઓગસ્ટે પણ આમ જ ચાલ્યું. આઝાદીની આગલી સાંજની પ્રાર્થનાસભામાં ૧૦,૦૦૦ થી પણ વધુ લોકોને સંબોધતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આવતી કાલથી આપણે બ્રિટિશ ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈશું, પણ આપણા દેશના બે ટુકડા થશે. આનંદ અને શોક બંને સાથે છે. જવાબદારી મોટી છે. તેને ઉપાડવાની શક્તિ ઈશ્વર આપણને આપે.’ સુહરાવર્દીએ કોલકાતાનાં તોફાનો માટેની પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી. ૧૫ ઓગસ્ટના રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવાના કાર્યક્રમની તૈયારી હિંદુમુસ્લિમો સાથે કરવા લાગ્યા. શહેર બધી તારાજ ભૂલી ઉલ્લાસમાં આવી ગયું હતું. ગાંધીજી ૧૫ ઓગસ્ટની સવારે બે વાગ્યે ઊઠ્યા. મહાદેવભાઈની પાંચમી પુણ્યતિથિ હતી. ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યો, ગીતાપાઠ કર્યો. કન્યાઓએ આવીને રવીન્દ્રગીતો ગાયાં. સૂર્યોદય સુધી દર્શનાર્થીઓ આવતાં રહ્યાં. બંગાળનું પ્રધાનમંડળ પગે લાગવા આવ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘તમારી સાચી કસોટી હવે છે, સત્તાથી ચેતજો, સેવા કરજો!’

જાણે એક વર્ષના પાગલપણા પછી અચાનક શાંતિનો સૂર્ય ઊગ્યો હોય તેમ દિવસભર ‘હિંદુ-મુસ્લિમ ભાઈ-ભાઈ’ સૂત્રો પોકારતાં સરઘસો ફર્યા પણ ગાંધીજીના ચહેરા પર ઉત્સાહ નહોતો. સાંજે ૩૦,૦૦૦ની મેદનીને સંબોધતાં તેમણે કહ્યું કે આ ભાઈચારો કાયમી અને સાચા દિલનો હોય એવી આશા હું રાખું છું. હિંદુ-મુસ્લિમની મિશ્ર મેદનીએ ‘જયહિંદ’ના નારા લગાવ્યા અને ગાંધીજીના ચહેરા પર મંદ સ્મિત ફરક્યું.

૧૬ ઓગસ્ટે પ્રાર્થનાસભામાં ૫૦,૦૦૦ લોકો હતા ને તે પછીના દિવસે એક લાખ. આ ઉત્સાહ કેટલો સાચો ને ઊંડો છે તે વિશે ગાંધીજીના હૃદયમાં ભીતિ હતી. મીરાંબહેનને તેઓએ કહ્યું, ‘આ એકતા અતિશય આકસ્મિક છે. સાચી લાગતી નથી.’

૧૮ ઓગસ્ટે પ્રાર્થનાસભામાં પાંચ લાખ લોકો હતાં. બીજાં સ્થળોએ રમખાણો ચાલુ હતાં ત્યારે કોલકાતાની શાંતિ સૌને પ્રેરણા આપતી હતી. બિહારમાં પણ શાંતિ ફેલાતી જતી હોવાના સમાચાર આવ્યા. લૉર્ડ માઉન્ટબેટને ગાંધીજીને લખ્યું, ‘પંજાબમાં મારા હજારો સૈનિકો રમખાણ અટકાવી શકતા નથી. બંગાળમાં તમે ‘વન મેન આર્મી’નું કામ સફળતાથી કર્યું છે.’

૧૯૪૭ના માર્ચમાં ગાંધીજીએ નોઆખલી છોડ્યું હતું પણ સંપર્ક ચાલુ હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘બીજી સપ્ટેમ્બરે હું નોઆખલી જઈશ. દરમ્યાન ગાંધીજીના રહેઠાણમાં જ તોફાનીઓનું ટોળું ઘૂસી આવ્યું. બે મુસલમાનોની પાછળ પડ્યું હતું. તેમને બચાવવા જતાં ગાંધીજી પર પણ પથ્થર અને લાકડીથી હુમલો થયો. ગાંધીજી સહેજમાં બચી ગયા. ભારે દુઃખથી તેમણે કહ્યું, ‘શાંતિ આ છે શું?’ ગાંધીજીએ

નોઆખલી જવાનું માંડી વાળ્યું. ‘આ સંજોગોના મારે અહીંથી ખસવું નથી.’ તેમની વાત સાચી હતી. કોલકાતામાં પરિસ્થિતિ વણસે તો તેના અત્યંત ગંભીર પ્રત્યાઘાત નોઆખલીમાં પડે. બીજા દિવસે સવારનાં છાપાઓમાં શાંતિની અપીલ પ્રગટ થઈ, પણ ખપોરે એકસાથે ઘણી જગ્યાએ કોમી હિંસા ફાટી નીકળી. ૩૧ ઓગસ્ટે ગાંધીજી ઉપવાસ પર ઊતર્યા. તેઓ નબળા તો પડી જ ગયા હતા. ત્રણ ઉપવાસ પછી તેમનો અવાજ મંદ પડી ગયો. નાડી અનિયમિત થઈ ગઈ. ચક્કર આવવા લાગ્યાં અને કાનમાં માખીઓ જેવો ગણગણાટ સંભળાવા લાગ્યો. મૂઠી હાડકાંના એ વૃદ્ધની આ દશા જોઈ, હિંદુ-મુસલમાન ગભરાયા. ‘આપની બધી શરતો મંજૂર છે. આપ ઉપવાસ છોડો.’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘શહેરમાં કાયમી શાંતિ સ્થપાઈ છે તેવું મને અંતઃસ્ફુરણથી લાગશે ત્યારે જ હું ઉપવાસ છોડીશ.’

ટૂકો ભરી ભરીને હથિયારો ગાંધીજીને સોંપાયાં. તોફાનીઓનાં જૂથો, કોલકાતાની સઘળી કોમોના પ્રતિનિધિઓ આવી શાંતિની ખાતરી આપવા લાગ્યા. ‘તોફાનો તો ગુંડાઓએ કર્યા હતા.’ ગાંધીજી કહે, ‘નાગરિકોની નામદારી જ ગુંડાઓને તાકાત આપે છે. તોફાનનું પુનરાવર્તન નહીં થાય તેની ખાતરી આપી શકશો?’ ને જો તોફાનો થાય તો તમે મને ખબર આપવા જીવતા નહીં રહો, પણ જેમની સલામતીની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેમનું રક્ષણ કરતા ખપી જશો?’ બોલતાં બોલતાં ગાંધીજીને તમ્મર આવ્યાં. હિંદુ-મુસ્લિમ નેતાઓએ પ્રતિજ્ઞાના ખરડા પર સહી કરી કે કોલકાતામાં અમે કોમી કલહ થવા દઈશું નહીં ને તેને માટે મરણ પર્યંત ઝઝૂમીશું.’

છેવટે ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા. ૭ સપ્ટેમ્બરે તેઓ દિલ્હી જવા રવાના થયા. ત્યાંથી તેમને પંજાબને ઠારવા જવાનું હતું.

દિલ્હી પણ કબ્રસ્તાન બન્યું હતું. ચોવીસ કલાકનો કફરૂં, લશ્કરની ચોકી, ગોળીબાર, લૂંટફાટ, રઝળતાં શબો અને પશ્ચિમ પંજાબમાંથી આવતા નિરાશ્રિતોનાં વીતકોની બળતામાં ઘી હોમતી વ્યથાકથાઓ...લશ્કર પણ કોમી ઝેરથી બાકાત નહોતું.

લાખો લોકો સ્થળાંતર કરી રહ્યાં હતાં. પંજાબમાં સરહદની બંને બાજુએ એક કરોડ જેટલાં લોકો સામસામી દિશામાં સ્થળાંતર કરી રહ્યાં હતાં. આ બધાંને ખોરાક, કપડાં, રહેઠાણ તેમ જ સલામતી પૂરી પાડવાનો પ્રશ્ન વિકટ હતો. ઉશ્કેરાયેલાં લોકો વચ્ચે સામસામી અથડામણ વારંવાર ફાટી નીકળતી. કોલકાતા કરેલો તેવો ચમત્કાર ગાંધીજી દિલ્હીમાં કરશે તેવી લોકોને આશા હતી. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હું શું કરી શકીશ તે હું જાણતો નથી, પણ શાંતિ નહીં પ્રવર્તે ત્યાં સુધી હું અહીંથી બીજે જઈશ નહીં.’

બીજા દિવસથી ગાંધીજીએ શહેરના તોફાનગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં તેમ જ નિરાશ્રિતોની છાવણીઓમાં ફરવા માંડ્યું. લોકોની દુર્દશાનો

પાર નહોતો. ગાંધીજીના હૃદય પર જખમો પડતા હતા. લોકોના ઘા તાજા હતા, મનમાં એટલું ઝેર ભર્યું હતું કે ગાંધીજીની વાતો ને હાજરી ઘણી વાર તેમને ખટકતાં, પણ અંતે તેઓ ગાંધીજીની દોરવણી પ્રમાણે ચાલવા કબૂલ થતાં. પ્રાર્થનાપ્રવચનોમાં શાંતિ અને સદ્ભાવનાની અપીલ ચાલુ જ હતી. રાષ્ટ્રીય સેવક સંઘના વડા ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. ખૂનામરકીની પાછળ રાષ્ટ્રીય સેવક સંઘનો હાથ હતો તે કોઈથી છૂપું નહોતું, પણ તેના નેતાઓ કહેતા કે અમે તો હિંદુઓની રક્ષા કરીએ છીએ, મુસલમાનો સાથે અમને વેર નથી.’ ગાંધીજી તેમને ઓળખતા હતા. એથી તેઓ તેને ‘સરમુખત્યારશાહીવાળી કોમી સંસ્થા’ તરીકે વર્ણવતા.

સાંજની પ્રાર્થનામાં કુરાનની આયાતો બોલાઈ ત્યારે વિરોધ થયો અને પથ્થરો વરસ્યા. ગાંધીજી મુસ્લિમ નિરાશ્રિતોની છાવણીમાં ગયા ત્યારે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યાં. ગાંધીજીએ તેમને શાંત રાખવા જે શબ્દો કહ્યા તેમાં નવું કંઈ નહોતું. પણ ગાંધીજીના હૃદયની વેદના ટોળાંને સ્પર્શી અને ટોળું શાંત થયું. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હિંસા હિંદુ કે શીખ ધર્મને બચાવી નહીં શકે. ઈસ્લામને પણ તલવારે નથી બચાવ્યો. આઝાદ પ્રજા તરીકે તમારે સ્વતંત્ર, દયાળુ અને બહાદુર બનવાનું છે. સતત જાગ્રત રહેવાનું છે. એક યુદ્ધ કેવળ બીજા યુદ્ધને જન્મ આપે છે.’

આ બધાં રમખાણોએ સાબિત કર્યું કે પ્રજા યોગ્ય કેળવણી પામેલી ન હોય તો લોકશાહી વ્યર્થ છે. લઘુમતી અને બહુમતીની પરસ્પર ‘દુશ્મન’ લેખવાની રમતમાં કરોડો માણસો પાયમાલ થઈ ગયા.

* * *

ભાગલા પછી ચાર કરોડ મુસ્લિમો હિંદમાં હતા. આગેવાનોવિહોણો આ સમૂહ શંકાકુશંકાઓથી ભરેલો હતો. અફવાઓનું બજાર ગરમ હતું. ભયભીત લોકો વધુ ભયભીત બનતાં. રાષ્ટ્રીય સેવક સંઘનો ખુલ્લો આદેશ હતો હિંદુ રાજ્યની સ્થાપના. ‘મુસ્લિમો, હિંદ છોડો’ એ તેમનું સૂત્ર હતું. તેમનું વલણ એવું હતું કે એક વાર બધા હિંદુઓ અને શીખો પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાંથી ચાલ્યા આવે, પછી તેઓ પાકિસ્તાનમાં હિંદુઓ પર થયેલા જુલ્મોનું વેર અહીંના મુસલમાનો પર લેશે. ગાંધીજીએ આ દારુણ ઘટનાના સાક્ષી ન બનવાનો નિશ્ચય કર્યો. તોફાનો દરમ્યાન તૂટેલી ને હિંદુઓએ કબજે કરેલી દિલ્હીની ઘણી મસ્જિદો જોઈ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આ મસ્જિદો ખાલી કરાવો. તેની મરામત કરાવો. એ મરામત તેમાં ઘૂસેલા હિંદુઓ જ કરે.’ પણ મુસલમાનોને લૂંટવામાં આવતા, અમલદારો આંખ આડા કાન કરતા. સરદાર પટેલ મુશ્કેલીમાં હતા. ગાંધીજીની સમજાવટો પાછી પડતી હતી. ૧૯૪૭નો અંત અત્યંત ગમગીનીભર્યો હતો. ગાંધીજીએ લખ્યું, ‘અંગ્રેજો સામેની લડત ઘણી આકરી હતી, પણ આજે મારી સામે આવીને ઊભી છે તે લડતના મુકાબલે એ લડત બચ્ચાના ખેલ જેવી

હતી. સ્વતંત્રતા આપણને આત્મશુદ્ધિ કર્યા વિના મળી છે. આપણે જ્યાં હતા ત્યાં જ છીએ!’ અને કોમી શાંતિ માટે ગાંધીજીએ ઉપવાસ પર ઉતરવાનું નક્કી કર્યું.

ત્યાં વળી અખંડ હિંદની ૩૭૫ કરોડ રૂપિયાની મૂડીમાંથી પાકિસ્તાનને ભાગ આપવાનો સવાલ ઊભો થયો. બંને દેશોના પ્રતિનિધિઓની વાટાઘાટો પછી એ એ આંકડો ૫૫ કરોડનો નક્કી થયો. હિંદ સરકાર એ રકમ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન ઊકલે પછી ચૂકવવા માગતી હતી. ૧૧ જાન્યુઆરીએ દિલ્હીના રાષ્ટ્રવાદી મૌલાનાઓએ ભારતના મુસ્લિમોની કફોડી સ્થિતિનું ગાંધીજી પાસે વર્ણન કર્યું. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજી ઉપવાસ પર ઊતર્યા. ગાંધીજીનો સ્વભાવ જાણતા સરદારે કે નેહરુએ દલીલ ન કરી. સરદારે ગાંધીજીને કહ્યું, ‘આપ શું ઈચ્છો છો તે કહો, હું તે પ્રમાણે કરીશ.’ જવાબમાં ગાંધીજીએ પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ ચૂકવી દેવાનું કહ્યું, તેમની પથારી આસપાસ જ એક નાની સભા ભરાઈ જેમાં આ પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા-વિચારણા થઈ. ગાંધીજીને મુસલમાનોના પક્ષે માનનારાઓ ગુસ્સે થયા. તેમાંના એક જૂથમાં ગાંધીજીના ખૂન માટે કાવતરું યોજાવા માંડ્યું.

રાત્રે સૂત્રો પોકારાયાં, ‘ગાંધીને મરવા દો.’ ગાંધીજીને મળવા આવેલા નેહરુ પોતાની કારમાંથી બહાર ધસી આવ્યા. ‘હિંમત હોય તો સામે આવો. ગાંધીજીને મારતાં પહેલાં મને મારવો પડશે.’ લોકો આઘાંપાછાં થઈ ગયાં. ગાંધીજીના ઉપવાસથી દેશ ખળભળી ઊઠ્યો હતો. દેશવિદેશમાંથી મુસ્લિમ આગેવાનોના સંદેશા આવ્યા. ડૉ. ઝાકિર હુસેને લખ્યું, ‘આપને આપવા માટે સ્વતંત્ર હિંદ પાસે સંતાપ સિવાય બીજું કશું નથી રહ્યું એ માટે મને ખૂબ શરમ આવે છે.’ ૧૯૪૬ના કોલકાતાના હત્યાકાંડ થવાથી ગાંધીજી મુસલમાનોને કહેતા રહ્યા હતા કે તમે તમારા સહધર્મીઓના અત્યાચારને વખોડી કાઢો, પણ તેમ બન્યું ન હતું પરિણામે હવે હિંદના મુસલમાનોને વાવ્યું તેવું લણવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો.

ઉપવાસ છોડવાની ગાંધીજી ના જ પાડ્યા કરતા. લોકો પૂછતા, ‘શું કરીએ તો આપને સંતોષ થશે?’ ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે નિરાશ્રિતોને પોતાના ઘર મળે તે.’ દિલ્હીમાં નિરાશ્રિતોનું પુનઃસ્થાપન શરૂ થયું. પીઠ પત્રકાર આર્થર મૂરે પણ સહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ શરૂ કર્યા. કૉંગ્રેસ પ્રમુખ રાજેન્દ્રપ્રસાદના પ્રમુખપદ નીચે બધી કોમોના પ્રતિનિધિઓએ શાંતિસમિતિ રચી અને કોમી ભાઈચારાની ખાતરી આપતો ઠરાવ કરી બંધુત્વની પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી. ગાંધીજી સંતોષ પામ્યા અને ૧૮મી તારીખે ઉપવાસ છોડ્યા.

૨૦ જાન્યુઆરીની પ્રાર્થનાસભામાં બૉમ્બવિસ્ફોટ થયો. ગાંધીજી બેઠા હતા ત્યાંથી ૭૫ ફૂટ ફરતી દિવાલ વિસ્ફોટથી તૂટી પડી. આ કામ હતું ૨૬ વર્ષના મદનલાલ પાહવા નામના પંજાબી નિરાશ્રિતનું.

પછીથી ખબર પડી કે આ ષડયંત્ર પાછળ પુણેના ‘હિન્દુ રાષ્ટ્ર’ના સંપાદક નાથુરામ ગોડસે અને નારાયણ આપ્ટેનો હાથ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં ઉગ્ર હિંદુ રાષ્ટ્રવાદની પ્રબળ પરંપરા હતી. તેમાંનાં ઘણાંને ગાંધીજીનો અહિંસાનો દૃષ્ટિકોણ ગમતો નહીં. એ પહેલા પણ ૧૯૩૪માં તેમણે ગાંધીજી પર બૉમ્બ ફેંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. દિલ્હીમાંની ગાંધીજીની કામગીરી અને ૫૫ કરોડ પાકિસ્તાનને આપવાનો નિર્ણય તેમને ગમ્યો નહોતો. વ્યવસ્થિત કાવતરું થયું હતું. લોકોને ‘બ્રેઈનવૉશ’ કરવામાં આવ્યા હતા. જેનો અહેવાલ ‘પૂર્ણાહૂતિ’ના છેલ્લા પ્રકરણોમાં છે.

આ બાજુ કાશ્મીર પ્રશ્નને ઉકેલવાના પ્રયાસો ચાલતા હતા, પણ યુનો વચ્ચે આવી ચૂક્યું હતું. પરિણામો નિરાશાજનક હતાં. ગાંધીજી પ્રતિકૂળતાઓથી ટેવાયેલા હતા એટલે હતાશ થયા વિના કામ કરતા રહ્યા હતા. પોતાના જીવનના છેલ્લા સપ્તાહમાં ગાંધીજીએ મહત્વપૂર્ણ વિધાનો કર્યા છે. તેમણે નવસ્વતંત્રતાના ઉન્માદની ટીકા કરતાં કહ્યું હતું કે, ‘જે કૉંગ્રેસ ત્યાગ, સેવા અને સાદગીના આદર્શરૂપ હતી તે હવે શાન અને સત્તાની પાછળ શા માટે પડી છે? ભારતને વિશ્વમાં તેની નૈતિક શ્રેષ્ઠતાના જોરે ટકવાનું છે.’ ૨૬ જાન્યુઆરીના દિવસે તેમણે કહ્યું, ‘શું આ જ એ સ્વતંત્રતા છે, જેનું સ્વપ્ન મેં અને કૉંગ્રેસે જોયું હતું?’ ૨૭મીએ સવારે ગાંધીજી મેહરોલીના મેળામાં ગયા. મેહરોલી દિલ્હીથી ૭ માઈલ દૂર દક્ષિણમાં એક ગ્રામીણ વિસ્તાર છે. આ મેળામાં હિંદુ-મુસ્લિમો બંને આવે છે. મેળામાં સંપ અને ભાઈચારાનું સુંદર દ્રશ્ય જોઈ ગાંધીજી સંતોષ પામ્યા. પણ કાશ્મીર પ્રશ્ને યુનોના વલણથી તેમને જે નિરાશા થઈ હતી તે જતી નહોતી.

૨૮ જાન્યુઆરીએ અમેરિકન લેખક વિન્સેન્ટ શીન સાથે ગાંધીજીની મુલાકાત હતી. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હું સાધનશુદ્ધિમાં, કર્મ અને શ્રદ્ધામાં માનું છું. આજે હું જે કહું છું તે કોઈ સાંભળતું નથી.’

૨૯મી જાન્યુઆરીના દિવસે બન્નુના થોડા શરણાર્થીઓ ગાંધીજીને મળવા બિરલા ભવન આવ્યા. કહે, ‘હવે તમે નિવૃત્ત કેમ નથી થતા?’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હું કોઈના કહેવાથી નિવૃત્તિ ન લઈ શકું. મારું દુઃખ તમારા દુઃખથી જરા પણ ઓછું નથી.’ આખો દિવસ મુલાકાતો આપી. સાંજે તેઓ ખૂબ થાકી ગયા હતા. ‘મારું માથું સખત દુઃખે છે પણ આટલું કામ પતાવી લઉં’ કહીને તેઓ કામ કરતા રહ્યા. રાત્રે સાડાનવે માલિશ કરાવતા બોલ્યા, ‘મારે કોલાહલ વચ્ચે શાંતિની, અંધકાર વચ્ચે પ્રકાશની, નિરાશા વચ્ચે આશાની શોધ કરવાની છે. જે કૉંગ્રેસીઓએ આઝાદી માટે આકરી જહેમત ઉઠાવેલી, બલિદાનો આપેલાં, તે હવે સ્વાતંત્ર્ય મળતાં જ પદ અને સત્તાની સાઠમારીમાં ફસાઈ ગયા. આ સ્થિતિ આપણને ક્યાં લઈ જશે? આ બધામાં હું ક્યાં ઊભો છું?’ તેમણે કવિ નઝીરની

પંક્તિઓ ટાંકી-

‘હૈ બહારે બાગ દુનિયા ચંદ રોજ,
દેખ લો ઇસકા તમાશા ચંદ રોજ.’

ખાંસીનો હુમલો થતાં તેમને પેનીસિલીનની ગોળીઓ આપી, પણ તેમણે રામનામ લઈ સૂવાનો નિશ્ચય કર્યો. ‘યાદ રાખજો જો કોઈ ગોળી મારીને મારો પ્રાણ લેવા માગે ને હું ઊંહકારો કર્યા વિના ગોળીનો સામનો કરું ને રામનામ લેતો મરું તો જ હું સાચો ઈશ્વરપરાયણ ગણાઉં.’

૩૦ જાન્યુઆરી સવારે ગાંધીજી ૩.૩૦ વાગ્યે ઊઠ્યા. નિત્યકર્મો, પ્રાર્થના વગેરે પતાવ્યાં. પોણા પાંચે ગરમ પાણી, મધ, લીંબુનો રસ લીધો. ઉપવાસની નબળાઈ હજી શરીરમાં હતી. એક નાનું ઝોકું ખાઈ તેઓ ઊઠ્યા. એક ફાઈલમાંથી કિ. ઘ. મશરૂવાળાને લખેલો એક પત્ર શોધી પોસ્ટ કરવા આપ્યો. શંકર નામના સાથીની દીકરી મૃત્યુ પામી હતી. તેને સાંત્વન આપતો પત્ર લખ્યો, ‘મૃત્યુ આપણો સાચો મિત્ર છે. આત્મા કદી મરતો નથી, ફક્ત શરીર રહેતું નથી. તેના ગુણો યાદ કરીને કર્તવ્યોમાં લાગી જાઓ.’

સવારે તેઓ ચાલવા જતા, પણ ખાંસીને કારણે તે દિવસે કમરામાં જ ટહેલતા રહ્યા. મનુ તેમના માટે લવિંગનો ભૂકો કરતી હતી. ગાંધીજી કહે, ‘આની જરૂર તો મને રાતે પડશે.’ ‘પણ તૈયાર કરી રાખું છું.’ ‘શી ખબર રાતે હું જીવતો હોઈશ કે નહીં.’

પછી પ્યારેલાલજીને ‘કોંગ્રેસ કે નયે વિધાન કા મસૌદા’ લેખ આપ્યો. માલિશ કર્યું, સ્નાન કર્યું. સ્નાન પછી તેઓ તાજા, પ્રસન્ન, ઉજ્જવળ લાગતા હતા. થોડી મજાક પણ કરતા હતા. બંગાળીની પ્રેક્ટિસ કરી. સાંજની પ્રાર્થના વખતે તેઓ સરદાર પટેલ સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા. પાંચ વાગ્યે તેઓ મનુ અને આભાના ખભે હાથ નાખી પ્રાર્થનાસભામાં જવા નીકળ્યા. ભીડ હતી. લોકોના અભિવાદનનો પ્રત્યુત્તર પ્રતિનમસ્કારથી આપવા તેમણે હાથ જોડ્યા. ત્યાં ભીડને હટાવતો એક માણસ આગળ આવ્યો અને પ્રણામ કરવા માગતો હોય તેમ નમીને તેણે ગાંધીજી પર ત્રણ ગોળી ચલાવી. પહેલી બે ગોળી પીઠ સોંસરી પસાર થઈ ગઈ. એક ફેફસામાં ભરાઈ ગઈ. ત્રણે ગોળી ગાંધીજીએ ઊભા ઊભા ઝીલી. જમીન પર ઢળી પડ્યા ત્યારે અંતિમ શબ્દો નીકળ્યા. ‘રામ...રામ.’ ચહેરો ભૂરો પડી ગયો.

લોકો સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. ગાંધીજીનો પ્રાણ ઊડી ગયો હતો. હત્યારાને બિરલા ભવનના માળી રઘુએ પકડી લીધો.

મૃત્યુશય્યા પર ગાંધીજી શાંત અને ઉદાસ લાગતા હતા.

બીજી સવારે મૃતદેહને થોડા કલાક ઝરૂખામાં દર્શનાર્થે મૂકવામાં આવ્યો. સાડા અગિયારે ફૂલોથી શણગારેલી શસ્ત્રગાડીમાં તેમનો દેહ ત્રિરંગી ધ્વજમાં લપેટીને મૂક્યો. અગ્નિસંસ્કારની વ્યવસ્થા

સંરક્ષણ ખાતાએ સંભાળી હતી. અફાટ મેદની આંસુ વહાવી રહી હતી. સુખડના કાષ્ઠ પર રાષ્ટ્રપિતાનો દેહ સાંજે છ વાગ્યે પૂર્ણપણે ભસ્મરૂપ બની ગયો. રેડિયો પર નેહરુએ કહ્યું, ‘આપણા જીવનમાંથી પ્રકાશનો લોપ થયો છે અને સળંગ અંધકાર છવાઈ ગયો છે.’

પ્યારેલાલજી લખે છે, ‘ગાંધીજી હંમેશાં કહેતા કે અહિંસા દુનિયાનું સૌથી સક્રિય બળ છે, તે સઘળી મુશ્કેલીઓ પાર કરાવે છે અને તેની સામે દ્વેષમાત્ર ઓગળી જાય છે તો પછી તેઓ ખૂનીની ગોળીનો ભોગ કેમ બન્યા? આ કોયડાનો ઉકેલ શોધતાં હું હાંફી ગયો.’ છેવટે તેમને ઉકેલ મળ્યો, સમાધાન મળ્યું જેનું તેમણે પૂર્ણાહુતિ ભાગ-૪ પાન ૪૬૫-૪૬૬-૪૬૭માં વર્ણન કર્યું છે અને અંતે કહ્યું છે કે, ‘કાળ કાળને ગ્રસી જાય છે, પણ આવો આત્મા કદી મરતો નથી.’

ટૉલ્સટૉય સાથેના પત્ર-વ્યવહાર દરમિયાન એક વાર ગાંધીજીએ લખેલું, ‘જે અદ્ભુત શોધો આજકાલ હિંસાના ક્ષેત્રમાં થાય છે તે જોઈને આપણે આભા બની જઈએ છીએ; પરંતુ હું ભારપૂર્વક કહું છું કે એના કરતાંય વધારે અકલ્પ્ય અને અશક્ય લાગતી શોધો અહિંસાના ક્ષેત્રમાં થશે.’

x x x

શું ગાંધીજી હવે આપણી વચ્ચે નથી? આનો જવાબ ‘હા, નથી’ એવો આપવાની કોનામાં હિંમત છે? ગાંધીજીએ એક વાર લખેલું, ‘હું મરીશ ત્યારે પણ થોડો જ શાંત થવાનો છું?’ આ વાક્ય ખૂબ અર્થગર્ભ છે. વિનોબાએ કહ્યું હતું તે મુજબ ‘મહાપુરુષો જ્યારે પોતાના દેહમાં હોય છે ત્યારે એમની શક્તિ સીમિત હોય છે, જ્યારે તેઓ દેહમુક્ત થાય છે ત્યારે એમની શક્તિ અસીમ થઈ જાય છે.’ ગાંધીજીનું મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમની પાસે ઘડિયાળ, ચશ્મા, ચંપલ, જમવાના બેત્રણ વાસણ અને બેત્રણ જોડ ઘોતી-ચાદર સહિત માત્ર દસ જ વસ્તુ હતી. અપરિગ્રહનું આવું અજોડ ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં કે ભવિષ્યમાં કદી મળે?

બાપુનું મૃત્યુ તો બરાબર એવું જ થયું હતું જેવું એક મહાપુરુષનું થવું ઘટે. પણ મનુષ્યની હિચકારી મનોવૃત્તિને લીધે તેમનો દેહ જે રીતે હણાયો તેનું દુઃખ તો સૌને રહેવાનું છે.

(આધાર : ‘આંસુ લૂંછવા જાઉં છું’ - મહેન્દ્ર મેઘાણી. ‘પૂર્ણાહુતિ’ ભાગ-૪-પ્યારેલાલજી)

તંત્રી વિભાગ ‘જન્મભૂમિ’, જન્મભૂમિ ભવન,
જન્મભૂમિ માર્ગ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૧.

મોબાઈલ : ૦૮૨૨૧૪૦૦૬૮૮.

રામ નામ તેને જ તારે છે, જે તેને શ્રદ્ધાથી નિરંતર જપે છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધીજીના છેલ્લા ઉપવાસ

□ પ્યારેલાલ

[મહાત્મા ગાંધીના અંતિમ વર્ષોમાં પ્યારેલાલ નચ્ચર તેમના અંગત સચિવ હતા. તેમના બહેન ડૉ. સુશીલા નચ્ચર મહાત્મા ગાંધીના અંગત તબીબ હતાં. કોમી દાવાનળ ઠારવા ગાંધીજી સરહદી વિસ્તારોમાં ફરતા હતા ત્યારે ડૉ. સુશીલા નચ્ચર તેમની સાથે હતાં. તેઓ જીવનભર મહાત્મા ગાંધી સાથે જોડાયેલા રહ્યા. ગાંધીજીના અંતિમ વર્ષોનું વિગતવાર વર્ણન ‘ધ લાસ્ટ ફેઝ’ના ચાર ગ્રંથોમાં કર્યું છે, જે આ વિષયના સૌથી વધારે આધારભૂત ગ્રંથો ગણાય છે. ઉપરાંત તેમણે દાંડીકૂચ, સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ, સત્યાગ્રહ જેવા વિષયો પર શ્રદ્ધેય ગ્રંથો આપ્યાં છે.

પ્રસ્તુત લેખ અને આ અંકમાં સમાવિષ્ટ પ્યારેલાલના અન્ય લેખ ‘ધ લાસ્ટ ફેઝ - વૉલ્યુમ 4’ (પૂર્ણાહુતિ ભાગ-૪માંથી લેવામાં આવ્યાં છે.)

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે તંગદિલીમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરનારાં અનેક કારણોમાં બીજા એકનો ઉમેરો થયો. એ કારણ હતું અવિભક્ત હિંદની રોકડ મૂડીના પાકિસ્તાનના ભાગનો સવાલ. ભાગલા સમિતિના નિર્ણય અનુસાર, ૩૭૫ કરોડ રૂપિયાની કુલ રોકડ મૂડીમાંથી સત્તાની ફેરબદલીના દિવસે પાકિસ્તાનને ૨૦ કરોડ આપવામાં આવ્યા હતા. આ ફાળવણી કામચલાઉ હતી અને પાકિસ્તાનને ચૂકવવાની રકમનો છેવટનો આંકડો નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે એ રકમ ગણતરીમાં લેવાની હતી. બે સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓની અનેક પરિષદો મળ્યા બાદ નવેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં એ આંકડો ૫૫ કરોડનો નક્કી કરવામાં આવ્યો. કાશ્મીર પરનો હુમલો પુરજોશમાં ચાલી રહ્યો હતો. વાટાઘાટો દરમિયાન, હિંદ સરકારે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે, કાશ્મીરના સવાલનો ઉકેલ પણ ન આવે ત્યાં સુધી નાણાં ચૂકવવામાં નહીં આવે. પાકિસ્તાનના પ્રતિનિધિઓએ વાટાઘાટો દરમિયાન આ મુદ્દા અંગે ઉસ્તાદીથી ચૂપકીદી સેવી અને હિંદના પ્રતિનિધિઓને તેમની સંમતિ તરીકે એ ચૂપકીદીને માનવા દીધી. પરંતુ નાણાંકીય હિસ્સા અંગેની સમજૂતી લેખનબદ્ધ થઈ કે તરત જ તેઓ એને બીજા મુદ્દાઓથી અલગ પાડવા લાગ્યા. એ જ વખતે કાશ્મીર સંબંધમાં તેમનું વલણ વધારે અક્કડ બન્યું. એને પરિણામે હિંદ સરકારે એ રકમની ચૂકવણી મોકૂફ રાખી. પંડિત નેહરુએ જાહેર નિવેદનમાં હિંદના રાજ્યસંઘની સ્થિતિની ચોખવટ કરી: ‘આવા સંજોગોમાં રાજ્ય બીજા પક્ષનું લેણું સ્થગિત કરે છે. એ અર્થમાં અમે કશું પણ સ્થગિત કર્યું નથી. અમે તો એટલું જ કહ્યું છે કે, આ કરાર અમે સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ બધા જ મુદ્દાઓનું નિરાકરણ થવું જોઈએ. અને અમે એનો પૂરેપૂરો અમલ કરીશું.’

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની છઠ્ઠી તારીખે ગાંધીજીએ લૉડ માઉન્ટબેટન સાથે એ સવાલ અંગે ચર્ચા કરી. માઉન્ટબેટને કહ્યું, ‘પાકિસ્તાન માગે છે તે રોકડ રકમની ચૂકવણી હિંદની સરકાર અટકાવી રાખશે તો, તેને પક્ષે એ ‘બેઆબરૂભર્યું પ્રથમ કૃત્ય’ થશે.

૧૧મી જાન્યુઆરીએ દિલ્હીના કેટલાક મૌલાનાઓ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. તેઓ રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો હતા અને હિંદની બહાર જવાનો તેમણે ઈન્કાર કર્યો હતો. ગાંધીજી આગળ તેમણે ફરિયાદ કરી કે, અમારી ધીરજ હવે લગભગ ખૂટવા આવી છે.

સાંજે પ્રાર્થનાસભામાં તેમણે મૌલાનાઓ સાથેની વાતચીતનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, પાકિસ્તાનમાં મુસલમાનો પાગલ બન્યા છે અને તેમણે ઘણાખરા હિંદુઓને તથા શીખોને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા છે. હિંદના રાજ્યસંઘના હિંદુઓ પણ એમ જ કરશે તો તેઓ પોતાનો વિનાશ નોતરશે.

૧૨મી જાન્યુઆરીએ બપોર પછી ગાંધીજી હંમેશની જેમ, બિરલા ભવનની વિશાળ લૉનમાં તડકામાં બેઠા હતા. એ સોમવાર, એટલે કે, તેમનો મૌનવાર હતો તેથી પોતાનું પ્રાર્થના-પ્રવચન તેઓ લખી રહ્યા હતા. અનુવાદ કરીને સાંજે પ્રાર્થનાસભા આગળ તે વાંચી સંભળાવવા માટે મારી બહેન એક પછી એક પાન વાંચતી હતી. તે અવાક બની ગઈ અને મારી પાસે દોડતી આવીને તેણે કહ્યું કે, દિલ્હીમાં પાગલપણું બંધ ન થાય તો, ગાંધીજીએ આમરણ ઉપવાસ પર ઊતરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

કલકત્તાના પોતાના ઉપવાસ બાદ ગાંધીજી દિલ્હી આવ્યા ત્યારથી, ત્યાં જે બની રહ્યું હતું એ પરિસ્થિતિમાં મારો ધર્મ શો છે એ સવાલ હંમેશાં તેઓ પોતાની જાતને પૂછ્યા કરતા હતા. મુસલમાનો પોતાના દુઃખ અને વીતકોની કથા લઈને તેમની પાસે આવતા હતા તેમને તેઓ કશો જવાબ આપી શકતા નહોતા. સત્તાવાળાઓ પાસેથી તેઓ વધારે કરાવી શકતા નહોતા. કદાચ, તેમના સંજોગોમાં સત્તાવાળાઓ વધારે કરવાની સ્થિતિમાં નહોતા. નૈતિક પડકારની સામે લાચારી તેઓ સહી શકતા નહોતા. પોતાના ઉદ્વેગના ઊંડાણમાંથી ઉપવાસનો નિર્ણય ઉદ્ભવ્યો. એમાં દલીલો માટે અવકાશ જ નહોતો. સરદાર પટેલ અને પંડિત નેહરુ માત્ર બે કલાક પહેલાં જ તેમની સાથે હતા. તેમના દિલમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તેનો ઇશારો સરખો પણ તેમણે તેમને આપ્યો નહોતો.

એ નિર્ણય જાહેર કરતું લેખી પ્રવચન સાંજની પ્રાર્થનાસભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું. ઉપવાસ બીજે દિવસે બપોરના ભોજન બાદ શરૂ થવાના હતા. ઉપવાસ માટે કશી સમયમર્યાદા નહોતી. ઉપવાસ દરમિયાન મીઠાવાળું અથવા મીઠા વિનાનું પાણી અને ખાટા લીંબુનો રસ તેઓ લેવાના હતા. “ ‘બહારના દબાણ વિના પણ કર્તવ્યની ભાવના જાગ્રત થવાને કારણે બધી કોમો વચ્ચે હૃદયની એકતા ફરીથી સ્થપાઈ છે.’ એવી ખાતરી તેમને થાય ત્યારે જ તેમના ઉપવાસ છૂટવાના હતા.”

તેમનું નિવેદન આ પ્રમાણે હતું:

હિંદની પ્રતિષ્ઠા ઘટવા લાગી છે તથા એશિયાના હૃદય પરનું અને એ દ્વારા સમગ્ર દુનિયા પરનું તેનું પ્રભુત્વ ઝપાટાબંધ લુપ્ત થતું જાય છે. આ ઉપવાસને નિમિત્તે આપણી આંખ ઊઘડશે તો એ બધું પાછું લાઘશે. હિંદ પોતાનો આત્મા ખોશે તો, દુનિયાનું આશાનું કિરણ લુપ્ત થશે.

કટોકટીને પ્રસંગે કોઈએ નબળાઈ બતાવવી જોઈએ નહીં... શુદ્ધ ઉપવાસ, ધર્મપાલનની પેઠે, સ્વતઃ બદલારૂપ છે. કશું પરિણામ લાવવા ખાતર હું ઉપવાસ નથી કરતો. મારે ઉપવાસ કર્યે જ છૂટકો, એમ મને લાગે છે એટલે હું એ કરું છું. હિંદના હિંદુ ધર્મના, શીખ ધર્મના અને ઈસ્લામના વિનાશનો સાક્ષી બનવા કરતાં મૃત્યુ મારે માટે ઉમદા મુક્તિરૂપ બનશે.

લૉર્ડ માઉન્ટબેટને સહેલાઈથી નિર્ણય સ્વીકારી લીધો. ગાંધીજીના સૌથી નાના પુત્ર દેવદાસે તેર કલાક સુધી પ્રયાસ કર્યો. નિર્ણય જાહેર કરવામાં આવ્યો તે પછી જ તેમને ઉપવાસની જાણ થઈ. તેમણે તેમના પિતાને પત્ર લખ્યો ‘મારી મુખ્ય ચિંતા અને દલીલ એ છે કે આપ આખરે અધીરાઈને વશ થઈ ગયા. દિલ્હી આવ્યા પછી આપે કેટલી ભારે સફળતા માત્ર ધીરજપૂર્વક મહેનત કરવાથી મેળવી છે, એનો ખ્યાલ આપને નથી. આપની મહેનતથી લાખો બચ્યા છે અને લાખો બચત. પણ આપ એકાએક ધીરજ ખોઈ બેઠા છો.’

આના જવાબમાં ગાંધીજીએ કાઢેલા ઉદ્દગારો શ્રદ્ધાના મહાકાવ્ય તરીકે અમર રહેશે. ‘મારું બ્યાન મારા અર્થમાં ઉતાવળે કાઢ્યું નથી, તારા અર્થમાં ખરું. કેમ કે એ ઘડતાં મને સામાન્યપણે લાગવો જોઈએ એથી ઓછો વખત લાગ્યો. પણ તેની પૂર્વે ચાર દહાડાનું વિચારમંથન હતું; પ્રાર્થના હતી. એથી એને ઉતાવળ કહેવાય જ નહીં.’

આ કાર્યને હું મારી ધીરજની પરાકાષ્ટા ગણું છું. મારા દિલ્હી આવ્યા પછી જે પરિણામો આવ્યાં હોય, તેને સારું હું યશ નથી લઈ શકતો. પુરુષાર્થને હું હારી બેઠો, ત્યારે જ ઈશ્વરને ખોળે મેં માથું મૂક્યું. રામ મારશે તોયે શ્રેય છે અને રામ રાખશે તોયે શ્રેય છે. અને મારે તો એક જ પ્રાર્થના કરવી રહી: ‘હે રામ! ઉપવાસ દરમિયાન

મારું મન સબળ રાખજે, જેથી હું જીવવાની લાલચે ઉપવાસ ન છોડું.’

ઉપવાસ ૧૩મી જાન્યુઆરીએ બપોરે ૧૧ ને ૫૫ મિનિટે શરૂ થયા. એ વખતે ગાંધીજીનું પ્રિય ભજન વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ તથા વ્હેન આઈ સર્વે ધિ વંડરસ ક્રૉસનું અંગ્રેજી ભજન સુશીલાએ ગાયું અને પછી રામધૂન ગાવામાં આવી. માત્ર જૂજ નિકટના મિત્રો અને ઘરના માણસો હાજર હતાં. તેઓ શાંતિ અનુભવવા લાગ્યા. પોતાનો ઉપવાસ શરૂ થયો કે તરત જ ગાંધીજીએ મને તેમની પાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું, ‘તમે અહીં રહો અને મારા ઉપવાસ દરમિયાન હરિજનનું કામ સંભાળો એમ હું ઈચ્છું છું.’

સરદારે કે પંડિત નેહરુએ તેમની સાથે દલીલોમાં ઊતરવાનો પ્રયાસ ન કર્યો, જોકે, સરદાર ઘણા જ અસ્વસ્થ થઈ ગયા હતા. સરદારે ગાંધીજીને કહેવડાવ્યું કે, આપ જે કંઈ ઈચ્છો એ હું કરીશ. જવાબમાં ગાંધીજીએ સૂચવ્યું કે, પાકિસ્તાનના રોકડ મૂડીના હિસ્સાના સવાલને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ.

એક શીખ મિત્રે પૂછ્યું, આપના ઉપવાસ માટે આપ કોને જવાબદાર લેખો છો? ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે, મારો ઉપવાસ ખાસ કોઈ વ્યક્તિ સામે નથી અને છતાં સૌના અંતરાત્માને ઉદ્દેશીને તે છે.

૧૬મી જાન્યુઆરીના મીરાબહેન પરના પત્રમાં પોતાના ઉપવાસને ‘મારા સૌથી મહાન ઉપવાસ તરીકે’ વર્ણવીને ગાંધીજીએ લખ્યું: ‘છેવટે એ એવો નીવડશે કે કેમ એની તમારે કે મારે ચિંતા કરવાની નથી. આપણી ચિંતા તો ખુદ કાર્ય માટે હોય, કાર્યના પરિણામ માટે નહીં.’

એક મુસલમાન મિત્રે, ‘મુસલમાનોને ખાતર’ ઉપવાસ છોડવાને ગાંધીજીને આજીજી કરી. કાશ્મીરના વડા પ્રધાન શેખ અબ્દુલ્લા નાયબ વડા પ્રધાન બક્ષી ગુલામ મહમ્મદ સાથે દિલ્હી આવ્યા હતા. તેમણે પણ ‘કંઈ નહીં તો કાશ્મીરને ખાતર’ ઉપવાસ છોડવાની ગાંધીજીને વિનંતી કરી.

મૌલાના આઝાદે કહ્યું, ‘તેમની સાથે વધુ દલીલમાં ઊતરવું એ તેમની વેદના વધારવા બરોબર છે. તેમની શરતો પૂરી પાડવાને આપણે શું કરી શકીએ એનો વિચાર કરવો એ જ એક વસ્તુ આપણે કરવાની છે.’

પછીથી હિન્દુ અને શીખ નિરાશ્રિતોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ આવ્યું. ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું કે, મારા ઉપવાસો છોડાવવાનું તમારા હાથમાં છે.

માઉન્ટબેટને કહ્યું: ‘તેમના ઉપવાસ સંબંધમાં મારે માત્ર એક જ ટીકા કરવાની છે. તેમણે પ્રથમ પંડિત નેહરુ સાથે એ વિષે ચર્ચા

કરવી જોઈતી હતી.’

એ દિવસે છાપાંઓમાં આઘાતજનક હેવાલ પ્રગટ થયો હતો. સરહદ પ્રાંતમાંથી હિંદુ તથા શીખ નિરાશ્રિતોને લઈ આવતી ગાડી પર પશ્ચિમ પંજાબમાં ગુજરાત રેલવે સ્ટેશને હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. સંખ્યાબંધ ઉતારુઓની કતલ કરવામાં આવી હતી અને સ્ત્રીઓને ઉપાડી જવામાં આવી હતી. એનો ઉલ્લેખ કરીને માઉન્ટબેટને કહ્યું, ‘એ વસ્તુ મિ. ગાંધીના કાર્યને વધારે મુશ્કેલ બનાવે છે. પરંતુ એ કારણે તેમનો વિજય વધારે યશસ્વી થશે.’ ગાંધીજીને મેં આ વાત કરી ત્યારે તેમણે ‘હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહીં કાયરનું કામ જોને’ એ ગુજરાતી કવિ પ્રીતમની સુપ્રસિદ્ધ કડી મને ગાઈ સંભળાવી.

ઉપવાસને બીજે દિવસે ‘ગુજરાતનાં ભાઈબહેનોને’ ઉદ્દેશીને તેમણે પત્રના રૂપમાં સંદેશો મોકલ્યો.

દિવસ દરમ્યાન દિલ્હીના મૌલાનાઓ તેમને મળવા આવ્યા ત્યારે ‘હવે તમને તરત સંતોષ થયો?’ એમ કહીને ગાંધીજીએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. પછીથી ગંભીર બનીને તેમણે કહ્યું: ‘ઈંગ્લેંડ મોકલી આપવાનું કહેતાં તમને શરમ નથી આવતી? અને પછી તમે કહ્યું કે, હિંદના રાજ્યસંઘ નીચે સ્વતંત્રતા કરતાં બ્રિટિશ અમલ નીચે ગુલામી સારી હતી. દેશભક્તો અને રાષ્ટ્રવાદીઓ હોવાનો દાવો કરનાર તમે આવા શબ્દો ઉચ્ચારી જ કેવી રીતે શકો? તમારે તમારાં હૃદયો શુદ્ધ કરવાં જોઈએ અને સો ટકા સાચા થવાને શીખવું જોઈએ. નહીં તો હિંદ તમને લાંબો વખત નહીં સહી શકે અને હુંયે તમને મદદ નહીં કરી શકું.’

સાંજની સભામાં પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજી ગુજરાત સ્ટેશને નિરાશ્રિતોની ગાડી પર ઠંડે કલેજે કરવામાં આવેલા હુમલા વિષે તથા કરાંચીમાં કરવામાં આવેલી હિંદુઓ તથા શીખોની કારમી કતલો વિષે બોલ્યા. પાકિસ્તાને આ વસ્તુ બંધ કરવી જ જોઈશે. તેમણે કબૂલ કર્યું કે, ‘સંઘરાજ્યમાં એવા કેટલાક છે જેઓ પાકિસ્તાનના ગેરવર્તાવનું ઉત્સુકતાપૂર્વક અનુકરણ કરે છે અને હિંદને લજ્જત કરે છે.’

જેમાં કોઈ ધનિક ન હોય, કોઈ ગરીબ ન હોય, કોઈ માલિક ન હોય, કોઈ ગુલામ ન હોય, સૌ રોટી માટે મજૂરી કરતા હોય તથા સમાનતા, બિરાદરી અને શુદ્ધતાના આદર્શો સિદ્ધ કરવાનો અથાક પ્રયત્ન કરતા હોય એવા પોતે માગતા હતા તે પ્રકારના પાકિસ્તાનના સ્વર્ગનું ભવ્ય ચિત્ર આલેખીને છેલ્લે તેમણે જણાવ્યું: પાકિસ્તાન પાક બનશે તો હિંદ તેનું અનુસરણ કરશે.

* * *

ઉપવાસ શરૂ થયા બાદ ચોવીસ કલાકની અંદર, હિંદી

રાજ્યસંઘના પ્રધાનમંડળની સભા બિરલા ભવનની લૉનમાં ઉપવાસી ગાંધીજીની પથારીની આસપાસ મળી. અને તેમાં રોકડ મૂડીમાં પાકિસ્તાનના હિસ્સા સંબંધમાં નવેસરથી વિચાર કરવામાં આવ્યો. મુસલમાનો પ્રત્યે ગાંધીજીનું વલણ પક્ષપાતભર્યું હોવાનું જેઓ માનતા હતા તેઓ એથી વધારે ગુસ્સે થયા. એક ઝનૂની જૂથે તેમનું ખૂન કરવા માટે કાળું કાવતરું યોજવાની તૈયારી કરવા માંડી.

રાત્રે પશ્ચિમ પંજાબથી આવેલા કેટલાક શીખોએ બિરલા ભવન સામે દેખાવો યોજ્યા અને ‘ગાંધીને મરવા દો’ વગેરે પોકારો તેમણે કર્યા. ગાંધીજીને મળીને પંડિત નેહરુ એ જ વખતે બિરલા ભવનથી જવાને મોટરમાં બેઠા. આ પોકારો સાંભળીને તે પોતાની મોટરમાંથી બહાર ધસી આવ્યા. ઊંચે સાદે તે બોલી ઊઠ્યા ‘ગાંધીને મરવા દો’ એવા પોકાર કરવાની હામ કોણ ભીડે છે? હિંમત હોય તે મારી હાજરીમાં એ શબ્દો પાછા ઉચ્ચારે. તેણે પ્રથમ મને મારી નાખવો જોઈશે.’ દેખાવો કરનારાઓ આઘાપાછા થઈ ગયા.

ગાંધીજીના ઉપવાસના સમાચારે લોકોમાં ઊંડી અંતઃખોજ પેદા કરી. હિંદભરમાંથી અને પરદેશોમાંથી પણ મુસલમાન આગેવાનો અને મુસ્લિમ સંસ્થાઓ તરફથી સહાનુભૂતિ અને ટેકાના સંદેશાઓનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. હૈદરાબાદના નિઝામ તથા રામપુર અને ભોપાલના નવાબો તરફથી તારો આવ્યા. મુંબઈની પ્રાંતિક મુસ્લિમ લીગના પ્રમુખે એક નિવેદનમાં ગાંધીજીના ઉપવાસને ‘હિંદુ ધર્મ, ઈસ્લામ તથા શીખ ધર્મને ઉગારવા માટે હિંદુઓ, મુસલમાનો તથા શીખો માટે પડકાર’ તરીકે વર્ણવ્યા. લંડનથી ડાયરેક્ટર ઑફ ઈસ્લામિક પ્રેસ તરફથી આ પ્રમાણે સંદેશો આવ્યો: ‘હિંદ અને પાકિસ્તાનને જાદવાસ્થળીમાં ઝંપલાવવામાંથી ઉગારવાને આપે ભરેલા ભગીરથ પગલાંની દુનિયાભરમાં સૌ કદર કરે છે. આપને સફળતા મળે એવી હું ખુદાને બંદગી કરું છું. આપ ઘણું લાંબું જીવો.’

બરેલીના મૌલવીએ પોતાના અનુયાયીઓને આપેલો આદેશ ખાસ મહત્વનો છે: ‘પાકિસ્તાનના કે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોનો ગાંધીજી કરતાં મોટો બીજો કોઈ મિત્ર નથી. તાજેતરના કરાંચીના અને ગુજરાત (પાકિસ્તાન)ના અત્યાચારો માટે, નિર્દોષ સ્ત્રી, પુરુષો તથા બાળકોની કતલ માટે તથા બળાત્કારે કરવામાં આવેલા ધર્મપલટા અને સ્ત્રીઓના અપહરણ માટે એમની જેમ મારું હૃદય દ્રવે છે. આ અલ્લા સામેના ગુનાઓ છે અને એને માટે કોઈ પણ પ્રકારની માફી નથી. પાકિસ્તાન સરકાર એ જાણી લે. અલ્લાની સૃષ્ટિ સામેના આવા હીન પ્રકારના ગુનાઓના પાયા પર ઈસ્લામી રાજ્યનું ચણતર ભાગ્યે જ થઈ શકે.

આપના ઉપવાસ છોડવાને તથા હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનને વિનાશ, આપત્તિ અને મોતમાંથી ઉગારવાને હું આપને આજીજી કરું છું.’

૧૯૪૬ના ઑગસ્ટના કલકત્તાના ભીષણ હત્યાકાંડ પછી

ગાંધીજી મુસલમાનોને હંમેશાં કહેતા રહ્યા હતા કે, તમારા સહધર્મીઓના અત્યાચારોને હિંમતપૂર્વક વખોડી કાઢવાને બદલે તમે તટસ્થ રહેવાનું ચાલુ રાખશો અથવા એ અત્યાચારો કરનારાઓ પ્રત્યે તમારા દિલમાં તમે ગુપ્ત સહાનુભૂતિ રાખતા રહેશો તો પાકિસ્તાન હો યા ન હો, પણ તમારામાંના મોટા ભાગના લોકોને જેમની સાથે રહેવાનું છે તેમનો રોષ તમારા પર ઊતરશે. પરંતુ ઘણે અંશે તેમની આ ચેતવણી કાને ધરવામાં ન આવી. હિંદના મુસલમાનોએ જેવું વાવ્યું તેવું લણવાનો તેમને માટે પ્રસંગ આવ્યો. તેમનો નિર્ણય ફેરવવા માટે વિનંતી કરવા આવેલા કેટલાક મૌલાનાઓને ઉપવાસ શરૂ કરતી વખતે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ગુજરાત સ્ટેશને ગાડીમાં હિંદ તથા શીખ નિરાશ્રિતોની કરવામાં આવેલી કતલ જેવા બનાવો બનતા રહેશે, તો મારી વાત બાજુએ રહી પણ ‘દસ ગાંધી સુદ્ધાં હિંદના મુસલમાનોને બચાવી શકશે નહીં.’

સાંજની પ્રાર્થનાસભા આગળના પોતાના પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ સાફ સાફ શબ્દોમાં ચેતવણી આપતાં કહ્યું, ‘પાકિસ્તાનમાંની મુસ્લિમ વધુમતી શિષ્ટ સ્ત્રી અને પુરુષો તરીકે નહીં વર્તે તો, હિંદી સંઘમાંના મુસલમાનોની જિંદગી બચાવવાનું અશક્ય છે.’

ઉપવાસના ત્રીજા દિવસે (૧૫ જાન્યુઆરી) ગાંધીજીને સ્પષ્ટપણે નબળાઈ લાગવા માંડી. સાંજે ત્રણ દાક્તરોની સહીથી બહાર પાડવામાં આવેલા બુલેટિનમાં આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું હતું : ‘તેમનું વજન ઘટતું જાય છે, અવાજ મંદ થઈ ગયો છે. પેશાબમાં એસેટોન તત્વના અંશ જણાવા લાગ્યા છે.’ ઉપવાસને પરિણામે શરીરના સ્નાયુઓ ઘસાવા માંડ્યા છે અને એને લીધે લોહીમાં ઝેરી તત્વો દાખલ થવા લાગ્યાં છે. દાક્તરી વિદ્યાની ભાષામાં કહીએ તો, તેઓ ‘જોખમના પ્રદેશ’માં દાખલ થયા હતા. હજી તેઓ ગરમ પાણી છૂટથી લઈ શકતા હતા પણ શરીરમાંથી એ બધું બહાર નીકળતું નહોતું. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કિડની કામ કરતી અટકવા લાગી હતી.

સાંજે તેઓ પ્રાર્થનાભૂમિ સુધી ચાલી શક્યા નહીં. એટલે, માર્ઈકોફોન તેમના ઓરડામાં લાવીને તેમની પથારીની બાજુમાં મૂકવામાં આવ્યું જેથી તેઓ જ્યાં હતા ત્યાંથી જ સીધા પ્રાર્થનાસભાને સંબોધી શકે. પ્રાર્થના પછી તેમના દર્શન માટે બૂમાબૂમ થઈ રહી. આથી, બહાર ઊભેલા લોકો તેમને જોઈ શકે એટલા માટે તેમનો ખાટલો બહાર લઈ જઈને ઝરૂખામાં મૂકવામાં આવ્યો. તેમના ખાટલા આગળ થઈને જનસમુદાય ભક્તિભાવથી મુક્તપણે પસાર થયો ત્યારે એક ટાંકણી પડવાનો અવાજ પણ સંભળાય એવી શાંતિ હતી. તેમનો ચહેરો નંખાઈ ગયેલો, કરચલી પડેલો, વિચારમગ્ન અને ગમગીન પણ શાંત અને સમતાયુક્ત હતો.

લોકો પહેલા આઘાતમાંથી બહાર નીકળ્યા કે તરત જ પોતાની જવાબદારીના સંબંધમાં તેઓ સજાગ બન્યા અને સાચો દૈન્યપલટો લાવવા માટે સંગઠિતપણે પ્રવૃત્તિ કરવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. હિંદુઓનાં, મુસલમાનોનાં તથા બીજાં જૂથોનાં પણ સંખ્યાબંધ પ્રતિનિધિમંડળો આવ્યાં અને હવે પછી અમે કોમી એકરાગ સ્થાપવાના કાર્યમાં અમારી જાતને સમર્પિત કરીશું એવી તેમણે ગાંધીજીને ખાતરી આપી. દશ હજાર જેટલા હિંદુઓ, મુસલમાનો તથા શીખોની સભાને સંબોધતાં પંડિત નેહરુએ કહ્યું: ‘મહાત્મા ગાંધીને ખોવા એ હિંદના આત્માને ખોવા સમાન છે, કેમ કે, તેઓ હિંદની આધ્યાત્મિક તાકાતની પ્રતિમા સમા છે...એક પેગમ્બરની જેમ તો પામી ગયા છે, કે, કોમી લડાઈ તત્કાળ અટકાવવામાં નહીં આવે તો, સ્વતંત્રતાનો અંત આવશે.’

પોતાના એક પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં, હિંદના બંને ભાગોમાં બનવા પામ્યું હતું તે પૈકીના ઘણા ખરા માટે મુસ્લિમ લીગ જવાબદાર હોવા સંબંધમાં ગાંધીજીએ કંઈક કહ્યું હતું. એ અંગે ગાંધીજીના નિકટના મિત્ર શ્વેબ કુરેશી તરફથી વિરોધ દર્શાવતો પત્ર આવ્યો. તેમણે મને શ્વેબને એમ લખવાને સૂચવ્યું કે, વર્તમાન પરિસ્થિતિ માટે મુસ્લિમ લીગની જવાબદારી વિષે મેં જે કંઈ કહ્યું છે એ માટે મને લવલેશ પસ્તાવો થતો નથી.

તેમના ઉપવાસનો લાભ લઈને સરદાર પટેલને ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ કરનારાઓને પણ ગાંધીજીએ એવી જ રોકડી વાતો સંભળાવી. સરદાર પટેલ, મોટા ભાગના મુસલમાનોમાં અકારા થઈ પડ્યા હતા. કેટલાક તો તેમને મુસલમાનોના તથા પાકિસ્તાનના શત્રુ પણ કહેતા હતા. સરદાર દેશની સલામતીને ખસૂસ પ્રથમ સ્થાન આપતા હતા. એ બાબતમાં કશું જોખમ ખેડવા તે તૈયાર નહોતા. પરંતુ તે એમ પણ દૃઢતાપૂર્વક માનતા હતા કે, હિંદમાં રહેવા ઇચ્છતા તથા હિંદને પોતાનું વતન લેખનારા મુસલમાનો પ્રત્યે વાજબી અને ન્યાયી વર્તાવ રાખવો જોઈએ. તે નમૂનેદાર વાસ્તવદર્શી ખેડૂત હતા અને તેમનું દિલ એટલું વિશાળ હતું કે, કેવળ વિરોધ ખાતર તે કોઈનાયે વિરોધી બને જ નહીં. પરંતુ દંભના તે કટ્ટા વિરોધી હતા અને સ્વાર્થી હેતુઓ ઢાંકવાનો પ્રયાસ કરનારાઓ સાથે તે કડક હાથે કામ લેતા. બેવકૂફોને તથા ધર્માધ માણસોને તેઓ સાંખી શકતા નહીં અને વહીવટકર્તા તરીકે તે કદી કશું ભૂલતા નહીં, તે સખત ફટકો મારતા પણ સાથે સાથે ખેલદિલ હતા. પીઠ પાછળ નિંદા કરનારાઓ માટે તેમ જ રોદણાં રડનારાઓ માટે તેમને ભારોભાર ધિક્કાર હતો. તેમની પોતાની જ રમતમાં હાર ખાધા પછી મોં પર ઘવાયેલી નિર્દોષતાનો બુરખો ઓઢીને ગાંધીજી પાસે જઈને પોતે જેનું પાલન કર્યું ન હોય એવા સિદ્ધાંતોની

અતિશયોક્તિભરી ભાષામાં વાતો કરનારાઓના છોડાં સરદાર પોતાના કટાક્ષોના સપાટાઓથી ઉખેડતા. નીતિની બાબતમાં સરદાર અને ગાંધીજી વચ્ચે મતભેદ નિઃશંક વધતો જતો હતો. આમ છતાં, ગાંધીજીને માટે તેમના કરતાં વધારે પ્રેમ અને આદર ભાગ્યે જ બીજા કોઈનામાં હશે એમ કહી શકાય. નવી દિલ્હીમાં દુષ્ટતાભર્યો એવો ગપગોળો ફેલાવવામાં આવ્યો કે, ગાંધીજીના ઉપવાસ સરદારનો હૃદયપલટો કરવા માટે છે. તેમણે સરદારના નિંદકોને જણાવ્યું કે, હું સરદારને ઓળખું છું. સરદારનું દિલ સૌને સંઘરવા જેટલું વિશાળ છે.

મેં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, મારા ઉપવાસ હિંદમાંની મુસલમાન લઘુમતીને અર્થે ખસૂં છે. હિંદમાંના હિંદુઓ અને શીખો સામે તથા પાકિસ્તાનમાંના મુસલમાનો સામે છે. એ જેમ હિંદમાંની મુસલમાન લઘુમતી અર્થે છે તે જ રીતે પાકિસ્તાનમાંની હિંદુ અને શીખ લઘુમતીઓને અર્થે પણ છે.

મુસ્લિમ લીગવાળાઓ એક રાતમાં મિત્રો બની જઈ શકે નહીં, એમ સરદારે કહ્યાનું જણાવવામાં આવતું હતું. એનો સીધો ઉલ્લેખ કરીને ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, મોટા ભાગના હિંદુઓ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે. ‘કેવળ શબ્દો દ્વારા નહીં પણ આચરણ દ્વારા સરદારની એ ટીકા ખોટી પાડવાની’ મુસ્લિમ લીગવાળા મિત્રોની ફરજ છે.

ગાંધીજીના ઉપવાસ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિની બેઠક કાશ્મીરનો સવાલ ચર્ચવાને મળવાની તૈયારીમાં હતી એ જ વખતે આવ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘મારા ઉપવાસની અસર સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ પર પણ થાય અને એ સંસ્થાએ વિશુદ્ધ થાય એવો આશય એની પાછળ રહેલો છે. મારા ઉપવાસ તો સમસ્ત દુનિયાને સ્પર્શે છે.

ગાંધીજીના ઉપવાસને ત્રીજે દિવસે હિંદ સરકારે સરકારી યાદીમાં જાહેર કર્યું કે, પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ રૂપિયા તત્કાળ ચૂકવી દેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો છે.

લેખિત નિવેદનમાં હિંદ સરકારના નિર્ણયને ‘અપૂર્વ પગલા’ તરીકે ગાંધીજીએ વર્ણવ્યો. તેમણે જણાવ્યું : ‘હિંદ સરકારના નિર્ણયે પાકિસ્તાનની સરકારની આબરૂને કસોટીએ ચડાવી છે.’

દિલ્હીના હિંદુઓ, મુસલમાનો તથા શીખો ‘તેમની આસપાસ આખા હિંદમાં અથવા પાકિસ્તાનમાં ફાટી નીકળેલો દાવાનળ પણ તોડી ન શકે’ એવી હૃદયની એકતા સિદ્ધ કરે તો, એ વસ્તુ મારી પ્રતિજ્ઞાના શબ્દાર્થને સંતોષશે, એવી જાહેરાત કરીને ગાંધીજીએ ૧૫મી જાન્યુઆરીએ પોતાનું પ્રાર્થના-પ્રવચન પૂરું કર્યું.

તેમનો અવાજ અણધારી રીતે આગલા દિવસ કરતાં ઓછો મંદ હતો. તેમણે કહ્યું કે, મારા ઉપવાસને ચોથે દિવસે અગાઉ કદી પણ

મને આટલું સારું લાગતું નહોતું.

રોકડ મૂડીના પાકિસ્તાનના હિસ્સાની રકમ ચૂકવવાના સંબંધમાં પ્રધાનમંડળનો નિર્ણય પાછો ખેંચવામાં આવ્યો એ વસ્તુ સરદાર પટેલને માટે ઊંટની પીઠ ભાંગી નાખનારા કહેવતરૂપ છેલ્લા તરણા સમાન નીવડી. ઘણી બાબતોમાં ગાંધીજી તેમની (સરદારની) દૃષ્ટિથી જુદા પડતા હતા અને છતાં તેમના પર કરવામાં આવતા અન્યાયી પ્રહારો સામે ઉદારતાપૂર્વક તેઓ તેમને પડખે ખડા રહેતા હતા. ગાંધીજીને તેમને બચાવ કરવો પડે એ વસ્તુ તેમના ગર્વને કઠતી હતી. સરદાર જાણતા હતા કે, માણસને પોતાની સમજ પ્રમાણે જે સત્ય લાગે તેની વિરુદ્ધ જઈને કાર્ય કરવાને ગાંધીજી કોઈને પણ કહે નહીં. પરંતુ સાથે સાથે તે એ પણ જાણતા હતા કે, તેમના કેટલાક નિર્ણયોથી ગાંધીજીને પારાવાર દુઃખ થયું હતું. એ વજ્ર જેવા પુરુષે, એક શિસ્તબદ્ધ સૈનિક, એક વફાદાર સાથી તથા સોંપવામાં આવેલું કામ પોતાની મતિ અનુસાર નિષ્ઠાપૂર્વક કરનાર રાજ્યનો એક પ્રધાન લઈ શકે એવો એકમાત્ર નિર્ણય લીધો.

તેમણે ગાંધીજી પર પત્ર લખ્યો :

હું જે રીતે કામ કરી રહ્યો છું એથી બીજી રીતે ન કરી શકું અને એ રીતે કરતાં હું જિંદગીભરના સાથીઓ પર બોજારૂપ થાઉં અને આપને પણ દુઃખ પહોંચાડું છતાં હું આ જગા પરથી ખસું નહીં તો, સત્તાના મોહમાં આંધળો થઈ પડી રહું એમ જ મને પોતાને લાગે. આ અસહ્ય સ્થિતિમાંથી મને જલદી છૂટો કરવો જોઈએ.

* * *

ગાંધીજીના ઉપવાસને ચોથે દિવસે તેમને મળવા આવનારાઓમાં તેમના જૂના મિત્રો દિલ્હીના મૌલાનાઓ હતા. તેમણે કહ્યું કે, શહેરમાં ‘નોંધપાત્ર સુધારો’ થવા પામ્યો છે અને એને આધારે તેમણે ગાંધીજીને ઉપવાસ છોડવાને ફરીથી આજીજી કરી. અતિશયોક્તિ તેમનું ખાસ દૂષણ હતું. ગાંધીજી અનેક વાર તેમનું એ દૂષણ જોઈ ગયા હતા અને એથી તેમને ઊંડું દુઃખ થયું હતું. એ વસ્તુ તેમનું તથા હિંદના મુસલમાનોનું નિકંદન કાઢે એવી હતી. તેમણે તેમને ચેતવણી આપી કે, તમારે એકેએક શબ્દ તોળી તોળીને બોલવો જોઈએ. મને ખુશ કરવાને તમારે કશું પણ કહેવું ન જોઈએ. મારા નિશ્ચયમાંથી ડગાવવાનો પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ.

એ પછી તરત જ કેટલાક હિંદુ અને શીખ નિરાશ્રિતો તથા પંડિત નેહરુ તેમને મળવા આવ્યા અને તેમણે જણાવ્યું કે શહેરની પરિસ્થિતિ ઝપાટાબંધ સુધરી રહી છે ત્યારે તેમણે તેમને બહુ ઉતાવળા ન થવાને જણાવ્યું. કહ્યું કે, ‘તમે જે કંઈ કરો તેમાં સચ્ચાઈનો રણકો હોવો જોઈએ.

દાક્તરો અસ્વસ્થ થયા હતા. ઉપવાસના પહેલા બે દિવસ દરમિયાન

ગાંધીજીનું વજન સરેરાશ દિવસના બે રતલ પ્રમાણે ઘટવા પામ્યું હતું. પણ તે ૧૦૭ રતલે સ્થિર થઈ ગયું. કિડનીના કામ કરવાની શક્તિ મંદ પડવાથી શરીરમાં પાણીનું પ્રમાણ વધી ગયું હતું. એને પરિણામ દુર્બળ બની ચૂકેલા હૃદયને વધુ ને વધુ તાણ પહોંચતી હતી.

ઉપવાસ છોડવાની ગાંધીજીએ ના જ પાડ્યા કરી એથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ એવો સવાલ પૂછવા લાગી કે, એવી કઈ ચોક્કસ કસોટી તેમને સંતોષ આપી શકશે. એ જ વખતે કરાંચીથી તાર આવ્યો. દિલ્હીમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવેલા મુસલમાનોએ પુછાવ્યું કે, હવે અમે દિલ્હી પાછા ફરી શકીએ અને અમારાં અસલ ઘરોમાં ફરીથી વસી શકીએ? એ તાર વાંચતાંની સાથે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ‘આ રહી એ કસોટી.’ અમારે અમારા કુટુંબપરિવાર સાથે નિરાશ્રિતોની છાવણીઓમાં દિલ્હીની શિયાળાની કકડતી ઠંડીમાં રહેવું પડશે તોયે મુસલમાનો પાછા ફરે અને પોતપોતાના અસલ ઘરોમાં રહે એ વસ્તુને અમે આવકારીશું, એવી મતલબની જાહેરાત પર સાંજ સુધીમાં એક હજાર જેટલા નિરાશ્રિતોએ સહી કરી.

ગાંધીજીના ઉપવાસને પાંચમે દિવસે દિલ્હીમાં આશાની લાગણી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. આખું દિલ્હી શહેર ખળભળી ઊઠ્યું. એકતાના પોકારો તથા મહાત્મા ગાંધીના લાંબા આયુષ્ય માટે પ્રાર્થના કરતાં સંખ્યાબંધ સરઘસો શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરવા લાગ્યાં.

પીઠ પત્રકાર અને સ્ટેટ્સમેન છાપાના ભૂતપૂર્વ તંત્રી આર્થર મૂર, ઉપવાસની પદ્ધતિના ઔચિત્ય વિષે હંમેશાં શંકા સેવતા આવ્યા હતા. પરંતુ ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટમાં ગાંધીજીના કલકત્તાના ઉપવાસ પછી, તેમના વિચારોમાં પલટો આવવા લાગ્યો હતો. પાટનગરમાં કોમી શાંતિ માટે ઉપવાસ પર ઊતરવાનો ગાંધીજીનો નિર્ણય સાંભળ્યા પછી, સહાનુભૂતિમાં તેમણે પણ ઉપવાસ શરૂ કર્યા. તેમણે ગાંધીજી પરના પત્રમાં લખ્યું:

ઉપવાસ ન કરવાને આપને આગ્રહ કરનારાઓ પૈકીનો હું નથી. આપ સાચા છો એ હું ખાતરીપૂર્વક માનું છું. આ ઝેરવેરો ચાલુ રહ્યાં તો, આ બે સંસ્થાનોને વધારે ભીષણ આપત્તિઓમાંથી કેવળ ચમત્કાર જ ઉગારી શકે. કલકત્તામાં આપે ઘણું કર્યું હતું. પરંતુ અહીં તો એથી ઘણાં વધારેની જરૂર છે. મને લાગે છે કે, આપનું પગલું મંજૂર રાખનારાઓ અને એના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓ, સહાનુભૂતિમાં ઉપવાસ કરીને આપને મદદ કરી શકે.

ગાંધીજીના અવસાન બાદ આર્થર મૂરે લખ્યું: ‘ગાંધીજીએ અહિંસા શબ્દમાં ઉમેરેલા પ્રેમના તત્વની મેં સર્વથા ઓછી કિંમત આંકી હતી એ હવે હું જોઉં છું. હવે હું એ પણ જોઉં છું કે, એ વસ્તુ

માનવજાત માટેના તેમના પોતાના ઊંડા પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવી હતી, જે માનવજાત માટેના મારા પ્રેમ કરતાં અનેકગણી વધારે હતી.’

૧૭મી જાન્યુઆરીએ પાછલે પહોરે ઊબકા શરૂ થયા અને ગાંધીજીનું માથાનું ભારેપણું વધવા પામ્યું. બપોર પછી અસુખ અને બેચેની પણ વધવા પામ્યાં હતાં. તેમની બરદાસમાં રહેલા દાક્તરે કહ્યું કે, આપ પીઓ એ પાણીમાં માત્ર બે ઓસ નારંગીનો રસ ઉમેરો. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે, ‘તમારા પ્રેમની હું કદર કરું છું, પરંતુ મારે મરવાનું જ હોય તો મને મરવા દો.’

પંડિત નેહરુ આ વેદનાયુક્ત દૃશ્ય જોઈ શક્યા નહીં. તરત જ તેમણે પોતાનું મોં ફેરવી લીધું અને પોતાની આંખમાંનાં અશ્રુ લૂછી નાખ્યાં.

ગાંધીજીના લાંબા ઉપવાસોના સંબંધમાં આશ્ચર્યકારક વસ્તુ એ છે કે, એ ઉપવાસો દરમ્યાન, તેમણે અસાધારણ માનસિક તાકાત અને સામર્થ્ય દાખવ્યાં છે. ઉપવાસ આગળ વધે તેમ તેમ તેમનું મન વધારે સૂક્ષ્મ અને જાગ્રત બનતું જતું, તેમની અંતઃપ્રેરણા વધારે સતેજ બનતી જતી, તેમની અંતઃસૂઝ વધારે ઊંડી બનતી જતી અને તેમનો આત્મા વધારે સંવેદનશીલ, વધારે તીવ્ર તથા ક્ષમાશીલતા અને કરુણાથી વધારે ઊભરાતો બનતો હતો. ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીના તેમના ઉપવાસને પાંચમા દિવસે દાક્તરોના બુલેટિનમાં ગંભીર ચેતવણી આપવામાં આવી: ‘અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, ઉપવાસ ચાલુ રહેવા દેવા એ ઘણું જ અનિચ્છનીય છે.’

ગવર્નર-જનરલ માટેના સઘળા વિધિ-નિષેધોનો ભંગ કરીને લૉર્ડ માઉન્ટબેટન તથા તેમની પત્ની ગાંધીજીને મળવા આવ્યાં.

એ જ દિવસે સાંજે શાંતિ-સભાને સંબોધતાં મૌલાના આઝાદે જણાવ્યું કે, પાછલે પહોરે હું ગાંધીજીને મળ્યો હતો. મેં તેમને કહ્યું કે, આપે લોકોનો ‘હૃદયપલટો’ કરવાને અર્થે ઉપવાસ આદર્યા છે. પરંતુ એ જરૂરી હૃદયપલટો ક્યારે થયો એનો અંદાજ કાઢવાનું મુશ્કેલ છે. એથી કરીને, આપ અમને એવી નક્કર શરતો જણાવો, જે પૂરી પડ્યે, આપ ઉપવાસ છોડી શકો. આના જવાબમાં ગાંધીજીએ મને સાત શરતો જણાવી. એ શરતો પર બધા પક્ષો તેમની સહી આપે તો ઉપવાસ છૂટે. મૌલાના સાહેબે ચેતવણી ઉચ્ચારી કે, સત્યના ઉપદેશકને આપણે સાચી ખાતરી જ આપવી જોઈએ. તેમની જિંદગી બચાવવાને માટે પણ આપણે કશું ખોટું ઉપજાવી કાઢવું ન જોઈએ. તેમણે જે કરવાને આપણને સૂચવ્યું છે એ જો આપણે કરી શકતા હોઈએ તો જ આપણે તેમની પાસે જઈ શકીએ અને ઉપવાસ છોડવાને તેમને કહી શકીએ.’

શહેરમાં બધું કામકાજ એક દિવસ માટે બંધ રાખવામાં આવ્યું. મુસલમાનો, હિંદુઓ તથા શીખો હજારોની સંખ્યામાં બહાર નીકળી

પડ્યા અને તેમણે મિશ્ર સરઘસો રચ્યાં. એમાંનું એક સરઘસ તો લગભગ એક લાખ માણસનું બનેલું હતું અને એક માઈલ લાંબું હતું. એ બધાં બિરલા ભવન આગળ આવ્યાં અને ત્યાં અટકીને વિખેરાઈ ગયાં. પરંતુ કેટલાંક સરઘસો સાંજની પ્રાર્થનાસભા પૂરી થયા પછી આવ્યાં. તેમને બિરલા ભવનના કંપાઉન્ડમાં પ્રવેશવા દેવામાં આવ્યાં અને પ્રાર્થનાભૂમિ આગળ એકત્ર થવાને તેમને જણાવવામાં આવ્યું. પંડિત નેહરુએ એ સભાને સંબોધી. પંડિત નેહરુએ કહ્યું કે, છેલ્લાં વીસ વરસથી આપણો દેશ મહાત્મા ગાંધીની સલાહ અને દોરવણી પ્રમાણે ચાલતો આવ્યો છે. કેટલાક સમયથી, ખુદ કોંગ્રેસની અંદર પણ તેમનું એટલું પ્રાધાન્ય રહ્યું નથી. મહાત્મા ગાંધીના ઉપવાસ, આપણે સાચે રસ્તે ચાલી શકીએ એ માટે આપણું આંતરિક સામર્થ્ય વધારવાને અર્થ છે.’

૧૮મી જાન્યુઆરીએ, એટલે કે, ગાંધીજીના ઉપવાસને છઠ્ઠે દિવસે બધી જ હોટલો અને વીશીઓ બંધ રહી.

કોંગ્રેસપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના પ્રમુખપદ નીચે, સઘળી કોમોના પ્રતિનિધિઓની ૧૩૦ સભ્યોની બનેલી એક મધ્યસ્થ શાંતિસમિતિ રચવામાં આવી. ૧૭મી જાન્યુઆરીએ સાંજે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદને ઘેર એ સમિતિની બેઠક મળી અને, ‘સઘળી કોમો વચ્ચે શાંતિ, એકરાગ તથા ભાઈચારાની ભાવના પેદા કરવા તથા તે ટકાવી રાખવા’ માટે પોતાનાથી બનતું બધું કરી છૂટવાની ગાંધીજીને ખાતરી આપતો ઠરાવ તેમાં પસાર કરવામાં આવ્યો. એ સભામાં અતિશય ઉગ્ર સ્વરૂપનું કોમી માનસ ધરાવતી કેટલીક હિંદુ સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા નહોતા. તેમની ગેરહાજરીમાં તેમના મિત્રોએ તેમના વતી બાંધધરી આપી. કોઈના વતી બીજા કોઈએ કરેલી સહીને ગાંધીજી ભયંકર ખામી તરીકે લેખશે એટલે, બીજે દિવસે સવાર સુધી થોભી જવાનો અને એ દરમ્યાન, ગેરહાજર સભ્યોનો સંપર્ક સાધવાને દૂતો મોકલવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

રાત્રે સાડા નવ વાગ્યે શાંતિસમિતિની સભાનો હેવાલ લઈને હું બિરલા ભવન પાછો ફર્યો ત્યારે સૌના ચહેરા ગંભીર જણાયા. ગાંધીજી ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા. સાંજ પછી તેમને ખૂબ જ બેચેની લાગતી હતી અને તેઓ પથારીમાં જ હતા તેમ છતાં સન્નિપાતને કારણે, પોતાને પથારીમાં લઈ જવાને કહેતા હતા. પેશાબની તકલીફ હજી ચાલુ જ હતી એટલે દાક્તરો પણ બહુ જ ચિંતાગ્રસ્ત હતા. મેં તેમને ધીમેથી ઢંઢોળ્યા. તેઓ જાગ્યા અને મારો હેવાલ તેમણે ઘણાં જ ધ્યાનથી સાંભળ્યો. એકંદરે એથી તેમને સંતોષ થયો. પરંતુ મારી અટકળ પ્રમાણે, ગેરહાજર રહેલાંઓની સહી મેળવવા માટે તેમણે આગ્રહ રાખ્યો. તેમણે ચેતવણી ઉચ્ચારી કે, મને આપવામાં આવેલા વચનનો ભંગ થશે તો એની શિક્ષા રૂપે હું બિનશરતી આમરણ

ઉપવાસ પર ઊતરીશ.

રાતે તેઓ સારી રીતે ઊંઘ્યા અને હંમેશની જેમ સવારની પ્રાર્થના માટે બીજે દિવસે મળસ્કે સાડા ત્રણ વાગ્યે જાગ્યા. થોડું ગરમ પાણી પીધા પછી તેમણે કાગળો લખાવવા માંડ્યા. પંડિત નેહરુએ તેમનું વજન કર્યું. તે અપશુકનિયાળ રીતે ૧૦૭ રતલ પર જ કાયમ રહેલું માલૂમ પડ્યું.

શાંતિસમિતિ ૧૮મી જાન્યુઆરીએ સવારે ફરીથી મળી. આગલી રાત્રે ગેરહાજર રહેલાઓ એમાં હાજર રહ્યા હતા. ગાંધીજીએ રજૂ કરેલી શરતો એ બધાએ સ્વીકારી અને નીચેની પ્રતિજ્ઞા પર તેમણે પોતાની સહી કરી :

અમે જાહેર કરવા માગીએ છીએ કે, હિંદુઓ, મુસલમાનો, શીખો તથા બીજી કોમોના માણસો દિલ્હીમાં ફરીથી એક વાર ભાઈઓની જેમ અને પૂરેપૂરા મેળથી રહે એ અમારી દૃઢ્યપૂર્વકની ઇચ્છા છે. અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે, અમે મુસલમાનોના જાન, માલમિલકત તથા ધર્મનું રક્ષણ કરીશું અને દિલ્હીમાં બનવા પામ્યા છે એવા બનાવો ફરીથી બનશે નહીં.

સહીઓ એકઠી કરવામાં આવી રહી હતી એ દરમ્યાન, બિરલા ભવનથી ફોન પર ખબર આવી કે ગાંધીજીની સ્થિતિ એકાએક બહુ જ બગડવા પામી છે, એટલે, સમિતિના કેટલાક સભ્યો સાથે ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ બિરલા ભવન દોડી આવ્યા.

ગાંધીજીનો ઓરડો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો. એ સમુદાયમાં પંડિત નેહરુ અને મૌલાના આઝાદ, પાકિસ્તાનના હાઈ કમિશનર ઝહીદ હુસેન તથા દિલ્હીના મુસલમાનોના, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના, હિંદુ મહાસભાના અને જુદી જુદી શીખોની સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ થતો હતો. દિલ્હીના વહીવટી તંત્રના પ્રતિનિધિઓ તરીકે દિલ્હીના ચીફ કમિશનર તથા ડેપ્યુટી ચીફ કમિશનર હતા.

ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે જણાવ્યું કે વૈયક્તિક રીતે અને સંયુક્ત રીતે આપવામાં આવેલી બાંધધરી ધ્યાનમાં લઈને, ગાંધીજી હવે પોતાના ઉપવાસ છોડશે એવી અમે સૌ આશા રાખીએ છીએ.

જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, મુસલમાનો હિંદને પોતાના દેશ તરીકે લેખતા નથી. એ જ રીતે, મુસલમાનો યવનો એટલે કે પરદેશીઓ અને અસુરો છે, એટલે કે, ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અપાત્ર છે, એમ જો કેટલાક હિંદુઓ માનતા હોય તો, એ પણ મોટું દૂષણ છે. તમે જેના પર સહીઓ કરી છે એ કરારમાં એવી ભાવનાને અવકાશ ન હોઈ શકે.

પછીથી ગાંધીજીએ પટનામાં એક મુસલમાન મિત્રે તેમને ભેટ આપેલા પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું

કે, કુરાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાફરો, એટલે કે, હિંદુઓ, ઝેરી સાપોના કરતાં બદતર છે અને તેથી તેઓ નિર્ભૂળ કરવાને પાત્ર છે. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ખુદાથી ડરીને ચાલનારો કોઈ પણ મુસલમાન આ વિચાર સાથે સંમત નહીં થઈ શકે, એની મને ખાતરી છે.

ગાંધીજી પછી બોલતાં મૌલાના આઝાદે કહ્યું કે, મહાત્માજીએ જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પુસ્તકમાંનું વિધાન, ઈસ્લામની બદનક્ષી તરીકે વર્ણવતાં મને લેશમાત્ર પણ સંકોચ થતો નથી. દિલ્હીના મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ બોલ્યા કે, હિંદ પર આક્રમણ કરવામાં આવશે તો છેલ્લા માણસ સુધી અમે તેનું રક્ષણ કરીશું. મારા સહધર્મીઓ પૈકી જેઓ એવું કરવા તૈયાર ન હોય તેમણે હિંદ છોડીને પાકિસ્તાનમાં જઈને વસવું જોઈએ.

એ પછી પાકિસ્તાનના હાઈ કમિશનરે ઉપર્યુક્ત અપીલમાં પોતાનો સાદ પુરાવ્યો અને હિંદુ મહાસભાના, રાષ્ટ્રીય સ્વયં સેવક સંઘના તથા શીખોના પ્રતિનિધિઓએ અને દિલ્હીના રાજતંત્રના પ્રતિનિધિએ પણ એમ કર્યું. ત્યાર બાદ, ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે બપોરે પોણા વાગ્યે એક ઑસ ગલુકોઝ સાથે આઠ ઑસ મોસંબીનો રસ મૌલાના આઝાદના હાથે લઈને ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા. પંડિત નેહરુની આંખો અશ્રુભીની થઈ ગઈ.

પછીથી એ સભા વિખેરાઈ ગઈ પણ પંડિત નેહરુ રોકાયા. ત્યારે જ તેમણે ગાંધીજીને જાણ કરી કે પોતે ત્રણ દિવસથી તેમની સાથે ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા. તેમણે એ હકીકત તેમનાં ઘરનાં માણસોથી પણ ગુપ્ત રાખી હતી. ગાંધીજીના દિલ પર ઊંડી અસર થઈ. પંડિત નેહરુ ગયા કે તરત જ ગાંધીજીએ પંડિત નેહરુ પર સ્વહસ્તે પત્ર લખ્યો અને એ તેમને હાથોહાથ પહોંચાડવાને મને આપ્યો. પત્ર આ પ્રમાણે હતો : ‘ઉપવાસ છોડો...બહુત વર્ષ જીઓ ઔર હિંદકે જવાહર બને રહો. બાપુકે આશીર્વાદ.’

આ બધી ધમાલમાં ગાંધીજીને આર્થર મૂર એકાએક યાદ આવ્યા. તેમણે મારી બહેનને કહ્યું, ‘મૂરને તરત જ ટેલિફોન પર કહો કે, મેં મારા ઉપવાસ છોડ્યા છે અને તમે પણ છોડો. અને ઉપવાસ કેવી રીતે છોડવા એની તેમને ઘટતી સૂચના આપો. એના જવાબમાં ફોન પર જ આર્થર મૂરે જણાવ્યું કે, હમણાં જ મને સુખદ સમાચાર મળ્યા એટલે એક કપ કૉફી લઈને અને એક સિગાર ફૂંકીને મેં મારા

ઉપવાસ છોડ્યા છે !

છેલ્લા ઉપવાસ વખતનું ગાંધીજીનું નિવેદન

નવી દિલ્હી, તા. ૧૨ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮.

“તબિયત સુધારવા માટે તેના નિયમો અનુસાર કેટલાક ઉપવાસ કરે છે. માણસથી કશો દોષ થઈ જાય અને પોતાની ભૂલ થઈ છે એમ તેને લાગે ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ઉપવાસ કરવામાં આવે છે. આવા ઉપવાસોમાં અહિંસાને વિષે શ્રદ્ધા હોવાની જરૂર નથી. પરંતુ એવો પ્રસંગ આવે છે જ્યારે સમાજના કોઈ અન્યાય સામે વિરોધ દર્શાવવાને અહિંસાના ઉપાસકને ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડે છે. અને અહિંસાના ઉપાસક તરીકે તેની પાસે બીજો કોઈ ઉપાય બાકી રહ્યો ન હોય ત્યારે તે એમ કરે છે. મારે માટે એવો પ્રસંગ ખડો થયો છે.

આદર્શોની અવગતિ

જે પ્રજા સાચા પૂજાર્હોને ઓળખી શકતી નથી, તે ક્રમે ક્રમે પૂજ્ય પુરુષોને પેદા કરવાની શક્તિ પણ ગુમાવી બેસે છે. પ્રથમ કક્ષાનાઓને પડતા મૂકી, ઊતરતી કક્ષાના ઈગુજીઓને જે પ્રજા પૂજે છે તે પોતાના આદર્શોને પણ એ જ ધોરણ પર લાવી મૂકે છે.

□ મહેન્દ્ર મેઘાણી
(પરબ, ૧૯૮૦)

“હમી સપ્ટેમ્બરે હું કલકત્તાથી દિલ્હી આવ્યો ત્યારે, આનંદથી ઊભરાતું દિલ્હી શહેર કબ્રસ્તાન જેવું દેખાતું હતું. હું તરત જ જોઈ ગયો કે, મારે દિલ્હીમાં રહેવું જોઈશે. લશ્કર અને પોલીસના ઝડપી પગલાંને કારણે દિલ્હીમાં ઉપર ઉપરથી જોતાં આજે શાંતિ દેખાય છે પરંતુ લોકોના દિલમાં

ભારે તોફાન મચી રહ્યું છે. કોઈ પણ દિવસે તે બહાર ફાટી નીકળવા સંભવ છે. આ અજંપાભરી શાંતિને હું મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિ નથી લેખતો. કેવળ સાચી શાંતિ જ મને મૃત્યુ જેવા અજોડ મિત્રથી અળગો રાખી શકે...

“લાચારી અનુભવવાનું મને કદી પસંદ પડ્યું નથી અને સત્યાગ્રહીએ તો એ કદી પણ અનુભવવી ન જોઈએ... કેટલાક વખતથી મારી લાચારી મને કોરી ખાતી હતી. ઉપવાસ શરૂ થતાંની સાથે એ દૂર થશે. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી હું એ વિષે વિચાર કરી રહ્યો હતો. છેવટનો નિર્ણય વીજળીના ઝબકારાની જેમ મારી આગળ આવ્યો અને એથી મને સુખ થયું. માણસ પવિત્ર હોય તો પોતાના જાન કરતાં વધારે કીમતી બીજી કોઈ ચીજની કુરબાની તે ન કરી શકે. મને આશા છે, અને મારી એવી પ્રાર્થના છે કે, ઉપવાસ કરવા યોગ્ય પવિત્રતા મારામાં હો.”

ગાંધીજીએ તેમના પ્રયાસને આશીર્વાદ આપવા તથા તેમને માટે અને તેમની સાથે પ્રાર્થના કરવાને સૌને વિનંતી કરી. નિવેદનમાં તેમણે વધુમાં જણાવ્યું,

“હિંદની પ્રતિષ્ઠા ઘટવા લાગી છે તથા એશિયાના હૃદય પરનું

અને એ દ્વારા સમગ્ર દુનિયા પરનું તેનું પ્રભુત્વ ઝપાટાબંધ લુપ્ત થતું જાય છે. આ ઉપવાસને નિમિત્તે આપણી આંખ ઊઘડશે તો એ બધું પાછું લાધશે. હું એમ માનું છું કે, હિંદ પોતાનો આત્મા ખોશે તો, તોફાનોથી અથડાતી-કુટાતી, વેદનાગ્રસ્ત અને ભૂખી દુનિયાની આશાનું કિરણ લુપ્ત થશે.

“કોઈ મિત્ર, અથવા કોઈ દુશ્મન હોય તો દુશ્મન, મારા પર કોધ ન કરે. કેટલાયે એવા મિત્રો છે, જેઓ મનુષ્યના દિલને શુદ્ધ કરવા માટે ઉપવાસની પદ્ધતિમાં નથી માનતા. તેઓ મને નભાવી લે અને જે સ્વતંત્રતા પોતાને માટે ચાહે છે તે મને પણ આપે. મારો એકમાત્ર સલાહકાર ઈશ્વર છે. મને લાગ્યું કે બીજા કોઈની પણ સલાહ વિના આ નિર્ણય કરવો જોઈએ. એમાં મેં ભૂલ કરી છે એમ મને જણાશે તો, સૌની આગળ હું મારી ભૂલનો ખુલ્લેખુલ્લી રીતે એકરાર કરીશ અને મારું ખોટું પગલું ખેંચી લઈશ. પરંતુ એવો સંભવ બહુ ઓછો છે...આ સંબંધમાં મારી સાથે બિલકુલ દલીલ કરવામાં નહીં આવે અને અનિવાર્ય એવા આ પગલામાં મને સાથ આપવામાં આવે એવી મારી વિનંતી છે. આખા હિંદુસ્તાન પર, અથવા કંઈ નહીં તો દિલ્હી પર આની સાચી અસર થશે તો ઉપવાસ જલ્દી છૂટી શકશે.

“પરંતુ એ વહેલો છૂટે કે મોડો, અથવા એ છૂટે કે કદીયે ન છૂટે, પણ આવે કટોકટીને પ્રસંગે કોઈએ નબળાઈ બતાવવી જોઈએ નહીં...શુદ્ધ ઉપવાસ, ધર્મપાલનની પેઠે, સ્વતઃ બદલારૂપ છે. કશું પરિણામ લાવવા ખાતર હું ઉપવાસ નથી કરતો. મારે ઉપવાસ કર્યે જ છૂટકો, એમ મને લાગે છે એટલે હું એ કરું છું.

એટલે, શાંત ચિત્તે અને તટસ્થતાપૂર્વક ઉપવાસ વિષે વિચાર કરવાની અને મારે મરવાનું જ હોય તો, શાંતિથી મને મરવા દેવાની મારી સૌને પ્રાર્થના છે. શાંતિ તો મને મળવાની જ છે એની મને ખાતરી છે. હિંદના, હિંદુ ધર્મના અને ઈસ્લામના વિનાશનો સાક્ષી બનવા કરતાં મૃત્યુ મારે

માટે ઉમદા મુક્તિરૂપ બનશે. દુનિયામાં પ્રચલિત છે એ બધાં ધર્મો પાળનારા લોકોને સમાન દરજ્જો તથા જીવન અને માલમિલ્કતની સલામતીની ખોળાધરી પાકિસ્તાન ન આપે અને હિંદનો રાજ્યસંઘ પણ તેનું અનુકરણ કરે તો એ વિનાશ ચોક્કસ છે. તો ઈસ્લામનો તો હિંદ અને પાકિસ્તાનમાં નાશ થશે, બાકીની દુનિયામાં નહીં. પણ હિંદુ ધર્મ અને શીખ ધર્મ તો હિંદની બહાર છે જ નહીં.

નિવેદનને અંતે આ પ્રમાણે વિનવણી અને અપીલ કરવામાં આવી : ‘જેઓ મારાથી જુદા વિચારો ધરાવે છે તેઓ મારો જેટલો સખત વિરોધ કરશે તેટલો હું તેમનો આદર કરીશ. મારા ઉપવાસ લોકોના અંતરાત્માને ઢંઢોળીને જાગ્રત કરવા માટે છે, તેને જડ કરવા માટે નહીં. જરા વિચાર તો કરો કે આપણા વહાલા હિંદુસ્તાનની કેટલી

બધી અવનતિ થઈ છે ! એવે વખતે તેનો એક નમ્ર પુત્ર એ અવનતિ દૂર કરવાને આવું ઉચિત પગલું ભરવા માટે જોઈતી શક્તિ અને સંભવતઃ એટલી પવિત્રતા પણ ધરાવે છે, એ જોઈને તમે આનંદ માણજો. એ શક્તિ અને એ પવિત્રતા તેનામાં ન હોત તો, પૃથ્વી પર તે બોજારૂપ છે એટલે જેટલો વહેલો તે પૃથ્વી પરથી ઊઠી જાય અને એ બોજામાંથી હિંદને મુક્ત કરે, એટલું તેને માટે અને લાગતાવળગતા સૌને માટે સારું જ છે.

મારી મિત્રોને નમ્ર અપીલ છે કે બધા બિરલા હાઉસ દોડી ન આવશો, મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન ન કરશો અને મારા માટે ચિંતામાં પણ ન પડશો. હું ભગવાનના હાથોમાં છું. મિત્રોએ તો પોતાનાં દિલોમાં ખોળ કરવી જોઈએ. કારણ, આ આપણા સૌના માટે કસોટીની ઘડી છે. સૌ પોત પોતાને ઠેકાણે રહીને આજ સુધી કરતા આવ્યા છે તેથી પણ વધારે ચૂસ્તીથી પોતાની ફરજ બજાવશે તો તેનાથી મને અને આના ઉદ્દેશને વધારે મદદ થશે. આ ઉપવાસ આત્મ-શુદ્ધિની પ્રક્રિયા છે.”

(મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ ૪, પાન ૩૬૨-૩૬૪)

શતાબ્દીનો જલસો

રે ઝાંખપ છે આંખે, પસીનો પગે છે !
શતાબ્દીનો જલસો, જુવો ઝગઝગે છે !

પડ્યા બંધને બાપુનાં પુણ્ય-પ્વાબો :
થયાં મુક્ત શેતાનરંગી શરાબો.
ને સૂરતી ને સુસ્તી ને સત્તાપરસ્તીની
મસ્તીમાં અવળા પડ્યા ઈન્કિલાબો !
ઈમારત જુઓ, પાયાથી ડગમગે છે !
શતાબ્દીનો જલસો, જુવો ઝગઝગે છે !

નવાઈ નથી કંઈ, સદા આવું ચાલે !
મવાલી જ મુફ્લીસી પે ફૂલેફાલે :
પરંતુ ઉઠાવી છે ગાંધીને નામે
આવી ઘોર આંધી, તે આત્માને સાલે !
કવિ-ઉર રોષે, તેથી ધગધગે છે !
શતાબ્દીનો જલસો, જુવો ઝગઝગે છે !

નથી બળતાં મંદિર, નથી બળતી મસ્જિદ :
નથી રડતો મુલ્લાં, નથી રડતો પંડિત :
બધે એક ઈન્સાનિયત રડતી, સૂરત
અરે, એક કિરતારની થાતી ખંડિત.
ધસે લાવા જલતો જેની રગરગે છે !
શતાબ્દીનો જલસો, જુવો ઝગઝગે છે !

□ કરસનદાસ માણેક

(‘જન્મભૂમિ’ દૈનિક : ૧૯૬૯)

ઉપવાસના બીજા દિવસે પ્રાર્થનાસભામાં આપેલું પ્રવચન

“બહેનો અને ભાઈઓ,

રોજની જેમ આજે મારું પ્રવચન પંદર મિનિટમાં નહીં પતે, આજે મારે ઘણું કહેવું છે. આજે અહીં આવી શક્યો કારણ, ઉપવાસના પહેલા ચોવીસ કલાકમાં એની અસર શરીર પર એટલી વરતાતી નથી, વરતાવી ન પણ જોઈએ. આજે મેં કેટલાંક કામો પણ કર્યા. પણ આવતી કાલથી એમાં ફેર પડશે. અહીં આવું અને બોલી ન શકું તેના કરતાં હું મારી ઓરડીમાં બેઠો બેઠો ચિંતન કરીશ. ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરવું હોય તો તે પણ ત્યાં થઈ શકે. એટલે, મને લાગે છે કે હું આવતી કાલથી પ્રાર્થનાસભામાં નહીં આવું. પણ તમને પ્રાર્થનામાં આવવાનું મન થાય તો આવજો. આ બહેનો અહીં આવશે અને ભજનો ગાશે.

“ગઈ કાલનું મારું પ્રવચન મેં લખી નાખ્યું હતું, એ છાપાઓમાં છપાયું પણ છે. ઉપવાસ શરૂ કર્યા તે વાત ઘણાંને નહીં સમજાય. મારા મનમાં કોઈનો વાંક નથી. હું તો કહું છું કે આપણે બધા જ ગુનેગાર છીએ. એટલે કોઈ એક જ જણે ગુનો કર્યો છે એમ નથી. મુસલમાનોને ભગાડવા માગનાર હિંદુઓ હિંદુ ધર્મનું પાલન નથી કરતા. અને આજે હિંદુ ને શિખ બંને એમ કરવા મંડ્યા છે. પણ હું બધા જ હિંદુ અને બધા જ શિખોને પણ દોષ નથી દેતો, કારણ બધા જ એમ નથી કરતા. આ વાત લોકોએ સમજવી જોઈએ. લોકો એ ન સમજે તો મારા ઉપવાસનો હેતુ પણ બર નહીં આવે અને મારા ઉપવાસ પણ નહીં છૂટે. ઉપવાસમાંથી હું ઊગરી ન શકું તો તેમાં કોઈનો દોષ નથી. હું પાત્ર નહીં હોઉં તો ભગવાન મને ઉપાડી લેશે.

“લોકો મને પૂછે છે કે તમે મુસલમાનો માટે થઈને ઉપવાસ કરો છો? મારે કહેવું પડે કે હા, એમ જ છે. કેમ? કારણ, આજે અહીંના મુસ્લિમો બધું જ ગુમાવી બેઠા છે. આજે અહીં મુસ્લિમ લીગ નથી રહી. મુસ્લિમ લીગે દેશના ભાગલા તો પડાવ્યા પણ ત્યાર પછી પણ અહીં મુસલમાનો બહુ મોટી સંખ્યામાં છે. હું બરાબર કહેતો રહ્યો છું કે જે લોકો અહીં રહી ગયા છે તે બધાને બધી જ રીતે મદદ કરવી જોઈએ. આ જ માણસાઈ છે.

“મારા ઉપવાસ આત્મ-શુદ્ધિ માટે છે. દરેક જણે પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. મુસ્લિમોએ પણ પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. દરેક જણે પોતાનું દિલ સાફ કરવું જોઈએ.

આ હું મુસલમાનોને કે કોઈનેય સારું લગાડવા માટે નથી કહેતો. મારે મારા આત્માને એટલે કે ભગવાનને સારું લગાડવાનું છે. મારે

ભગવાન સામે દોષી નથી બનવું. મુસ્લિમોએ પણ ભારતમાં પવિત્ર બનીને શાંતિથી જીવવું જોઈએ. ભાગલા પડ્યા તે પહેલાં દિલના ભાગલા તો ક્યારના પડી ચૂક્યા હતા. આમાં મુસલમાનોનો પણ વાંક છે, પણ એમ ન કહી શકાય કે એમનો એકલાનો જ વાંક છે. હિંદુ, શિખ અને મુસ્લિમ બધાને માથે આળ આવે તેમ છે. પણ હવે બધાએ ફરી મિત્ર બનવાનું છે. સૌ ભગવાન સામે જુએ, શેતાન સામે નહીં. મુસ્લિમોમાં પણ એવા ઘણા છે જે શેતાન ભણી તાકે છે. તેવી રીતે હિંદુ અને શિખોમાં પણ એવા છે જે ગુરુ નાનક કે બીજા ગુરુઓ ભણી નહીં, શેતાન ભણી તાકે છે. ધરમને નામે આપણે અધરમી બન્યા છીએ.

“મેં મુસ્લિમો ખાતર થઈને ઉપવાસ શરૂ કર્યા છે ત્યારે એમને માથે મોટી જવાબદારી આવી પડે છે. એ લોકોને એ સમજાવું જોઈએ કે એમણે જો હિંદુઓની સાથે ભાઈચારાથી રહેવું હોય તો એમણે ભારતને વફાદાર રહેવું જોઈશે, પાકિસ્તાનને નહીં.

“સરદારનું નામ વગોવાય છે. મુસ્લિમો કહે છે કે હું તો સારો છું, પણ સરદાર સારા નથી, એમને ત્યાંથી દૂર કરવા જોઈએ. મારે કહેવું જોઈએ કે એમની વાત બરાબર નથી. કારણ, સરકાર એટલે આખું મંત્રી મંડળ, એકલા સરદાર કે એકલા જવાહર નહીં. એ તમારા સેવકો છે. તમે એમને હટાવી શકો. એ ખરું કે એકલા મુસ્લિમો એમને હટાવી ન શકે. પણ એમના ધારવા પ્રમાણે સરદારની કોઈ ભૂલ થતી હોય તો એ તરફ એમનું ધ્યાન તો દોરી જ શકે. એમણે ક્યાંક કશુંક કહ્યું હોય તે ટાંકવા માત્રથી નહીં ચાલે, એમણે શું ખોટું કર્યું તે તમારે મને કહેવું જ પડશે. હું એમને અવારનવાર મળતો રહું છું, હું એમનું એ વાત તરફ ધ્યાન ખેંચીશ. જવાહરલાલ એમને હટાવી શકે, પરંતુ એ હટાવતા નથી તો તેનું કંઈ કારણ હશે. એ તો સરદારની પ્રશંસા કરે છે. પછી સરદાર જે કાંઈ કરે છે તે માટે સરકારની જવાબદારી છે. તમે પણ જવાબદાર છો કારણ કે એ તમારા પ્રતિનિધિ છે. લોકશાહીમાં એ રીતનો વહેવાર હોય છે. એટલે મારું કહેવું છે કે મુસ્લિમોએ નિર્ભય અને બહાદુર બનવું જોઈએ. સાથે સાથે ભગવાન-ભીરુ પણ બનવું જોઈએ. હું એમની સાથે છું. મારે એમની સાથે રહેવું અને મરવું છે. તમારી એકતા હું જાળવી ન શકું તો મારું જીવન વ્યર્થ છે. આમ મુસ્લિમોને માથે મોટી જવાબદારી છે, એ વાત એમણે ભૂલવી ન જોઈએ.

“સરદારની ભાષા જરા કરડી છે. ક્યારેક એમની વાત કડવી લાગે તેવી હોય છે. એમણે લખનારોમાં અને કલકત્તામાં કહ્યું કે બધા

મુસલમાનો અહીં અને અહીં રહી શકે છે. એમણે મને એ પણ કહ્યું કે ગઈ કાલ સુધી જે મુસલમાનો લીગના અનુયાયી હતા અને હિંદુ તથા શિખોને પોતાના દુશ્મન ગણતા હતા તે રાતોરાત બદલાઈ જાય અને દોસ્ત બની જવાની વાત કરે તેનો વિશ્વાસ એ નહીં કરી શકે. ધારો કે આજે પણ અહીં લીગ હોય તો એ કોને વફાદાર રહેશે, પાકિસ્તાનને કે અહીંની સરકારને? લીગ એની એ વાતને વળગી રહે તો એની તરફ શંકાનો ભાવ રહેવાનો જ. સરદાર કહે છે કે એમને લીગી મુસ્લિમોની વફાદારી પર ભરોસો નથી, એમના પર એ વિશ્વાસ મૂકી ન શકે. એક વાર એમને વિશ્વાસને પાત્ર બનવા દો, ત્યારબાદ જ હું હિંદુ અને શિખોને કહી શકું.

“આ બહેનોએ જે ગીત ગાયું તે ગુરુદેવનું રચેલું છે. નોઆબલીના પ્રવાસમાં અમે એ ગાતા. એક માણસ બીજાઓને એની સાથે જોડાવા સાદ પાડે છે, પણ ધારો કે કોઈ એ સાદ સુણી નથી આવતું અને અંધારી રાત ઘેરાય છે તો કવિ કહે છે કે એ યાત્રિકે એકલા જ ચાલી નીકળવું જોઈએ કારણ કે એની સાથે બીજું કોઈ હો ન હો, ભગવાન તો ક્યારનો એની સાથે છે જ. હિંદુ અને શિખો જો ખરેખર પોતાના ધર્મમાં માનતા હોય તો એમણે આ રીત અપનાવવી જોઈએ. મુસ્લિમોને પાકિસ્તાન ભાગવું પડે તેવું ભયનું વાતાવરણ એમણે પેદા ન કરવું જોઈએ. હિંદુ અને શિખોએ બહાદુર બની દેખાડી આપવું જોઈએ કે પાકિસ્તાનમાંના તમામ હિંદુઓને મારી નાખવામાં આવે તો પણ ભારતમાં એની વસૂલાત કરવામાં નહીં આવે. આપણા લોકો પાકિસ્તાનની નકલ કરે એ જોવા મારે જીવવું નથી. આપણે બહાદુર બનવાનું છે, કાયર નહીં.

“દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાશે ત્યારે જ હું ઉપવાસ છોડીશ. દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાશે તો એની અસર આખા દેશ પર થશે એટલું જ નહીં, પાકિસ્તાન પર પણ થશે. આવું થશે અને કોઈ પણ મુસલમાન એકલો એકલો શહેરમાં આમથી તેમ આવ જા કરી શકશે ત્યારે હું

મારા ઉપવાસ છોડીશ. દિલ્હી ભારતની રાજધાની છે, અને એ સદા ભારતની રાજધાની રહ્યું છે. એટલે દિલ્હીમાં સામાન્ય સ્થિતિ ન સ્થપાય ત્યાં સુધી ભારત કે પાકિસ્તાન ક્યાંય સ્થિતિ સામાન્ય નહીં બને. આજે સુહરાવદીને અહીં બોલાવી શકતો નથી કારણ કે કોઈ એમનું અપમાન કરી બેસે. એ આજે દિલ્હીની શેરીઓમાં ધૂટા ફરી શકતા નથી, ફરવા જાય તો એમના પર હુમલો થાય એમ છે. એ રાતના અંધારામાં પણ નિર્ભય રીતે આમ તેમ જોઈ શકે એવી સ્થિતિ મારે જોઈએ છે. કલકત્તામાં જ્યારે મુસ્લિમો સપડાયા ત્યારે એ ધારત તો પરિસ્થિતિને વધારે વણસાવી શક્યા હોત, પણ એમને એમ નહોતું કરવું. જે મકાનોનો મુસ્લિમોએ કબજો લીધો હતો તે વાસ્તવમાં હિંદુ અને શિખોનાં હતાં, છતાં એ ખાલી કરાવવાની ફરજ એમણે બજાવી. દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થપાતાં એક મહિનો લાગી જાય તો મને વાંધો નથી. ખાલી મારા ઉપવાસ છોડાવવા સારું થઈને જ જનતાએ કંઈ કરવાની જરૂર નથી.

“એટલે હું ઈચ્છું છું કે હિંદુ, શિખ, પારસી, ઈસાઈ અને મુસલમાનો અને જે લોકો ભારતમાં છે તે ભારતમાં જ રહે અને ભારત એવો દેશ બને કે જેમાં તમામ લોકોના જાનમાલ સલામત

હોય. આમ બનશે તો જ ભારત પ્રગતિ કરી શકશે.”

(કલેક્ટેડ વર્ક્સ ઓફ મહાત્મા ગાંધી, ગ્રંથ ૮૦, પાન ૪૧૩)

एकला चलो रे

यदि तोर हाक सुने केउ ना आसे तबे

एकला चलो रे

एकला चलो, एकला चलो,

एकला चलो रे।

यदि कोउ कथा न कोय, ओरे, ओरे ओ अभाग,

यदि सबाई थाके मुख फिराये, सबाई करे भय-

तबे परान खुले

ओ, तुई मुख फूटे तोर मनेर कथा

एकला बोलो रे।

यदि सबाई फिरे जाय, ओरे, ओरे ओ अभाग,

यदि गहन पथे जाबार काले केउ फिरे ना जाय-

तबे पथेर कांटा

ओ, तुई रक्त माखा चरण तले

एकला चलो रे।

यदि आलो ना धरे ओरे, ओरे ओ अभाग-

यदि झड़ बादल आंधार राते दुआर देय धरे-

तबे बज्रानले

आपन बुकेर पांजर ज्वालिए निये

एकला चलो रे।

□ गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकुर

ઈર્ષા તેને કરનારને જ પાઈ જાય છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ અપાવવા માટે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા હતા ! □ યુનીભાઈ વેઘ

ગાંધીજી ઘણું આગળનું વિચારતા હતા. એમની દૃષ્ટિ અત્યંત વ્યાપક - વૈશ્વિક હતી. દેશના ભાગલા અંગ્રેજ સરકારની મધ્યસ્થીથી કરાયા તેવી જ રીતે દેશની ચલ-અચલ સંપત્તિના પણ ભાગલા એમની જ મધ્યસ્થીમાં વિવિધ સમિતિઓ નીમી કરાયા હતા એટલે વાઈસરોય માઉન્ટબેટનનો આગ્રહ રહે જ કે ભારત અપાયેલા વચનનું પાલન કરે. એ પણ ખરું કે એમણે ગાંધીજી સાથે તા. ૬ઠ્ઠી અને ૧૨મી જાન્યુઆરીએ એ અંગે વાત કરી હતી. એ વાત પણ ખરી કે પંચાવન કરોડ રૂપિયા ચૂકવી દેવા જોઈએ, એ ભારત સરકારની નૈતિક ફરજ છે એમ ગાંધીજી જરૂર માનતા હતા.

પણ એમ કહેવું કે ગાંધીજીએ ૫૫ કરોડ માટે ઉપવાસ આદર્યા હતા તો એ ખોટું થશે. જો એમ જ હોત તો ગાંધીજીએ ઉપવાસ શરૂ કરતાં પહેલાં શરત તરીકે એ વાત અવશ્ય રજૂ કરી હોત. પરંતુ તે દિવસના અને ત્યારબાદના એમના પ્રવચનોમાં પૈસાનો ઉલ્લેખ સુદ્ધાં નહોતો.

વળી, ઉપવાસના ત્રીજા જ દિવસે ભારત સરકારે એ પૈસા પાકિસ્તાન સરકારને આપી દેવાના નિર્ણયની જાહેરાત કરી અને બીજી બાજુ ડૉક્ટરોએ ગાંધીજી પર ઉપવાસ છોડી દબાણ કર્યું કારણ કે ગાંધીજીને પેશાબમાં એસિટોન જવા માંડ્યું હતું. આમ ઉપવાસ છોડી દેવા માટે બબ્બે સબળ કારણો અને દબાણો હોવા છતાં બાપુએ ઉપવાસ છોડ્યાં નહીં. એ તો ૧૮મી જાન્યુઆરીના રોજ જ્યારે ડૉ. રાજેન્દ્ર બાબુની અધ્યક્ષતામાં બનેલી સમિતિએ આવીને ચાર બાબતની ખાતરી આપી ત્યારે જ ઉપવાસ છૂટ્યા. એ ખાતરીમાં પણ પૈસાનો ઉલ્લેખ ક્યાંય નહોતો.

વળી ભારત સરકારે પૈસા ચૂકવી દેવાના પોતાના નિર્ણયની જાહેરાત કરી તેમાં પણ ગાંધીજીની આવી કોઈ શરતના જવાબમાં આ નિર્ણય લીધો હોય તેવો પણ ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી

એક સવાલના જવાબમાં ગાંધીજીએ બહુ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે એમના ઉપવાસ ગૃહ મંત્રાલયના કોઈ પગલાંના વિરોધમાં નથી. એમના ઉપવાસ સ્પષ્ટ રીતે ભારતના શીખ અને હિંદુઓની અને પાકિસ્તાનમાંના મુસ્લિમોની વિરુદ્ધ છે. એ આ બંને દેશોની લઘુમતીઓના બચાવ માટે છે. ગાંધીજીનાં તા. ૧૨ અને ૧૩નાં પ્રાર્થના પ્રવચનો તથા ભારત સરકારનું ૧૫મીનું જાહેરનામું વાંચીએ તો વાત તદ્દન સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે. એમાં પૈસાનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. એમને જે વાતે હચમચાવી નાખ્યા હતા તે એ હતી કે જે દેશે શાંતિ અને હિંસાના માર્ગ ચાલી સ્વાધીનતા મેળવી તે જ દેશના લોકો આટલા મોટા પાયે પોતાનાં જ ભાંડુઓનું લોહી રેડે અને સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર અને બળાત્કાર ગુજારે ! બંને દેશોની પાગલ બનેલી પ્રજાની સાન ઠેકાણે લાવવા માટે મરણિયા બની ઉપવાસનો

આશરો લીધા વિના આરો નહોતો.

બરેલીના મૌલવીએ ઉપવાસના સંદર્ભમાં ગાંધીજીને સંબોધીને જાહેર નિવેદન કરતાં કહ્યું :

“પાકિસ્તાનમાંના અત્યાચારો માટે, નિર્દોષ સ્ત્રી-પુરુષ ને બાળકોની કતલ માટે તથા બળાત્કારે કરવામાં આવેલા ધર્મપલટા અને સ્ત્રીઓના અપહરણ અલ્લા સામેના ગુનાઓ છે અને એને માટે કોઈ પણ પ્રકારની માફી નથી. હિંદુસ્તાનના મારા અનુયાયીઓને તથા મુસલમાનોને મારો આદેશ છે કે એમણે આપને તથા સંઘ-સરકારને છેવટ સુધી વફાદાર રહેવું અને પાકિસ્તાનમાંના તેમના સહધર્મીઓના દુષ્કૃત્ય સાફ સાફ શબ્દોમાં ને ભારપૂર્વક વખોડી કાઢવાં....દોરવણી અને મદદ માટે પાકિસ્તાન તરફ નજર રાખવાની ગુપ્ત ઈચ્છા તેમનો વિનાશ કરશે..” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૬)

પાકિસ્તાનમાં પણ એનો પડઘો પડ્યો. પુનર્વસવાટ પ્રધાન રાજા ગઝનફર અલી ખાને અખબારી નિવેદનમાં કહ્યું, “તાજેતરના મહિનાઓ દરમિયાન હિંદુસ્તાન તેમ જ પાકિસ્તાન ઉભયમાં નીતિમત્તાની ભયંકર અધોગતિ જોવા મળી છે. તેની સામે આકરા ઈલાજની જરૂર હતી અને મહાત્મા ગાંધીએ એ પરિસ્થિતિની સામે અંતિમ સ્વરૂપે પોતાનો વિરોધ પ્રગટ કર્યો છે.” (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૮)

પાકિસ્તાનમાં પશ્ચિમ પંજાબની ધારાસભામાં ફિરોઝખાન નૂને કહ્યું, ‘ધર્મપ્રવર્તકો બાદ કરતાં મહાત્મા ગાંધીથી વધારે મહાન પુરુષ દુનિયાના કોઈ પણ દેશે પેદા કર્યો નથી.’ (મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ, ગ્રંથ-૪, પાન-૩૭૮)

એ નોંધનીય છે કે ગાંધીજીના અનશનની સારી અસર સ્વાભાવિક જ મુસલમાનો પર વધારે થઈ, જ્યારે કટ્ટર હિંદુવાદીઓ પર એની અવળી અસર થઈ.

જેમને આ પ્રસંગે લોહીની હોળી ખેલવી જ હતી, જેમના દિલોમાં વિધર્મીઓની કતલ કરવાની ઘેલછાઓ ધૂણી રહી હતી તે આ પારના હિંદુધર્મ-ઝનૂનીઓ અને પેલી પારના મુસ્લિમધર્મ-ઝનૂનીઓ જનતાને ભડકાવતા ને ધુણાવતા રહ્યા.

ગાંધીજી બે મુલકને એક કરવા, કમ સે કમ એકમત અને એકમન કરવા, અખંડ-ભારત ફરી સાકાર કરવા જીવનના એ આખરી દિવસોમાં ઝઝૂમાત રહ્યા. પ્રેમ, અહિંસા, સત્ય અને સર્વ સદ્ગુણોનું આચરણ એકપક્ષી - નિરપેક્ષ હોય છે, એમાં સોદાબાજી હોતી નથી એ વાત દુનિયાને ગળે ઊતરતાં વાર હતી. પરંતુ ગાંધીજી પોતે અંત સુધી - ૩૦મી જાન્યુઆરી સુધી એ વાત સમજાવતા રહ્યા અને એ જ પંથ પરથી પરલોક સીધાવ્યા. * * *

ગાંધીજીની હત્યાના પ્રયાસો

□ ચુનીભાઈ વેધ

ગાંધીજીની હત્યાના કુલ દસ પ્રયાસો થયા હતા એમ લાગે છે. એમાંના છ અંગે લેખિત નોંધ મળી શકી છે. પ્રયાસોનો આરંભ છેક ૧૯૩૪થી થયેલો. આમાંના ત્રણ પ્રસંગોમાં નથુરામ ગોડસે સંડોવાયો હતો. અને બધા જ પ્રસંગોમાં પૂનાના કેટલાક કટ્ટર રૂઢિવાદીઓ જ હતા એમ કહેવાય છે. છ પ્રસંગો પૈકી ચાર બન્યા ત્યારે દેશના ભાગલા કે ૫૫ કરોડ રૂપિયાની વાત સ્વપ્નમાં પણ નહોતી. તો તે પ્રસંગોએ હત્યાના પ્રયત્ન માટે શું કારણ હતું? ટૂંકામાં કહીએ તો અંગ્રેજી કહેવત – Any excuse serves an evil-doer – પ્રમાણે પાપીને પાપ કરવા માટે ગમે તે બહાનું હોય તો ચાલે. એને ખૂન કરવું હતું, તે વખતે સામે જે બહાનું જડ્યું તેને કારણ તરીકે રજૂ કર્યું. પણ સવાલ તો એ છે કે એ જ પ્રવક્તા, એ જ પોલીસ, એ જ ન્યાયાધીશ અને એ જ ફાંસીગર! નથુરામને આ બધું બનાવ્યો કોણે?

હત્યાના પ્રયત્નોની નોંધાયેલી ઘટનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

૧. ૧૯૩૪ના રોજ પૂના મ્યુનિસિપાલિટીએ ગાંધીજીને સન્માનવા માટે ગોઠવેલા સમારંભમાં જતી વખતે બૉબ ફેંકવામાં આવ્યો. પરંતુ ભૂલથી બૉબ આગલી ગાડી પર પડ્યો જ્યારે ગાંધીજી પાછલી ગાડીમાં હતા. આ હુમલામાં મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસર, બે પોલીસ અને બીજા મળી સાત જણ ગંભીર રીતે ઘવાયા. આ હુમલા વખતે ભાગલાની કે ૫૫ કરોડ રૂપિયાની વાત ક્યાં હતી? છતાં આ જીવલેણ હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. જુલાઈ ૧૯૪૪માં ગાંધીજી પંચગનીમાં હતા ત્યારે

એક દિવસ એક માણસ હાથમાં છરા સાથે ગાંધીજી પર ધસી આવ્યો હતો. એ માણસ એ આ નથુરામ ગોડસે હતો એવી જુબાની પૂનાની સુરતી લૉજના માલિક મણિશંકર પુરોહિતે આપી હતી. મહાબળેશ્વર કાંગ્રેસના માજી સાંસદ અને તે વખતના સતારા જિલ્લા મધ્યવર્તી બેંકના અધ્યક્ષ શ્રી ભિ. દા. ભિસારે ગુરુજીએ નથુરામના હાથમાંથી છરો પડાવી લીધો હતો. ગાંધીજીએ ત્યાર બાદ તરત જ નથુરામ ગોડસેને મળવા માટે બોલાવ્યો. પરંતુ એ ન ગયો. જે લોકો આજે કહે છે કે વિચારનો જવાબ વિચારથી આપવો જોઈએ તે લોકોએ આ ઘટના પણ નોંધવા જેવી છે. અને ગાંધીજી તો ગમે ત્યારે મળવા આવનારને મળતા જ હતા, છતાં નથુરામ મળ્યો નહોતો એ એક હકીકત છે. આ વખતે પણ ભાગલાની કે ૫૫ કરોડની વાત નહોતી. તો પછી હત્યાનો પ્રયાસ કેમ?

૩. ત્રીજો પ્રયાસ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪માં થયો. ગાંધીજી મહંમદ અલી જિશા સાથે વાટાઘાટ કરવા મુંબઈ જવાના હતા. એ પ્રસંગનો ગેરલાભ લેવા પૂનાથી એક જૂથ વર્ધા ગયું હતું. એમના પૈકીના એક જણ ગ. લ. થતે નામના માણસ પાસેથી પોલીસને છરો મળી આવ્યો હતો. થતેનો બચાવ એવો હતો કે એ તો ગાંધીજી જે કારમાં બેસીને જવાના હતા તેના ટાયરને ફાડી નાખવા માટે હતો. પરંતુ પ્યારેલાલ લખે છે કે એ દિવસે સવારે એમના પર પોલીસ અધિકારી-ડી.સી.પી.નો ફોન આવ્યો હતો કે દેખાવકારો અમંગળ ઘટનાની તૈયારી કરીને આવ્યાની માહિતી હોવાથી એમણે નાછૂટેક અગમચેતીનાં પગલાં ભરવાં પડશે. ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો કે પોતે એકલા દેખાવકારોની સાથે ચાલતા જશે

પવિત્ર સ્મૃતિ

બાપુની હત્યા થઈ ત્યારે હું દિલ્હી હતો અને તેમની સ્મશાન યાત્રામાં શામેલ પણ થયો હતો.

બાપુ માટે મને અત્યંત આદર અને અત્યંત પ્રેમ. મુંબઈ ભણતો, પણ વેકેશનમાં બોટાદ જાઉં ત્યારે ‘હરિજન બંધુ’ની ફેરી કરવા નીકળતો. એલચી ખાતામાં કામ કરવાની મને બહુ હોંશ હતી. સ્વામી આનંદને મેં વાત કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘દિલ્હી જા અને સરદારને મળ.’

હું દિલ્હી ઉપડ્યો. સરદાર વહેલી સવારે ચાલવા નીકળે ત્યારે મુલાકાતનો સમય આપે. ચાલતા ચાલતા જ એક સાથે વાત કરે, બાકીના જરા અંતર રાખી પાછળ ચાલે. પછી બીજા સાથે વાત કરે. આમ મારો વારો આવતાં મેં તેમને મારી ઈચ્છા જણાવી. તેમણે મને ઈન્ફર્મેશન ડિપાર્ટમેન્ટમાં કોઈકનું નામ આપી તેને મળવા કહ્યું.

હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સની ઓફિસના મોટા મકાનમાં યશવંત પંડ્યાને ત્યાં હું ઊતર્યો હતો. આ જ મકાનમાં દેવદાસ ગાંધી પણ રહેતા હતા. એ દિવસે હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે રોજની જેમ હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સની ઓફિસ બહાર બોર્ડમાં મૂકેલા તાજા સમાચાર જોવા અટક્યો. લખ્યું હતું, ‘ગાંધી શોટ ડેડ.’ હું તરત બિરલા હાઉસ પહોંચ્યો. ખૂબ ભીડ હતી. દરવાજા બંધ હતા. જવાહરલાલ ઉપરથી ભીડને સંબોધતા હતા, શાંતિ રાખવાનું કહેતા હતા. બીજે દિવસે સ્મશાનયાત્રા પણ જોઈ. અત્યંત ભવ્ય અને કરુણ દૃશ્ય હતું. એટનબરોની ‘ગાંધી’ ફિલ્મમાં અંતિમ યાત્રાનાં દૃશ્યો લગભગ એવા જ બતાવ્યાં છે.

□ મહેન્દ્ર મેઘાણી

અને દેખાવકારો એમને ગાડીમાં બેસીને જવાની રજા ન આપે ત્યાં સુધી એ એમની સાથે ચાલતા રહેશે. પરંતુ ગાંધીજીનો નીકળવાનો સમય થાય તે પહેલાં પોલીસે દેખાવકારોને પકડી લીધા. હવે આ વખતે ભાગલા સ્વીકાર્યાની કે ૫૫ કરોડની વાત ક્યાં હતી?

૪. ૨૮ જુન ૧૯૪૬ના રોજ ચોથો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજી ખાસ ટ્રેન વાટે મુંબઈથી પૂના જતા હતા. ત્યારે નેરણ અને કર્જત વચ્ચે પાટા પર મોટા પથ્થરો મૂકી ટ્રેન ઉથલાવવાનું કાવતરું કરવામાં આવ્યું હતું. રાતનો વખત હોવા છતાં મોટરમેનની સાવધાનીને કારણે ગંભીર અકસ્માત ન થયો. છતાં એન્જિનને નુકસાન થયાની વાત નોંધાઈ છે. અને, આ પ્રયાસ બાદ ગાંધીજીએ પ્રાર્થનાસભામાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે હું સાત વાર આ રીતના પ્રયાસથી બચી ગયો છું. હું એમ મરવાનો પણ નથી, હું તો ૧૨૫ વર્ષ જીવવાનો છું. આ વાતનો ઉલ્લેખ નથુરામ ગોડસે પોતાના

સામયિક ‘અગ્રણી’માં કરે છે અને કહે છે, ‘પણ જગુ કોણ દેતો?’ – એટલે તમને જીવવા કોણ દેવાનું છે? મતલબ કે એમના ખૂનનો નિરધાર એ ક્યારનો કરીને જ બેઠો હતો. એ વખતે પણ ભાગલાની કોઈ વાત નહોતી કે નહોતી ૫૫ કરોડની વાત.

૫. અને ૬. ૨૦મી જાન્યુઆરીના રોજ મદનલાલ પાહવાએ બૉબ ફેંકી હત્યાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો અને ૩૦મી જાન્યુઆરીએ નથુરામ ગોડસેએ ગાંધીજીનું ખૂન કર્યું. તા. ૧૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ પછી થયેલી આ ઘટનાઓ પ્રસંગે ભાગલા અને ૫૫ કરોડના મુદ્દા ઊભા થયા હતા, તે પહેલાં એ ક્યારેય નહોતા.

આના પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ કહેવાતા હિંદુવાદીઓ ખૂન કરવાના કાવતરાં તો કેટલાંય વરસો પહેલેથી ઘડતા આવ્યા હતા. એમને તો પોતાનું પાપ ઢાંકવા બહાનાની જરૂર હતી. જે વખતે જે મળ્યું તે ખરું.

મહાત્માની ટપલી ધીરુબહેન પટેલ

[સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અને ગાંધી યુગની સાત્ત્વિક નીપજ જેવી નારીપ્રતિભા ધીરુબહેન પટેલ ગાંધીજીના નિકટના વર્તુળમાંનાં એક એવા ગંગાબહેન અને બોમ્બે કોનિકલના પત્રકાર ગોરધનભાઈ પટેલનાં સુપુત્રી છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનાં અધ્યાપિકા ધીરુબહેન ૪૫ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે, ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉચ્ચ સન્માનો મેળવ્યાં છે અને બાળ સાહિત્ય-કિશોર સાહિત્યના સંવર્ધનના ઉપક્રમોમાં સક્રિય છે.]

ત્યારે મને ચોથું વરસ ચાલતું હતું. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના આગળ પડતા સૈનિક અને પૂ. ગાંધીજીના નિકટના વર્તુલમાંના એક એવા મારા માતૃશ્રી ગંગાબહેન પટેલની આંગળી પકડીને એક સોહામણી સાંજે જૂહુના સાગરતટ પર મને બાપુજીની સાયંપ્રાર્થનામાં સામેલ થવાનો લહાવો મળ્યો હતો. પ્રાર્થના પત્યા પછી કોઈએ કહ્યું, ‘બાપુ, આ ગંગાબહેનની દીકરી, બહુ હોંશિયાર છે.’

‘એમ કે?’ કહીને એમણે નજર માંડીને પૂછ્યું, ‘તું હોંશિયાર છે? તને શું શું આવડે છે?’

‘મને વાંચતા આવડે છે. લખતા પણ આવડે છે.’ મેં નીડરતાથી કહી દીધું. પણ અફસોસ! આ વાતનો એમના ઉપર કોઈ પ્રભાવ ન પડ્યો. એમણે તો પૂછ્યું, ‘તને કામ કરતા આવડે છે?’ હજી તો કામની વ્યાખ્યા મારા મનમાં સ્પષ્ટ થાય એ પહેલાં એમણે આગળ ચલાવ્યું, ‘કપડાં ધોતાં આવડે? વાસણ માંજતાં આવડે?’

મારી વિકેટ ઘડ દઈને પડી ગઈ. શરમાઈને માથું ઘુણાવી ના પાડ્યા સિવાય કોઈ આરો ન હતો.

‘તો પછી તું શાની હોંશિયાર?’ કહીને તેઓ બીજા કોઈ સાથે વાતે વળગ્યા.

મારા મનમાં ઘણા વિચારો ફુદરડી ફરવા માંડ્યા. બાપુજી આમ મારો કાંકરો કાઢી નાખે તે કેમ ચાલે? તે સાથે જૂદું તો બોલાય નહીં એટલી સમજ એ વયે પણ હતી. બાની સાથે રોજ સવાર-

સાંજની પ્રાર્થના વખતે પાસે બેસતી એટલે અર્થ થોડાઘણા સમજાય- ન સમજાય તોયે શબ્દો યાદ રહી જતા.

ભારે થઈ!

આત્મસન્માન અને સત્ય વચ્ચેની આ અજબ મૂંઝવણમાં ઓચિંતો મારા મનમાં દીવો પ્રગટ્યો. આસપાસની વાતચીતમાં બધાએ જરાક પોરો ખાધો એટલે મેં તરત જ ઝુકાવ્યું.

‘બાપુ! મારો રૂમાલ હું જાતે જ ધોઉં છું!’

‘એમ કે?’ કહીને એ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને હેતથી મારા ડાબા ગાલ પર ટપલી મારીને બોલ્યા, ‘તો તું હોંશિયાર ખરી!’

આજે એ પ્રસંગ યાદ આવે છે ત્યારે મારા એ ડાબા ગાલ પર હળવેથી હાથ ફેરવી લેવાનું મન થાય છે એટલું જ નહીં, પણ એ સાંજ પછી મારા મનમાં જે શ્રમનો મહિમા અને શ્રમજીવીઓ પ્રત્યેનો આદર પ્રગટ્યો અને જીવનભર રહ્યો તથા એકલું પાંડિત્ય કંઈ કામનું નથી, મનની અને શરીરની સજ્જતા અને કાર્યકુશળતા હોય તો જ માણસ બે પાંખે ઊડતા પક્ષીની જેમ આકાશને આંબી શકે એ સત્ય સમજાયું.

મારી દિનચર્યામાં એ સાંજથી જ જે પરિવર્તન આવ્યું તે આજ લગી કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ટકી રહ્યું છે એના મૂળમાં છે એ બાપુની ટપલી.

ઈતિહાસ આપણો છે, આપણો ઇતિહાસના નથી.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

બાપુને માથે મોત ભમતું હતું ?

□ યોગેન્દ્ર પરીખ

[મકરંદ દવે જેમને ‘ઉફરે માર્ગો ચાલનાર’ અને ‘કંઠી તોડનાર’ કહે છે તે યોગેન્દ્ર પરીખે ગાંધી વિચારોથી પ્રેરાઈ નાની ઉંમરે જ ગામડામાં જઈ સેવા કરવાનું વ્રત લીધું હતું, તે જિંદગીભર સામે પૂરે તરતા રહીને નિભાવ્યું. સાથે શબ્દની ઉપાસના પણ ચાલતી રહી. પ્રસ્તુત લેખ ‘લેટસ કિલ ગાંધી’ એ તુષાર ગાંધીના પુસ્તકના યોગેન્દ્ર પરીખે કરેલા સંક્ષેપ અને ગુજરાતી અનુવાદનો સંકલિત અંશ છે.]

‘આ બતાવે છે વધારે પડતા ભલા થવું કેટલું જોખમી છે.’

– જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ

‘તેઓ હજુ બાળકો છે. હમણાં તેઓ પરિસ્થિતિને સમજતા નથી.

મારા મૃત્યુ પછી તેઓ કહેશે કે ડોસા બરાબર કહેતા હતા.’

– ગાંધીજી

‘પ્રાર્થનાને સમયે જ્યારે મેં પોતાને ઈશ્વરના રક્ષણમાં મૂકી હોય ત્યારે મારી શ્રદ્ધાને માણસોના રક્ષણ તળે મૂકવાનું મંજૂર નથી.’

– ગાંધીજી

‘ભગવાનની કૃપાથી કહેવત મુજબ હું મૃત્યુના જડબામાંથી સાત

વાર બચી ગયો છું. મેં કોઈને ઈજા પહોંચાડી નથી. હું કોઈને મારા શત્રુ માનતો નથી. તેથી મને સમજાતું નથી કે મારા પ્રાણ લેવાના આટલા બધા પ્રયત્નો શું કામ થાય છે? મારા પ્રાણ લેવાનો ગઈ કાલનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. હજુ હું મરવા માટે તૈયાર નથી. હું ૧૨૫ વરસનો થાઉં ત્યાં સુધી જીવવાનો છું.’

– ગાંધીજી તા. ૩૦ જૂન ૧૯૪૬.

‘પણ તમને આટલું લાંબું જીવન જીવવા દેશે કોણ?’

– નાથુરામ ગોડસેએ ગાંધીજીની ઠેકડી ઉડાડતાં જાહેર સભામાં જવાબ આપ્યો હતો.

‘આંખ સાટે આંખ લેવાનું અંતિમ પરિણામ દુનિયાને આંધળી બનાવવામાં આવશે.

– ગાંધીજી

‘કોઈક પોતાને મારો બેટો ગણાવે છે અને બીજો પોતાને મારો ચેલો ગણાવે છે. પણ મારું હવે કોઈ વધુ સાંભળતું નથી.’

– ગાંધીજી, જાન્યુઆરી ૧૯૪૮.

‘જો છેલ્લી ઘડીએ મારા હોઠ પર ગુસ્સાનો કે નિંદાનો શબ્દ મારા પર હુમલો કરનાર માટે નીકળે તો મને ઢોંગી તરીકે લખી વાળજો. મને તેનાથી સંતોષ થશે.’

‘ભૂતકાળમાં મારો પ્રાણ લેવા માટે સાત વાર હુમલા થયા છે. પણ ભગવાને મને અત્યાર સુધી બચાવ્યો છે અને હુમલો કરનારે પોતાના કૃત્ય બદલ પસ્તાવો કર્યો છે. પણ જો કોઈ એવી માન્યતા સાથે કે આ દુષ્ટનો નિકાલ કરવા મારા પર ગોળી છોડે તો તે સાચા ગાંધીને નહિ મારે પણ પેલા દુષ્ટ જણાતા ગાંધીને મારશે.’

– ગાંધીજી

ગાંધીજીએ મનુને કહ્યું, ‘જો હું લાંબી માંદગીથી મરું કે સાદી ફોડલીથી, તો તારું કર્તવ્ય એ હશે કે, લોકો તારાથી ગુસ્સે થાય તોય, દુનિયાને જણાવજે કે હું દાવો કરું છું તેવો ભગવાનનો માણસ નથી. જો તું આમ કરશે તો મારા આત્માને શાંતિ મળશે. એ પણ નોંધી લે કે જો કોઈ મને ગોળી મારીને કે તે દિવસની જેમ બોમ્બથી મારું મૃત્યુ નિપજાવે અને મારા છેલ્લા શ્વાસ વખતે ભગવાનનું નામ લેતો હોઉં તો જ મારો દાવો ખરો ઠરશે.’

બોમ્બ વિસ્ફોટ પછી લેડી માઉન્ટબેટન અભિનંદન આપવા આવ્યાં ત્યારે મહાત્મા કહે, ‘આ પ્રસંગે મેં વીરતા બતાવી નથી. જો મારા પર કોઈ નજીકથી ગોળી છોડે અને હું હિમ્મત સાથે હૃદયમાં રામનું નામ લેતાં વિદાય થાઉં તો હું તમારા અભિનંદનનો અધિકારી બનીશ.’

‘થોડી વાર પછી મનુએ સૂતેલા બાપુ જાગ્યા છે કે નહિ તે જોયું, પણ હજી બાપુ સૂતા હતા. તેમનાથી થોડેક દૂર એક બાજ નજરવાળો યુવાન એમની તરફ એકાગ્ર થઈને જોતો હતો. એ કદાચ

૩૦ મી જાન્યુઆરીની રાત !

આજે આ રેડિયો સમાચાર કેવા આપે છે ?

મારા અંતરના જાણે ખેંચાય છે તાર.

થઈ ગયું હૃદય સ્તબ્ધ, દેહ થયો નિસ્તેજ

અવનત ગ્રીવે

વિન શીશે

સાંભળું છું બેસી.

અનહદ સુખનો અનુભવ કરે આ મન અધીર

જો કોઈ અંધકારભરી નિશા ચીરી ચિત્કારી ઉઠે

બુઝાયેલ દીપમાં કરી તેજ પ્રગટ્યું, ભયોં સ્નેહ

થઈ રહ્યા

બાપુ પણ

પુનઃ સજીવ.

કોની બની આસ્થા, નિષ્ઠા, શ્રદ્ધા

તેઓ જીવંત રહ્યા તન-મન-જીવન મહીં

જે જવાથી તેમ ના લાગે સત્વર

હલી ઊઠી આજ

માનવતાની

પુનઃ સુદૃઢ ઈંટ.

હિંદી : હરિવંશરાય બચ્ચન

અનુ : પુષ્પા પરીખ

બાપુની ઊંઘમાં ખલેલ પાડશે એમ લાગવાથી મનુ એની પાસે ગઈ અને કહ્યું, ‘ભાઈ, બાપુ અત્યારે આરામમાં છે. મહેરબાની કરી મોડેથી આવજો.’ યુવાન માણસ જાણે સમાધિમાંથી જાગતો હોય તેમ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પાછો વળ્યો અને બિરલા હાઉસની બહાર ચાલી નીકળ્યો. આ જ યુવાન નાથુરામે સાંજે બાપુ પર ગોળી છોડી. નાથુરામે પોતાની આ મુલાકાત સાથીઓથી છુપાવી હતી.

સાંજની પ્રાર્થનામાં નાથુરામ મનુને ઘક્કો મારીને બાપુજીની સામે આવી ઊભો. ‘નમસ્તે બાપુ.’ મનુ કહે, ‘બાપુ પ્રાર્થના માટે મોડા પડ્યા છે...’ મનુ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તેને ઘક્કો માર્યો. મનુના હાથમાંથી થૂંકદાની અને માળા પડી ગયાં અને એ ગબડી પડી. પડતી વખતે એણે જોયું કે બપોરે આવેલો માણસ એ જ નથુરામ ગોડસે હતો.

સરદાર વલ્લભભાઈને એક પત્ર મળ્યો, જેમાં ગાંધીહત્યાના ‘સારા સમાચાર’ રેડિયો પર સાંભળવાની સૂચના રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ RSSના સભ્યોને આપવામાં આવી હતી. આ સાંભળ્યા પછી RSSની શાખાઓના સભ્યોમાં પેંડા વહેંચાયા હતા. સરકારે જ્યારે RSS પર પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે સ્થાનિક પોલિસના વડા ડેપ્યુટી કમિશનર રંધવાએ RSSની ઑફિસો તેર દિવસ બંધ રાખવાની સૂચના આપી. આવો સડો સરકારમાં બધા સ્તરોએ પેસી ગયો હતો.

પરચુરે બીજા સાવરકર મનાતા હતા. એમનો કડપ એવો હતો કે ગ્વાલિયરમાં મસ્જિદો પર પણ ભગવો ઝંડો ફરકતો હતો ! તા. ૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭ને દિને ગાંધી અને કાંગ્રેસ વિરુદ્ધનું ભાષણ કરતાં એમણે કહ્યું હતું, ‘ગાંધી અને નહેરુ એમણે આચરેલાં પાપોના ફળ થોડા જ સમયમાં ભોગવશે.’

સરદારે કહ્યું, ‘મેં છેલ્લા ઈલાજ તરીકે વિભાજનને સંમતિ આપી કારણ કે તે વિના આપણે બધું જ ખોઈ બેસીશું.’ આ વાતની ગાંધીજીને ખબર ન હતી કારણ કે તેઓ નોઆખલીમાં રમખાણોના પીડિતોનાં આંસુ લૂછતા હતા. નહેરુ ગાંધીજીના પ્રિયપાત્ર હતા. પણ એમણે ગાંધીજીને ખુલ્લેઆમ તરછોડ્યા અને દેશના નીતિ વિષયક નિર્ણયોમાં એમને અવગણ્યા.

પંચગીનીમાં ગાંધીજીએ સમાજવાદી જયપ્રકાશ નારાયણને ૧૯૪૬માં કહ્યું, ‘જવાહરલાલે અખંડ ભારતના મારા સ્વપ્નોનો નાશ કર્યો.’

વિભાજનનો ઠરાવ કાંગ્રેસની મહાસમિતિમાં આવ્યો ત્યારે તેનો વિરોધ કરવામાં ગાંધીજી, ખાન અબ્દુલ ગફાર ખાન, જયપ્રકાશ નારાયણ અને રામમનોહર લોહિયા હતા. જો કે તે પહેલાં જ નહેરુ અને પટેલ તો વિભાજન માટે સહી કરી ચૂક્યા હતા ! હવે માત્ર બહાલી મેળવતા હતા !!

ગાંધીજીએ ચર્ચાની વચ્ચે બોલતાં કહ્યું, ‘નહેરુ અને સરદારે મને વિભાજનની બાબતમાં અંધારામાં રાખ્યો હતો.’ નહેરુએ ગુસ્સે થઈને જવાબ આપ્યો, ‘અમે તમને જણાવતા હતા.’ ગાંધીજીએ ભારપૂર્વક ફરીથી કહ્યું, ‘તમે એમ નથી કર્યું. વિભાજન માટે મને અંધારામાં જ રાખ્યો હતો.’ ત્યારે નહેરુએ અચકાઈને કહ્યું, ‘તમે તે વખતે નોઆખલીના તોફાની વિસ્તારમાં ફરતા હતા અને તમને વિભાજનની યોજનાની ખબર આપવી શક્ય જ ન હતી.’ ગાંધીજીએ માઉન્ટબેટનને કહ્યું કે વસ્તીની ફેરબદલી ન કરશો. તેનાથી લોહીની નદીઓ વહેશે. માઉન્ટબેટને આ ન માન્યું. ભયાનક પરિણામ આપી દુનિયાએ જોયું.

આમ છતાં RSS અને હિંદુ મહાસભા ભાગલા માટે ગાંધીજીને દોષિત ગણે છે ! વિભાજનના ભયંકર પરિણામો જોઈને નેતાઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તા. ૧૬ નવેમ્બર ૧૯૪૮માં ન્યુ યોર્કની સભાને સંબોધતાં નહેરુએ કહ્યું હતું, ‘અમને વિભાજનના આવાં ભયંકર પરિણામોની જાણ ન હતી. ભારતના વિભાજનનો વિરોધ કરતાં ગાંધીની વાત તે સમયે અમે ન માની. એ અમારી મોટી ભૂલ હતી.’

ગાંધીએ એક વાર કહ્યું, ‘હું એકલો હોવા છતાં જો મારી શ્રદ્ધા ઝળહળતી હશે તો હું કબરમાં પણ જીવીશ અને ત્યાંથી બોલતો રહીશ. હું એકલો ચાલવામાં માનું છું. આ દુનિયામાં હું એકલો આવ્યો હતો. મૃત્યુની ખીણના પડછાયામાં હું એકલો જ ચાલ્યો છું અને હું એકલો દુનિયા છોડીશ. હું જાણું છું કે એકલો હોવા છતાં ગમે ત્યારે સત્યાગ્રહ કરવાની શક્તિ ધરાવું છું. બંધારણ સભા આવો એક રચનાત્મક સત્યાગ્રહ છે.’

૧૯૪૨ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલનમાં હિંદુ મહાસભા અને RSS સરકારને પક્ષે હતા. મહંમદઅલી ઝીણા પણ સરકારને પક્ષે હતા. વાઈસરોયે સલાહકાર સમિતિ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે બનાવી હતી તેમાં સાવરકર અને ઝીણા-પરસ્પરના કટ્ટર દુશ્મનો-સભ્ય હતા. ઝીણાને પાકિસ્તાન જોઈતું હતું અને સાવરકરને સરકારની નજરમાં રહીને વફાદારી દેખાડવી હતી. યુદ્ધ પૂરું થતાં ઝીણાને પાકિસ્તાન મળ્યું. પણ સાવરકરે હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે આદેશ આપ્યો હતો કે બધા સરકારી તંત્રમાં બધે સ્તરે દાખલ થઈ જાવ. પોલિસ, મિલિટરી, વહીવટી તંત્ર અને પ્રધાનોની સલાહકાર સમિતિ સુધી આમ બન્યું. એટલે જ RSS પર પ્રતિબંધની વાત ફૂટી ગઈ અને બધાને અદૃશ્ય થઈ જવાની તક મળી. એટલું જ નહિ પણ પૂનાની પોલિસ જાણતી હોવા છતાં ગાંધીજીની હત્યા કરવાની વાતો ઉપરી અધિકારીઓને પહોંચાડી નહિ.

મદનલાલે બોમ્બ ફોડ્યા પછી ગોડસેને ગાંધીહત્યા કરવા માટે પૂનામાં વિદાયમાન આપવામાં આવ્યું હતું. નિર્વાસિતોના શિબિરમાં

RSS સક્રિય હતું. અલ્વરમાં તો અગાઉથી ખબર હતી એટલે હત્યાના સમાચાર મળતાં **RSS**ની શાખાઓમાં પેંડા વહેંચવામાં આવ્યા હતા. ગ્વાલિયરની રાણીએ રૂ. ૬૫,૦૦૦ શસ્ત્રોની ખરીદી કરવા ગાંધીહત્યા નિમિત્તે આપ્યા હતા. પછી એણે સરદાર પટેલની આજીજી કરીને માફી માંગી.

આરોપીઓ:

૧. **નાથુરામ વિનાયક ગોડસે**—ઉંમર ૩૬ વરસ—મુખ્ય આરોપી હતો. અપરિણીત. ગાંધી હત્યા પછી તરત જ એને પકડવામાં આવ્યો હતો. દરજીનું કામ પૂનામાં કરતો હતો. એ સાવરકરના પરિચયમાં આવ્યો, એની સાથે અંગત મંત્રી તરીકે દેશભરમાં પ્રવાસ કર્યો. એ પહેલાં **RSS**નો સભ્ય હતો. મરાઠી દૈનિક ‘અગ્રણી’ ૧૯૪૪માં પૂનાથી છાપતો હતો. પછી ‘હિન્દુ રાષ્ટ્ર’નો તંત્રી હતો.

૨. **નારાયણ દત્તાત્રેય આપ્ટે**—ઉંમર ૩૫. **B.Sc. B.T.** હિંદુ બ્રાહ્મણ, પરણેલો, અહમદનગરમાં લેકચરર તરીકે કામ કર્યું અને ત્યાં રાઈફલ ક્લબ ચલાવતો હતો.

૩. **વિષ્ણુ રામકૃષ્ણ કરકરે**—ઉંમર ૩૫ વરસ. પરણેલો. અહમદનગરમાં હોટલ ચલાવતો હતો.

૪. **દિગંબર રામચંદ્ર બડગે**—ઉંમર ૩૫. હિંદુ, પરણેલો, શસ્ત્રોનો વેપારી ‘શસ્ત્રભંડાર’ ચલાવતો હતો. તલવાર, ખંજર, ધાતુની બંડી બનાવતો હતો. એ તાજનો સાક્ષી બન્યો હતો.

૫. **મદનલાલ કાશ્મીરીલાલ પાહવા**—ઉંમર ૨૩, (લગભગ). હિંદુ અપરિણીત શરણાર્થી પશ્ચિમ પંજાબમાંથી આવ્યો હતો. ગાંધીહત્યાના ૧૦ દિવસ પહેલાં પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજીથી પચાસ વાર દૂર બોમ્બ ફોડ્યો હતો. એની પાસેથી હેન્ડ ગ્રેનેડ મળી હતી. એની ધરપકડ પછી ‘વો ફિરસે આયેગા’ એવું બોલતો રહ્યો. એના પર ત્રીજી ડિગ્રીનું શારીરિક દબાણ લાવવામાં આવ્યું હતું અને એ બધા સાથીદારોની માહિતી આપતો થયો હતો. એ તાજનો સાક્ષી બન્યો હતો.

૬. **શંકર કિસ્તેયા**. બડગેના સોલાપુરમાં ‘શસ્ત્રભંડાર’નો મદદનીશ.

૭. **ગોપાલ વિનાયક ગોડસે**—ઉંમર ૩૨, હિંદુ બ્રાહ્મણ, પરિણીત, નાથુરામ ગોડસેનો નાનો ભાઈ. વિશ્વયુદ્ધમાં કોલોનિયલ આર્મીમાં હતો.

૮. **વિનાયક દામોદર સાવરકર**—ઉંમર ૬૫. પરિણીત. હિંદુ મહાસભાના ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ. કાળા પાણીની પચાસ વરસની સજા બ્રિટન વિરુદ્ધ હિંસક પ્રવૃત્તિ કરવા બદલ થઈ હતી. તેમાંથી ૧૪ વરસ ભોગવી, પણ પછી ભાંગેલી તબિયતે સરકારને વફાદાર રહેવાની શરતે માફી માગીને છૂટ્યા. સાવરકર અને ગોડસેનો પરિચય અહીં થયો હતો અને ઘનિષ્ઠ બન્યો હતો. એમને રત્નાગિરીના સમુદ્ર કિનારાના મકાનમાં નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીએ સાવરકરને મળવાની પરવાનગી સરકાર પાસે

માગી હતી. પણ તે ન મળી. ૧૯૩૭માં કોંગ્રેસની સરકારે એમને વિના શરતે મુક્ત કર્યા હતા. તેઓ મરાઠી સાહિત્યના લેખક, સુધારક અને સામાજિક કાર્યકર્તા હતા.

૯. **ડૉ. દત્તાત્રય સદાશિવ પરચુરે**—ઉંમર ૪૯. હિંદુ બ્રાહ્મણ. પરિણીત. ગ્વાલિયરમાં હોમિયોપેથીના ડૉક્ટર હતા. ગ્વાલિયરની હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ અને ‘હિંદુ રાષ્ટ્ર સેના’ના સરમુખત્યાર હતા. **ચુકાદો :**

ન્યાયાધીશ આત્મચરણે નાથુરામ ગોડસે અને નારાયણ આપ્ટેને ફાંસીની સજા ફરમાવી. સાવરકરને નિર્દોષ ગણી છોડી મૂક્યા. બડગેને પોલિસ કસ્ટડીમાં રાખ્યો. શંકર કિસ્તેયાને નિર્દોષ ગણી છોડી મૂક્યો. ગોપાલ ગોડસે, મદનલાલ પાહવા અને વિષ્ણુ કરકરેને જેલની સજા થઈ. તેમને ૧૨ ઓક્ટોબર ૧૯૮૪ને દિન મુક્ત કરવામાં આવ્યા.

તા. ૧૨-૧૧-૧૯૬૪ને દિન આ ત્રણેયનું પૂનામાં ‘વીરો’ તરીકે સન્માન કરવામાં આવ્યું.

ગાંધીજીની હત્યા માટે પ્રેરણા આપનાર સાવરકરને છોડી મૂકાયા. એમની મુક્તિ એ રાજકીય આવશ્યકતા હતી. સરદાર પટેલે કહ્યું કે સરકારે મુસ્લિમોને નારાજ કર્યા છે. હવે હિંદુઓનો રોષ પણ વહોરી લેવાની તૈયારી ન હતી.

ગોડસે-આપ્ટેએ સાવરકર સાથે મસલત કરી જ હશે. જો કે ગાંધીહત્યા પછી સાવરકર તો અપરાધભાવે જીવતા હતા. આમ છતાં ઝનૂની હિંદુત્વવાદનો પ્રચાર મૃત્યુ પર્યંત કરતા રહ્યા (૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૬)

તા. ૨૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ને દિન બોમ્બ ફૂટ્યા બાદ નહેરુએ કદી પણ તા. ૩૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ સુધી પૂછપરછ કરી ન હતી! સરદાર વલ્લભભાઈના કામમાં તેઓ ખૂબ દખલ કરતા હતા અને સરદારે ગાંધીજી આગળ પોતાનું રાજીનામું મૂક્યું હતું. પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી નહેરુને મળવાના હતા, પણ ઈશ્વરે જુદી જ યોજના કરી હતી. માઉન્ટબેટને બન્નેને શોકાકુળ વાતાવરણમાં એક કર્યા અને મહત્વાકાંક્ષી નહેરુનો રસ્તો ચોખ્ખો થયો. સરદારે એમને જાહેર પ્રવચનમાં પોતાના નેતા માન્યા.

ન્યાયાધીશ આત્મચરણે પોલીસની બેદરકારીની કડક ટીકા કરી. મુંબઈ અને દિલ્હીની પોલીસના વડાઓ વચ્ચે કોઈ જ સંકલન ન હતું. સવેળા મહત્વની માહિતીની લેવડદેવડ ન હતી. સૂઝ પ્રમાણે પહેલ કરવાની વૃત્તિ પણ ન હતી. જો આ નબળાઈઓ ન હોત તો ગાંધીજીને બચાવી શકાત.

ગોપાલ ગોડસે, કરકરે અને મદનલાલના સન્માનની સભામાં બાળગંગાધર (લોકમાન્ય ટિળકના પૌત્ર) કેતકરે જે પ્રવચન આપ્યું, નાથુરામનું ધોતિયું ભક્તિભાવે પહેર્યું અને સૌને બિરદાવ્યા તેની

‘પણ જીવવા દેશે કોણ !’

ગાંધીજીના નિવાસની બહાર વિરોધીઓ સૂત્રોચ્ચાર કરતા આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘મારે એ લોકોને મળવું છે. પણ પેલા લોકો કહે, ‘અમારે એમને મળવું નથી.’ પછી એ લોકોને પોલીસે પકડ્યા-તલાશી લીધી ત્યારે એક માણસ પાસેથી લાંબો છરો મળ્યો. એ માણસનું નામ હતું નથુરામ ગોડસે ! ગાંધીજીની હત્યા માટે ૧૪ વર્ષથી પ્રયાસો ચાલતા હતા અને આ છદ્દો પ્રયાસ હતો. છમાંથી ચાર પ્રયાસોમાં ગોડસે હાજર હતો. ગાંધીજીએ ૧૯૩૭-૩૮માં ૧૨૦ વર્ષ જીવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે નથુરામ ગોડસેએ મરાઠી પેપર ‘અગ્રણી’ના તંત્રી તરીકે તંત્રીલેખ લખ્યો, તેનું મથાળું હતું, ‘....પણ એમને જીવવા દેશે કોણ ?’

□ નારાયણ દેસાઈ

જબ્બર પ્રસિદ્ધિ છાપાંઓમાં થઈ અને સરકારને કપૂર કમિશન નીમવાની ફરજ પડી. ગાંધીહત્યા બાદ ૧૭ વરસે કપૂર કમિશન નિમાયું. એની જવાબદારી એ શોધવાની હતી કે ગાંધીહત્યાની આગોતરી ખબર કોને હતી, તે કોને પહોંચાડવામાં આવી અને તેના અનુસંધાનમાં કયા પગલાં લેવામાં આવ્યાં.

લાલ કિલ્લામાં બધા આરોપીઓને જુદા જુદા રાખવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે ગોડસે અને સાવરકર વચ્ચે કાગળોની લેવડદેવડ કરીને સંપર્ક ચાલુ હતો. જેલનો જ એક માણસ આ કામ કરતો હતો. એના ઉપરીઓના ધ્યાનમાં આ વાત આવી એટલે એને સસ્પેન્ડ કરવામાં આવ્યો. ગોડસેનું જે નિવેદન કોર્ટમાં થયું તેમાં સાવરકરની ભાષાનો બહુ મોટો ફાળો હતો. ગોડસેનું અંગ્રેજી કાચું, પણ સાવરકરની મદદને કારણે પંજાબની હાઈકોર્ટમાં તે ઘણું અસરકારક નીવડ્યું. ન્યાયાધીશ ખોસલાએ પોતાનો પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું હતું કે જો આ કેસ શ્રોતાઓની જ્યુરી સમક્ષ મૂકાયો હોત તો ગોડસેની તરફેણમાં ચુકાદો આવત ! પણ એ તો હવે ઓછું જીવવાનો હતો એટલે એને બોલવાનો મોકો આપવામાં આવ્યો હતો. ગોડસેએ તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો.

કાયદાએ કાયદાનું કામ કર્યું. ગાંધીજીના પુત્રો મણિલાલ અને રામદાસે આરોપીઓને મુક્ત કરવાની વિનંતી કરી પણ તે માન્ય ન રખાઈ.

ગાંધીજીએ મુસ્લિમ તરફી કરેલા ઉપવાસને કારણે ગોડસેનો રોષ ચરમ સીમાએ પહોંચ્યો હતો. હવે તેને એમ લાગ્યું કે ગાંધીજીના અસ્તિત્વને તરત જ મિટાવી દેવું જોઈએ. મુસ્લિમો માટેનો એમનો મોહ વધતો જતો હતો. ‘ગાંધીજીની હત્યા કરવાથી મારું ભવિષ્ય બરબાદ થઈ જશે પણ દેશ પાકિસ્તાનની આડાઈઓથી બચી જશે.’ પોતાના પ્રવચનને અંતે ગોડસેએ કહ્યું.

‘મારા પર દયા કરવામાં આવે એવી મારી કોઈ ઈચ્છા નથી. ધોળે દિવસે મેં ગાંધીજી પર ગોળી છોડી છે. મેં નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ખરું જોતાં મને એવો વિચાર આવ્યો ન હતો. મેં મારા પર ગોળી ચલાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. મારે ભલે મરવું પડે પણ ગાંધીને દેશના હિતને ખાતર મારવા જ રહ્યા. અને મેં આખરી

નિર્ણય લીધો. ૩૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ને દિન પ્રાર્થનાસભામાં જતી વખતે એમના પર ગોળીઓ છોડીને હિંમતપૂર્વક એમનો અંત આણ્યો. મારે વધુ કાંઈ કહેવું નથી. જો દેશભક્તિ પાપ હોય તો તે મેં કર્યું છે. જો અહીંના માનવસર્જિત ન્યાયાલયમાં આ પુણ્ય કાર્યનો સ્વીકાર ન થાય તો એનાથી ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં તેનો સ્વીકાર થશે અને એને અન્યાયી ગણવામાં નહિ આવે.

હું દાવો કરું છું કે મેં પુણ્યનું કામ કર્યું છે. અને એ પુણ્યનો હું ભાગીદાર છું. આ કામ શુદ્ધ હેતુથી માનવતાના હિત ખાતર મેં કર્યું છે. આ ગોળીઓ એવા માણસ પર છોડાઈ હતી કે જેણે લાખો હિંદુઓને વિનાશની સ્થિતિમાં મૂક્યા.’ ગોડસેને પોતાનું નિવેદન પૂરું કરતાં પાંચ કલાક લાગ્યા હતા.

ચૂકાદાનો અમલ :

ગોડસે અને આપ્ટેને અંબાલાની જેલમાં તા. ૧૫ નવેમ્બર ૧૯૪૮ને દિન ફાંસી આપવામાં આવી. બન્ને જણના હાથ પીઠ પાછળ બાંધી માંચડા પર લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં જતી વખતે ગોડસેના પગ લથડતા હતા. એણે ‘અખંડ ભારત’ નબળા સાદે ઉચ્ચાર્યું અને પાછળથી આપ્ટેનો જોરદાર અવાજ આવ્યો ‘અમર રહે.’ એમની ડોક પર કાળું કપડું બાંધીને ફાંસીનો ગાળિયો પહેરાવવામાં આવ્યો. આપ્ટેનું મૃત્યુ તરત જ થયું પણ ગોડસેનો જીવ ૧૫ મિનિટ સુધી ન ગયો. એના પગ મરડાતા હતા તે ધીમે ધીમે શાંત થયા. બન્નેની ચિતા ત્યાં જ સળગાવવામાં આવી અને એમના અસ્થિ બીજે દિવસે ઢાઢર નદીમાં વહાવી દેવામાં આવ્યાં. ચિતાની જગ્યા ખેડી કાઢવામાં આવી હતી.

ગોડસેનો એકંદર દેખાવ માનસિક દુર્બળતા અને ભયચુક્ત હતો. જો કે એ હિંમતબાજ દેખાવાનો પ્રયત્ન વારંવાર તરડાયેલા નબળા અવાજે ‘અખંડ ભારત’ બોલી કરી રહ્યો હતો. એની તુલનામાં આપ્ટે સ્વસ્થ ચિત્તે મક્કમ ડગલાં ભરતો. ભયમુક્ત, છાતી કાઢીને ચાલતો હતો. ગોડસે માટે પછીથી કહેવાયું કે જેલના છેલ્લા દિવસો દરમિયાન પોતાના કાર્ય બદલ પસ્તાવો થયો અને જાહેર કર્યું કે જો બીજી તક આપવામાં આવે તો તે પોતાનું શેષ જીવન શાંતિ ફેલાવવામાં અને દેશસેવામાં ગાળવા માગે છે.

‘સરગમ’, ૨૧/એ અલકા સોસાયટી, છાપરા રોડ, નવસારી.

ગાંધીજીએ જીવનના છેલ્લા અઠવાડિયા દરમિયાન કરેલાં નિવેદનો

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીનું છેલ્લું અઠવાડિયું ગાંધીજીના જીવનનું પણ છેલ્લું અઠવાડિયું હતું. એ દરમિયાન તેમણે ઘણાં જ મહત્વનાં નિવેદનો કર્યાં હતાં. એવા એક નિવેદનમાં, સ્વતંત્રતા આવ્યા પછી તેના નશામાં આવી જઈને આપણા લોકોમાં ઠાઠમાઠ અને ભપકાની દાખલ થયેલી ઘેલછાને તેમણે છેલ્લી વાર વખોડી કાઢી. તેમણે કહ્યું, કોંગ્રેસ આઝાદી માટે લડતી હતી ત્યારે તેણે પ્રજા આગળ સેવા, સાદાઈ અને ત્યાગના આદર્શો મૂક્યા હતા. ‘કેટલાક લોકો એમ માનતા લાગે છેકે, હિંદના આગેવાનોએ તથા હિંદના એલચીઓએ તેમના સ્વતંત્ર દરજ્જાને છાજે એ રીતે રહેવું જોઈએ તથા પૈસા ખરચવા જોઈએ અને ઠાઠમાઠમાં સ્વતંત્ર અમેરિકા અને ઇંગ્લંડની હરીફાઈ કરવી જોઈએ. સ્વતંત્રતાનો અર્થ ઠાઠમાઠ અને ભપકો નથી. દુનિયામાં હિંદના દરજ્જાનો આધાર તેના બેઠા પ્રતિકારે તેને બક્ષેલી તેની નૈતિક સરસાઈ પર રહેશે. એમાં હજી કોઈ તેનો હરીફ મોજૂદ નથી.

‘અમે મોટો પગાર ન માગીએ અને જૂના સનદી નોકરોની જેમ ઠાઠમાઠથી ન રહીએ તો અમારો ભાવ નહીં પુછાય’ એવું જાણે તેઓ માનતા હોય એમ લાગે છે. હિંદની સેવા કરવાની એ રીત નથી. માણસ કેટલા પૈસા કમાય છે તેના પર તેનું મૂલ્ય અંકાતું નથી, એ તેમણે ભૂલવું ન જોઈએ. આત્મશુદ્ધિ માટે – એ પ્રક્રિયામાં સૌ કોઈએ ભાગ લેવો જોઈએ – સમ્યક્ વિચાર અને સમ્યક્ કાર્યની જરૂર છે.’

એક ભાઈએ તેમને લખ્યું છે કે, આપના ઉપવાસને પરિણામે આપનું મરણ થવા પામત, તો એથી આખોયે દેશ આંતરવિગ્રહના દાવાનળમાં ફેંકાઈ જાત. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, એ ભીષણ શક્યતાનો પણ મારા મનમાં ખ્યાલ આવ્યો હતો. ભગવાન કૃષ્ણના અવસાન પહેલાં યાદવોએ આપસમાં લડીને પોતાનો વિનાશ કર્યો હતો.

‘લોકો યાદવોની પેઠે પ્રમાદી અને દુરાચારી બન્યા હોય અને ઈશ્વરને એમ લાગે કે, નિકંદન સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી તો, મારા જેવા એક સામાન્ય માનવીને પણ એવી ભીષણ આપત્તિ માટેનું નિમિત્ત કદાચ તે બનાવે. પરંતુ ઉપવાસ દરમિયાન મેં જે કંઈ જોયું તેથી મને આશા આવી કે, હિંદના નસીબમાં એવો આત્મવિનાશ લખાયો નથી.’

તેમના બીજા એક વક્તવ્યમાં તેમણે જણાવ્યું કે, સાંસ્કૃતિક સ્વાયત્તતા કોંગ્રેસનું સૂત્ર છે. પરંતુ સ્થાનિક રાજકીય આગેવાનો

પોતાને માટે સત્તા હાથ કરવાને એનો ગેરલાભ ઉઠાવે એવો ભય રહે છે. ભાષાવાર પ્રાંતરચનાના સિદ્ધાંતનો સંકુચિત પ્રાંતીયતાવાદ ખીલવવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે વિઘાતક થઈ પડશે. કોંગ્રેસ સંસ્થામાં લાંબા સમય સુધી મહત્વનો હોદ્દો ધરાવનાર એક પીઠ કોંગ્રેસી આગેવાન તેમને મળ્યા પછી ગાંધીજીએ કહ્યું કે, પ્રાદેશિક વફાદારીને દેશભક્તિ કરતાં ઊંચું સ્થાન આપનાર સંકુચિત વૃત્તિથી તે પણ મુક્ત નથી, એ જોઈને મને ભારે દુઃખ થયું.

આઝાદી આવ્યા પછીના પહેલાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી પ્રસંગે – ૨૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ – તેમણે ફરીથી સવાલ કર્યો કે, મેં તથા કોંગ્રેસે જેનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું તે આ સ્વતંત્રતા છે ખરી?

૨૭ તારીખે સવારે મરોલીના વાર્ષિક ઉરસમાં હાજરી આપવાને તેઓ નીકળ્યા. ઇતિહાસમાં તે પૃથ્વીરાજની પ્રાચીન રાજધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ખ્વાજા સૈયદ કુતબુદ્દીન બખ્તિયારની દરગાહ શરીફ ત્યાં આગળ છે. તોફાનો દરમિયાન ત્યાં આગળ

કેટલાક ભીષણ બનાવો બન્યા હતા. ત્યાં આગળ દર વર્ષે એક મોટો ધાર્મિક મેળો ભરાય છે. એ મેળામાં હિંદભરમાંથી કેવળ મુસલમાનો જ નહીં પણ હિંદુઓ સુધ્ધાં આવે છે. તોફાનોની પરિસ્થિતિને કારણે એ વરસે પ્રસ્તુત મેળો ન ભરાય એવી ભીતિ

સ્વાદી કે ફૂલ

बापू की पावन छाती से जो खून बहा,
यह गलत, उसे कपड़े-मिट्टी ने सोख लिया,
जड़ मिट्टी-कपड़े में है इतनी शक्ति कहाँ,
बापू का तेजस-

पुंज रक्त

बर्दाश्त करें!

वह बापू के सीने से बाहर आते ही
अति प्रबल क्षिप्र विद्युत-धारा में परिवर्तित
हो, पैठ गया हर भारतवासी के तन में,
कोई जिसकी

रग में उनका

रक्त नहीं!

मैं सोच रहा था अब तक बात मनुष्यों की,
मेरी काली सतरों में लाली-सी झलकी,
क्या आज लेखनी को भी मेरी कलुष-मुखी
बापू के कण भर

लोहू का

रंग मिला?

□ डॉ. हरिवंश राय ‘बच्चन’

રહેતી હતી. પરંતુ ગાંધીજીએ એ મેળો ભરવામાં આવે એને પોતાના ઉપવાસ છોડવાની એક શરત તરીકે મૂકી હતી. અને એ પૂરી કરવાની બધા પક્ષો બાંધધરી આપી હતી.

મુસ્લિમોનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે દિલ્હીના હિંદુઓ, મુસલમાનો તથા શીખોની ભાઈચારાની લાગણીથી ઊભરાતી આટલી મોટી મેદની એકઠી થાય એવી કલ્પના થોડા દિવસ અગાઉ કોઈ પણ કરી શકત નહીં. સેંકડોની સંખ્યામાં હિંદુ તેમ જ શીખ બહેનોની હાજરી હતી. વાતાવરણ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની પરાકાષ્ઠાના દિવસોની સુગંધથી મધમધી રહ્યું હતું.

ગાંધીજી સાથે તેમની મંડળીની ત્રણ બહેનો મેળામાં ગઈ હતી. નિયમ તરીકે બહેનોને દરગાહમાં અમુક જગ્યાથી આગળ જવા દેવામાં આવતી નથી. પરંતુ ગાંધીજીને ત્યાં આગળ લઈ જનારા મુસલમાનોએ કહ્યું કે, બહેનોને પાછળ મૂકી જવાની કશી જરૂર નથી. અમે તેમને ‘સ્ત્રીઓ નહીં પણ મહાત્માજીની દીકરીઓ તરીકે લોખીએ છીએ.’ પ્રસાદની મીઠાઈથી ભરેલો થાળ ગાંધીજીને ભેટ આપવામાં આવ્યો. આ તેમણે તેમની આસપાસના ટોળામાં વહેંચી દીધી. એક મુસલમાને એવી વિનંતી કરી કે, ગાંધીજીની મંડળીની બહેનો સાંજની પ્રાર્થના વખતે દરરોજ ગાય છે તે જ રીતે મુસ્લિમ પ્રાર્થના તેમણે ગાવી જોઈએ. તેમણે બહુ જ આનંદપૂર્વક એમ કર્યું.

છાપાંઓમાં એવી ખબરો પ્રસિદ્ધ થઈ હતી કે, પાકિસ્તાનની સરકારે બહાર પાડેલા નિવેદન પ્રમાણે, તાયફાવાળાઓના પ્રદેશમાંથી આવેલા હુમલાખોરોએ પેશાવરની પરચીનાર નિરાશ્રિત છાવણીમાં ૧૩૦ નિર્દોષ હિંદુઓ તથા શીખોને મારી નાખ્યા હતા. એવી ભીતિ સેવવામાં આવતી હતી કે, વસ્તુતાએ એથી ઘણી વધારે ખુવારી થવા પામી હતી. આમ છતાં, એ સમાચારને પરિણામે પાટનગરમાં લેશ માત્ર પણ હિંસા ફાટી નીકળી નહોતી. ગાંધીજીએ જણાવ્યું, ‘અહિંસક હિંમત માટેની મારી હાકલનો

શીખોએ અપેક્ષા કરતાંયે વધારે સારો જવાબ વાળ્યો છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિ જે રીતે કાશ્મીરનો સવાલ હાથ ધરી રહી હતી તેથી ગાંધીજીને ભારે નિરાશા થઈ. હિંદની ફરિયાદનો વિચાર કરવાને અને આક્રમણને પાછું ખેંચાવવાને બદલે, લોકમત લેવાની – એ કાશ્મીરનું ભાવિ નક્કી કરનાર હતો – પ્રાથમિક ભૂમિકા તરીકે, હિંદને પોતાનું લશ્કર કાશ્મીરમાંથી ખસેડી લેવાને કહેવાની બાજુ તૈયાર થઈ રહી હતી. એ કેવળ મળતિયાઓની જ

સંસ્થા બની ગઈ હોય અને જૂઠાણાને તથા દગાફટકાને ઘણાં ઊંચા ભાવ મળતા હોય એમ લાગતું હતું. દરગાહથી પાછાં ફરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આપણે અતિશય સવાધાની નહીં રાખીએ તો, આપણા નામને કલંક લાગશે.’

દિલ્હીમાં કોમી પરિસ્થિતિ સુધરવા વિષેની ખાતરીઓનો ધોધ વહેતો હતો એ ધ્યાનમાં લઈને ગાંધીજીએ તેમની એક પ્રાર્થનાસભામાં એવું સૂચવ્યું હતું કે, એ દિશાના એક આગળના પગલા તરીકે, પ્રાર્થનાસભામાં આવનાર પ્રત્યેક શીખ તથા હિંદુએ પોતાની સાથે ઓછામાં ઓછા એક મુસલમાનને લઈ આવવો.

ગાંધીજી પ્રાર્થનામાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે વિન્સન્ટ શીન નામના અમેરિકન લેખક ગાંધીજી સાથેની તેમની પહેલી મુલાકાત માટે રાહ જોતા હતા. એ મુલાકાત બીજે દિવસે ચાલુ રહી. તેમણે સાધન તથા સાધ્યની ફિલસૂફીની તેમ જ ગીતાની કર્મફળત્યાગની ફિલસૂફી વિષે ચર્ચા કરી.

ગાંધીજીના કહેવાનો સાર એ હતો કે, લોકો સાચી દૃષ્ટિ અને મૂલ્યોને વિષે સાચી સમજ કેળવે તો, અહિંસક

સમાજવ્યવસ્થાની સિદ્ધિ દેખાય છે એટલી મુશ્કેલ નહીં લાગે.

ગીતાનો વિષય નથી હિંસા કે નથી અહિંસા પણ નિઃસ્વાર્થ કર્મ છે – એટલે કે, કર્મનાં ફળો ઈશ્વર પર છોડી દઈને અનાસક્ત ભાવે સાચાં સાધનો દ્વારા સાચાં કર્મો કરવાની ફરજ છે. * * *

સંકલન : સોનલ પરીખ

બાપૂ

ऐसा भी कोई ज़ीवन का मैदान कहीं
जिसने पाया कुछ बापू से वरदान नहीं ?

मानव के हित जो कुछ भी रखता था माने
बापू ने सबको

गिनगिनकर

अवगाह लिया।

बापू की छाती की हर साँस तपस्या थी
आतीजाती हल करती एक समस्या थी
पल बिना दिए कुछ भेद कहाँ पाया जाने
बापू ने जीवन

के क्षण-क्षण को

थाह लिया।

किसके मरने पर जग भर को पछताव हुआ ?
किसके मरने पर इतना हृदय मथाव हुआ ?
किसके मरने का इतना अधिक प्रभाव हुआ ?

बनियापन अपना सिद्ध किया सोलह आने
जीने की कीमत कर वसूल पाईपाई

मरने का भी

बापू ने मूल्य

उगाह लिया।

□ डॉ. हरिवंश राय ‘बच्चन’

મહાત્મા ગાંધીના પાર્થિવ દેહનો અંત

□ ખ્યારેલાલ

ગાંધીજીના ઉપવાસ અગાઉ ગુજરાત રેલવે સ્ટેશન પર ગાડીમા થવા પામેલી કતલમાંથી બચી જવા પામેલા બન્નુના કેટલાક નિરાશ્રિતો જાન્યુઆરીની ૨૮મી તારીખે બપોર પછી ગાંધીજીને મળવાને બિરલા ભવન આવ્યા. તેમના પૈકીના એકે ગાંધીજીને કહ્યું : ‘હવે આપ આરામ શાને નથી લેતા? આપ પૂરતું નુકસાન કરી ચૂક્યા છો. આપે અમારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. આપે હવે અમને અમારું ફોડી લેવા દેવું જોઈએ અને હિમાલયમાં જઈને વસવું જોઈએ. શોકથી અમે પાગલ બની ગયા છીએ.’

ગાંધીજી : ‘મારો શોક તમારાથી ઓછો નથી.’

૨૮મી જાન્યુઆરીનો આખો દિવસ ભરચક કામકાજમાં પસાર થયો. દિવસને અંતે ગાંધીજી થાકીને લોથ થઈ ગયા. ‘મારું માથું ભમે છે. છતાં મારે આ પૂરું કર્યું જ છૂટકો.’ કાંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ માટે તેમણે ઘડી કાઢેલો કાંગ્રેસના બંધારણનો મુસદ્દો-એ ઘડી કાઢવાનું તેમણે માથે લીધું હતું-બતાવીને આત્મા ગાંધીને તેમણે એ પ્રમાણે કહ્યું.

એક આશ્રમવાસીને તેમણે કહ્યું : ‘મારે કોલાહલ અને ધમાલની વચ્ચે શાંતિ, અંધકારની વચ્ચે પ્રકાશ અને નિરાશાની વચ્ચે આશા ખોળવાની છે.’

રાજકીય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં તેઓ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, સ્વતંત્રતાને અર્થે ઝૂઝનારા અને બલિદાનો આપનારા કાંગ્રેસીઓ હવે જ્યારે સ્વતંત્રતાનો બોજો ઉઠાવવાનું તેમને માથે આવ્યું છે ત્યારે હોદ્દા અને સત્તાની મોહજાળને શાને વશ થતા હશે? ‘આ આપણને ક્યાં લઈ જશે? એ ક્યાં સુધી ચાલશે? આ રીતે આપણે દુનિયામાં આપણી પ્રતિષ્ઠા જાળવી શકીશું ખરા? હું ક્યાં ઊભો છું? આ અશાંતિની વચ્ચે અશુભ શાંતિ અને સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ?’ અને પછી અલ્લાહબાદના મશહૂર કવિ નઝીરની જાણીતી ગઝલની કડી પારાવાર ગમગીનીભર્યા સૂરે તેમણે ઉચ્ચારી:

હૈ બહારે બાગ દુનિયા ચંદરોઝ,

દેખ લો ઉસકા તમાશા ચંદરોઝ.

પછી તેમને ઉધરસનું સખત ખાંખણું આવ્યું. એ શમાવવાને પેનિસિલીનની ગોળી ચૂસવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે, એકમાત્ર રામનામની શક્તિથી સાજા થવાનો તેમનો નિર્ધાર છેલ્લી વાર તેમણે ફરીથી ઉચ્ચાર્યો. તેમના માથાને માલિશ કરનાર તેમના એક પરિચારકને તેમણે કહ્યું : ‘જો હું રોગથી મરું, અરે એક નાનકડી ફોડકીથીય મરું, તો તું દુનિયાને પોકારી પોકારીને કહેજે કે આ દંભી મહાત્મા હતો. તો જ હું જ્યાં હોઈશ ત્યાં મારા આત્માને

શાંતિ થશે. રોગથી મરું તો દંભી મહાત્મા ઠેરવજે. પણ કોઈ મને ગોળીથી મારે અને તે સામી છાતીએ ઝીલું છતાં મોઢામાંથી સિસકારો ન નીકળતાં રામજીનું રટણ ચાલતું હોય તો જ કહેજે કે સાચો મહાત્મા હતો.’

* * *

સાથીને લખેલો આશ્વાસનનો પત્ર આ રીતનો હતો : ‘તમારી દીકરી સુલોચનાના સ્વર્ગવાસની ખબર ચિ. કિશોરલાલે મોકલી... હું શું લખું? મરણ સાચો મિત્ર છે. આપણા અજ્ઞાનના માર્યા આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. આત્મા કાલે હતો, આજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. શરીર તો જનારું જ છે. સુલોચના પોતાના દોષ સાથે લેતી ગઈ, ગુણને અહીં મૂકતી ગઈ. એને આપણે નહીં વીસરીએ ને ફરજ અદા કરવામાં વધારે સાવધાન થઈએ.’

સવારે ફરવા જવા જેટલું સારું તેમને ન લાગ્યું એટલે પોતાના ઓરડામાં જ જેમણે થોડી વાર આંટા માર્યા. પોતાની ઉધરસને શમાવવા માટે લવિંગના ભૂકાવાળી તાડગોળની ટીકડીઓ તેઓ લેતા હતા. લવિંગનો ભૂકો ખલાસ થઈ ગયો હતો. એથી મનુ તેમની સાથે જોડાવાને બદલે થોડી લવિંગ વાટવા બેઠી. તેણે તેમને કહ્યું, ‘થોડી જ વારમાં હું આવું છું. નહીં તો સાંજે લવિંગના ભૂકાની જરૂર પડે તો તે હશે નહીં.’ કોઈ પણ પોતાની તત્કાળની ફરજ છોડીને અનિશ્ચિત ભવિષ્યને માટે જોગવાઈ કરે એ ગાંધીજીને પસંદ નહોતું. તેમણે મનુને કહ્યું, ‘રાત પડતાં પહેલાં શું થશે અને હુંયે જીવતો હોઈશ કે કેમ, એની કોને ખબર?’

રોજના સમયે પોતાના માલિશ માટે અતિથિગૃહમાંના મારા ઓરડામાં થઈને જતાં તેમણે કાંગ્રેસ માટેના નવ બંધારણનો મુસદ્દો મને આપ્યો અને એ કાળજીપૂર્વક વાંચી જવાને મને કહ્યું. રાષ્ટ્ર માટેનું તેમનું એ છેલ્લું વસિયતનામું હતું. તેમણે કહ્યું, ‘મારી વિચારણામાં તમને કાંઈ ગાબડાં નજરે પડે તો તમે તે ભરી કાઢજો. એ મુસદ્દો મેં ઘણી જ તાણ નીચે તૈયાર કર્યો છે.’

માલિશ થઈ ગયા પછી, ઉપર્યુક્ત મુસદ્દો મેં વાંચી લીધો કે કેમ એ તેમણે મને પૂછ્યું અને નોઆખાલીમાંના મારા અનુભવો તથા પ્રયોગોને આધારે મદ્રાસમાં ઝઝૂમી રહેલી ખોરાકની કટોકટીને કેવી રીતે પહોંચી વળવું, એ વિષે એક નોંધ તૈયાર કરવાને મને જણાવ્યું.

પછી તેમણે સ્નાન કર્યું. સ્નાન કરીને બહાર આવ્યા ત્યારે તેઓ ઘણાં જ પ્રફુલ્લ લાગતા હતા. આગલી રાતનો થાક અદૃશ્ય થયો હતો અને તેઓ તેમની હંમેશની પ્રસન્નતાથી ઊભરાતા હતા.

પછીથી તેમનું વજન લેવામાં આવ્યું. બંગાળી લખવાનો રોજનો પાઠ કર્યા પછી સાડા નવ વાગ્યે તેમણે બાફેલું શાક, ૧૨ ઓંસ

એક વસ્તુની બે બાજુ હોય તો આપણે ઊજળી બાજુ જોવી.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

બકરીનું દૂધ, ચાર પાકાં ટામેટાં, ચાર મોસંબી, કાચા ગાજરનો રસ તથા આદું, ખાટાં લીંબુ તથા ઘૃતકુમારીના કાઢાનું ભોજન લીધું. ભોજન કરતાં કરતાં કાંગ્રેસના બંધારણમાં મેં કરેલા ઉમેરા તથા ફેરફારો તેઓ એક પછી એક જોઈ ગયા અને પંચાયતના આગેવાનોની સંખ્યાના સંબંધમાં મૂળ મુસદ્દામાં ગણતરીની ભૂલ સુધારી.

મેં ગાંધીજીને પૂછ્યું હતું કે, કાશ્મીરના મુદ્દા પર બે સંસ્થાનો વચ્ચે કદાચ યુદ્ધ ફાટી નીકળે તો નોઆખાલીમાં અમે શું કરીએ એવી આપ અપેક્ષા રાખો ?

‘તમે છૂટા હો ત્યાં સુધી લોકોને તમે પોતાનું રક્ષણ કરવાને શીખવવાનું ચાલુ રાખશો. અહિંસાના તમારા મિશન દરમિયાન મરણ આવે તો તમે તેને ભેટશો. તેઓ તમને જેલમાં પૂરી દે તો તમે આમરણ ઉપવાસ કરશો. જેમનામાં એ તાકાત હોય તેઓ બહેનો પર જે કંઈ વીતે તેનાથી ડગ્યા વિના નોઆખાલીમાં રહેવાનું ચાલુ રાખે અને મોતનો મુકાબલો કરે. કાયરતાભરી પીછેહઠને અવકાશ જ નથી.’

નોઆખાલીમાં રચનાત્મક અહિંસાના હું જે કેટલાક પ્રયોગો કરી રહ્યો હતો અને તેમના આદેશથી તે પૈકીના કેટલાક હરિજન માં મેં વર્ણવ્યા હતા તેનો ઉલ્લેખ કરીને ગાંધીજીએ વધુમાં જણાવ્યું : ‘આ બધી વસ્તુઓ જાતે કરવાને હું કેટલું બધું ઝંખતો હતો ! આપણને જરૂર છે મરણનો ભય તજવાની અને જેમની આપણે સેવા કરતા હોઈએ તેમના હૃદયોમાં પ્રવેશ કરવાની અને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવાની. એ તમે કર્યું છે. પ્રેમની સાથે તમે જ્ઞાન અને મહેનત જોડ્યાં છે. એક વ્યક્તિ પણ-પોતાની ફરજ પૂરેપૂરી અને સારી રીતે બજાવે તો તેમાં બધા આવી જશે.’

સાડા દશ વાગ્યે આરામ માટે તેઓ પોતાના ખાટલા પર પડ્યા અને ઝોકું ખાવા પહેલાં તેમનું રોજનું બંગાળી વાચન પતાવ્યું. જાગીને તેઓ સુધીર ઘોષને મળ્યા. સુધીરે લંડનના ટાઈમ્સ પત્રનું એક કતરણ તથા એક અંગ્રેજ મિત્રના પત્રમાંથી કેટલાક ફકરા ગાંધીજીને વાંચી સંભળાવ્યા. પત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે, પંડિત નેહરુ અને સરદાર પટેલ વચ્ચેના મતભેદો સંબંધમાં કાગનો વાઘ કરવાની કેટલાક લોકો ઝુંબેશ ચલાવી રહ્યા છે. એમાં સરદાર પટેલને કોમવાદી તરીકે ઉતારી પાડવામાં આવે છે અને પંડિત નેહરુની પ્રશંસા કરવાનો ડોળ કરવામાં આવે છે. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, મને એની જાણ છે. એ સંબંધમાં વધારે શું કરવું એ હું વિચારી રહ્યો છું.

બાદ મુલાકાતો ફરીથી શરૂ થઈ. તેમને મળવા આવનારાઓ પૈકી સિલોનના ડૉ. ડી સિલ્વા અને તેમની દીકરી હતાં. ડૉ. ડી સિલ્વાની દીકરીએ તેમના હસ્તાક્ષર લીધા - એ કદાચ તેમના જીવનમાં તેમણે આપેલા છેલ્લા હસ્તાક્ષર હશે. પછીથી એક ફેંચ ફોટોગ્રાફર આવ્યા. તેમણે ગાંધીજીને ફોટાઓનું એક આલબમ

ભેટ આપ્યું.

ચાર વાગ્યે મુલાકાતો પૂરી થઈ. પછીથી ગાંધીજી સરદાર પટેલ સાથે - સરદાર પોતાની દીકરી સાથે આવ્યા હતા - પોતાના ઓરડામાં ગયા અને કાંતતાં કાંતતાં તેમની સાથે એક કલાક સુધી તેમણે વાતો કરી. તેમણે સરદારને કહ્યું, ‘બેમાંથી - સરદાર અથવા પંડિત નેહરુ, - એકે પ્રધાનમંડળમાંથી નીકળી જવું જોઈએ એવો વિચાર અગાઉ મેં દર્શાવ્યો હતો એ ખરું, પરંતુ પછીથી હું એવા મક્કમ નિર્ણય પર આવ્યો છું કે, બંનેની હાજરી અનિવાર્ય છે. આજની ઘડીએ તમારા પક્ષકારો વચ્ચે કશું પણ ભંગાણ પડે એ આપત્તિકારક થઈ પડશે. ગાંધીજીએ વધુમાં કહ્યું કે, આજની સાંજની પ્રાર્થનાસભામાં હું મારા ભાષણમાં એ વિષય ચર્ચીશ. પ્રાર્થના પછી પંડિત નેહરુ મને મળવાના છે. તેમની સાથે પણ હું એ સવાલ ચર્ચીશ. તમારા બંને વચ્ચે વૈમનસ્યના પ્રેતને છેવટનું દફનાવવામાં આવે ત્યાં સુધી દિલ્હી છોડીશ નહીં.

સરદાર માટે આ ગાંધીજીનો છેલ્લો આદેશ બન્યો. એ પછી પણ પંડિત નેહરુ સાથે તેમનો દૃષ્ટિભેદ ચાલુ રહ્યો પરંતુ તેમને બાંધી રાખનારું વફાદારીનું બંધન અભેદ બન્યું.

પણ સરદાર અને પંડિત નેહરુ વચ્ચે વિચારણીની ખેંચતાણ ચાલુ જ રહી. પરંતુ દેશના કલ્યાણને અર્થ સમર્પણની ભાવનાથી કાર્ય કરવાને બંને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ હતા. વખત વીતતાં લાગણીઓની ઉગ્રતા શાંત પડતાં તથા રાજવહીવટની ચિંતાઓનો તથા તેના બોજાનો ભાર પંડિત નેહરુ પર ઉત્તરોત્તર વધ્યે જતાં સરદારના અજોડ ગુણોની તેમની કદર પણ વધતી ગઈ.

* * *

સાડા ચાર વાગ્યે આભા ગાંધીજી આગળ તેમનું સાંજનું ભોજન લાવી. એ લગભગ સવારના ભોજન જેવું જ હતું. પ્રાર્થનાનો સમય લગભગ થવા આવ્યો હતો. પરંતુ સરદારની વાત હજી પૂરી થઈ નહોતી. બિચારી આભા ઊંચીનીચી થતી હતી. ગાંધીજી સમયપાલનને, ખાસ કરીને પ્રાર્થનાના સંબંધમાં, ભારે મહત્ત્વ આપતા હતા એ તે જાણતી હતી. પણ વચ્ચે બોલવાની તેની હિંમત ન ચાલી. આખરે તેની ધીરજ ખૂટી, ગાંધીજીનું ઘડિયાળ ઉપાડીને તેમનું ધ્યાન ખેંચવાને તેણે તે તેમની સામે ધર્યું. પણ કશું વળ્યું નહીં. તેની મૂંઝવણ ભાળીને સરદારના દીકરી વચ્ચે પડ્યાં. પ્રાર્થનાભૂમિ પર જવા માટે તૈયાર થવાને ઊભા થતાં ગાંધીજીએ સરદારને કહ્યું, ‘હવે તો મારે ગયે જ છૂટકો.’ જતાં રસ્તામાં તેમના એક પરિચારકે તેમને કહ્યું કે, કાઠિયાવાડથી આવેલા બે કાર્યકર્તાઓએ મુલાકાત માટે સમય માગ્યો છે. ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘પ્રાર્થના પછી તેમને આવવાને કહો. ત્યારે હું તેમને મળીશ-જીવતો હોઈશ તો.’

પછી આભા અને મનુના ખભા પર પોતાના હાથ રાખીને તેમની

સાથે મજાક ઉડાવતા અને હસતા તેઓ પ્રાર્થનાભૂમિ તરફ ચાલ્યા.

પ્રાર્થના થતી હતી તે ચોતરા તરફ લઈ જતાં પગથિયાં પસાર કરતાં તેમણે કહ્યું: ‘હું દશ મિનિટ મોડો છું. મોડા થવાનું મને બિલકુલ પસંદ નથી. બરાબર પાંચને ટકોરે પ્રાર્થનામાં હું હોઉં એ મને ગમે.’

ત્યાં વાતચીત એકદમ અટકી ગઈ. ગાંધીજી અને તેમની ‘લાકડીઓ’ વચ્ચે એવો ગુપ્ત કરાર હતો કે, પ્રાર્થનાભૂમિમાં દાખલ થતાંની સાથે સઘળી મજાક અને વાતચીત બંધ થઈ જવી જોઈએ – મનમાં કેવળ પ્રાર્થનાના જ વિચારો ઊભરાવા જોઈએ.

વ્યાસપીઠ પર પહોંચવા માટે મેદનીએ ગાંધીજીને માર્ગ કરી આપ્યો. જનમેદનીના અભિવાદનનો જવાબ વાળવાને ગાંધીજીએ બે બાળાઓના ખભા પરથી પોતાના હાથ ઉઠાવ્યા ત્યાં જમણી બાજુએથી લોકોને હડસેલીને માર્ગ કરતું કોઈક આવ્યું. તેનો હાથ પકડીને મનુએ તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેણે જોરથી તેને હડસેલી મૂકી અને પ્રણામ કરતો હોય તેમ, પોતાના હાથ જોડીને વાંકા વળી સાત બારની ઑટોમેટિક પિસ્તોલમાંથી છોક નજીકમાંથી એક પછી એક ત્રણ બાર કર્યા. તેણે એટલા બધા નજીકથી ગોળી છોડી હતી કે એક ગોળીનું કોચલું તો પાછળથી ગાંધીજીના કપડાંની ગડીમાંથી મળી આવ્યું હતું. પહેલી ગોળી પેટમાં જમણી બાજુએ ડૂંટીથી અઢી ઈંચ ઉપર વાગી હતી. બીજી ગોળી મધ્યરેખાથી એક ઈંચ જમણી બાજુએ સાતમી પાંસળીની નીચેની જગ્યાએ વાગી હતી અને ત્રીજી ગોળી છાતીની જમણી બાજુએ ઉરુ-સ્થળથી એક ઈંચ ઉપર અને મધ્ય-રેખાથી ચાર ઈંચને અંતરે વાગી હતી. પહેલી અને બીજી ગોળી શરીરની આરપાર નીકળી ગઈ હતી. ત્રીજી ફેફસામાં પુરાઈ રહી હતી. પહેલી ગોળી ગાંધીજીને વાગી ત્યારે તેમનો જે પગ ગતિમાં હતો તે વાંકો વળી ગયો. બીજી અને ત્રીજી ગોળી છૂટી ત્યારે પણ તેઓ પોતાના પગ પર ઊભા હતા. પછી તેઓ ઢળી પડ્યા. તેમના બોલેલા છેલ્લા શબ્દો હતા: ‘રામ! રામ!’

તેમનો ચહેરો ધોળો પૂણી જેવો થઈ ગયો. સફેદ કપડાં પર ફેલાતો જતો લાલ ડાઘ દેખાયો. જનમેદનીને નમસ્કાર કરવાને ઊંચા કરેલા હાથ ધીમેથી નીચે આવ્યા. એક હાથ આભાના ખભા પર તેની સ્વાભાવિક જગ્યાએ પડ્યો. શિથિલ થઈ ગયેલો દેહ ધીમેથી ઢગલો થઈને પડ્યો. આભી બની ગયેલી છોકરીઓએ ત્યારે જ જાણ્યું કે શું બનવા પામ્યું છે.

શહેરમાંથી પાછા ફરતાં, માર્ગમાં અમારે ઘેરથી મારા ભાઈની પાંચ વરસની દીકરીને મેં સાથે લીધી હતી. તે ગાંધીજીની લાડકી હતી અને તેણે એ સાંજે મારી સાથે બિરલા ભવન આવવાની હઠ પકડી હતી. અમે બિરલા ભવન પહોંચ્યા ત્યારે કોઈક સરદાર પટેલની મોટર લઈ આવવાને કહેતું હતું. એનો અર્થ એ હતો કે,

પ્રાર્થનાસભામાં જવા માટે ગાંધીજી પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યા હશે અને અમારે ઉતાવળ કરવી જોઈએ. હું સીધો જ પ્રાર્થનાભૂમિ તરફ જવા લાગ્યો અને મારી જોડેની બાળાને પોતાના બૂટ કાઢીને મારી પાછળ આવવાને મેં સૂચવ્યું. જેમાં થઈને પ્રાર્થનાસ્થળે જવાતું હતું તે પથ્થરના સ્તંભોની હારમાળા સુધી હું પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો ત્યાં ગાંધીજીના એક મદદનીશ બી. પી. ચંદવાણી સામી દિશામાંથી દોડતા આવ્યા. તેમણે બૂમ પાડીને કહ્યું, ‘તત્કાળ દાક્તરને બોલાવવાને ફોન કરો. બાપુને ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવ્યા છે!’

હું તો સડક થઈને ઊભો. યંત્રવત્ મેં કોઈકને ફોન કરીને દાક્તરને બોલાવવાને કહ્યું.

સૌ કોઈ આભાં બની ગયાં હતાં. ગાંધીજીની પાછળ આવનાર મારી બહેનની મિત્ર લેડી હાર્ડિજ મેડિકલ કૉલેજની એક સ્ટ્રી દાક્તરે હળવેથી તેમનું માથું ઊંચકીને પોતાના ખોળામાં મૂક્યું—તેમનો દેહ તેની સામે ઊબડો પડ્યો હતો અને કંપતો હતો અને આંખો બંધ હતી. ખૂની નથુરામ ગોડસેને બિરલા ભવનના માળી રઘુએ પકડ્યો અને થોડી ખેંચતાણ પછી બીજાઓની મદદથી તેને મજબૂત રીતે કબજામાં લેવામાં આવ્યો.

નિશ્ચેષ્ટ અને શિથિલ દેહને મિત્રો અંદર ઊંચકી લઈ ગયા. જ્યાં તેઓ બેસતા અને કામ કરતા હતા તે સાદડી પર તેમણે હળવેથી તે મૂક્યો, પણ કશું પણ કરી શકાય તે પહેલાં પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું હતું. તેમને અંદર લાવ્યા પછી એક નાની ચમચી ભરીને મધ તથા ગરમ પાણી તેમના મોંમાં મૂકવામાં આવ્યું. પણ તે અણગળ્યું જ રહ્યું. મરણ લગભગ તત્કાળ થયું હોવું જોઈએ. બીજે દિવસે મળેલો મરણોત્તર હેવાલ આ પ્રમાણે હતો: ‘પિસ્તોલમાંથી ફોડવામાં આવેલી ગોળીઓથી થયેલી ઈજાને કારણે શરીરની અંદર લોહી વહેવાથી તથા આઘાતથી મોત થવા પામ્યું હતું.’

ગાંધીજીના સાથીઓ પૈકી સૌથી પહેલા આવનાર સરદાર પટેલ હતા. સરદાર તેમની નજીક બેસી ગયા, તેમની નાડી જોઈ અને માન્યું કે હજી તે મંદ મંદ ચાલે છે. ડૉ. ભાર્ગવે નાડ તપાસી અને પછી આંખની પ્રતિક્રિયા તપાસી અને પછી ધીમેથી બોલ્યા, ‘દશ મિનિટથી અવસાન પામ્યા છે.’ ડૉ. જીવરાજ મહેતા ડૉ. ભાર્ગવના ચહેરા પર નજર માંડીને સામે ઊભા હતા. તેમણે અફસોસપૂર્વક પોતાનું ડોકું ધુણાવ્યું. આભા અને મનુ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી. પરંતુ થોડી જ વારમાં તે બંને સ્વસ્થ થઈ ગઈ અને રામધૂન ગાવા લાગી. મહાત્માના નિષ્પ્રાણ દેહની પાસે સરદાર વજ્ર સમાન કઠણ પણ નંખાઈ ગયેલે ચહેરે બેઠા હતા. પછી પંડિત નેહરુ આવ્યા. ગાંધીજીનાં કપડાંમાં પોતાનું મોં ઢાંકી દઈને બાળકની જેમ તે રડી પડ્યા. સરદાર પટેલે પ્રેમથી તેમની પીઠ પંખાળીને તેમને આશ્વાસન આપ્યું. એ પછી મહાત્માના સૌથી નાના દીકરા દેવદાસ આવ્યા.

બહુ જ હળવેથી પોતાના પિતાના હાથ પોતાના હાથમાં લઈને તેમણે ભરપૂર આંસુ સાર્યાં. પછીથી મૌલાના આઝાદ, જયરામદાસ દોલતરામ, રાજકુમારી અમૃતકોર, આચાર્ય કૃપાલાની તથા કનૈયાલાલ મુનશી વગેરે આવ્યા. લૉર્ડ માઉન્ટબેટન તે જ દિવસે મદ્રાસથી ઍરોપ્લેનમાં પાછા ફર્યા હતા. તે બિરલા ભવન આગળ આવ્યા ત્યારે બહાર માનવમેદનીનો ધસારો એટલો બધો ભારે હતો કે, મહામુશ્કેલીથી તે અંદર આવી શક્યા.

સૌ આભા બની ગયા હતા. સરદાર પટેલને તો જાણે ભાંગીને ભૂકો જ થઈ ગયા જેવું લાગતું હતું. પાછળથી તેમણે મને કહ્યું, ‘બીજાઓ તો રડી શકે અને એ રીતે આંસુ સારીને પોતાનો શોક હળવો કરી શકે. હું એ કરી શકતો નથી. પણ એને લઈને મારા મગજનો લોચો થઈ જાય છે.’

પાસેના ઝાંખા પ્રકાશવાળા ઓરડામાં પંડિત નેહરુ ખુરસી પર બેઠા હતા. બીજે દિવસે નીકળનારી સ્મશાનયાત્રાની તેમ જ અગ્નિસંસ્કારની વિધિની ગોઠવણ વિષે તેમના દિલમાં ઊંડી ગડમથલ ચાલી રહી હતી. પાછળથી તેમણે એ પ્રસંગ આ રીતે વર્ણવ્યો હતો : ‘એકાએક મને વિચાર આવ્યો, ચાલ જઈને એ વિષે બાપુની સલાહ લઉં...પછીથી મને પ્રતીતિ થઈ. અમારી બધી જ મુશ્કેલીઓ તેમની પાસે લઈ જવાને મન એટલું બધું ટેવાઈ ગયું હતું.’

એક ક્ષણ પણ ગુમાવ્યા વિના, પીઠ સૈનિક માઉન્ટબેટને, કુટુંબના વડીલ તરીકે, આખીયે પરિસ્થિતિનો બોજો પોતાના પર ઉપાડી લીધો. પોતાના મિત્રના દેહ પાસેથી સીધા પંડિત નેહરુ પાસે જઈને, પોતાની સાથે જોડાવાને તેમણે સરદાર પટેલને ઇશારો કર્યો અને કહ્યું : ‘તમને બંનેને સાથે લાવવાને તથા તમને મિત્રો રાખવાને મારાથી થઈ શકે તે બધું કરી છૂટવાની ગાંધીજીની છેલ્લી વિનંતી મને હતી.’ બંનેના સહિયારા શોકમાં કશા પ્રોત્સાહનની જરૂર હતી જ નહીં. તેમણે તેમના માથાં હલાવ્યાં અને કશું બોલ્યાચાલ્યા વિના તેઓ એકબીજાને ભેટ્યા. વળી, લૉર્ડ માઉન્ટબેટનની વિનંતીથી રાત્રે તેમણે બંનેએ આકાશવાણી પરથી પ્રવચન કર્યું.

ગાંધીજીના દેહને રાસાયણિક પ્રક્રિયા કરીને જાળવી રાખવાની અને કંઈ નહીં તો અમુક સમય સુધી તેને દબદબાપૂર્વક રાખવાની સૂચના કરવામાં આવી. અવસાન બાદ ભૌતિક દેહનું બુત કરવા સામે ગાંધીજીનો તેથી કટ્ટર વિરોધ હતો. તેમના મૃતદેહને જાળવી રાખવાનો વિચાર પડતો મૂકવામાં આવ્યો.

બાકીની આખી રાત દરમ્યાન, ગાંધીજીની મંડળીના સભ્યોના ગીતાના તથા ત્યાં હાજર રહેલા શીખોના સુખમની સાહેબના (શીખોનો એક ધર્મગ્રંથ) મધુર પારાયણે ઓરડાની નિઃશબ્દતાને ભરી દીધી, જ્યારે બહારની બાજુએ માનવસાગરનું દર્શન માટે ભારે દબાણ થઈ રહ્યું હતું. મૃતદેહને સુવાડવામાં આવ્યો હતો તે

ઓરડાના સઘળાં બારી તથા બારણાં આગળ અશ્રુભીની અને શોકપૂર્ણ આંખોથી લોકો ઊભા હતા અને તેમના ફીકા પડી ગયેલા ગમગીન ચહેરા કાચ સામે દેખાતા હતા. થોડી મસલતો પછી દેહને ઉપર લઈ જઈને બધા લોકો દર્શન કરી શકે તે માટે ઝરૂખામાં મૂકવામાં આવ્યો. ફાનસનો ઝળહળતો પ્રકાશ નિશ્ચેષ્ટ ચહેરાને મૃદુ તેજસ્વિતા અર્પતો હતો.

રાત્રે આકાશવાણી પર પંડિત નેહરુનો અવાજ સંભળાયો : ‘મિત્રો...આપણા જીવનમાંથી પ્રકાશનો લોપ થયો છે અને સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ ગયો છે. તમને મારે શું કહેવું અને કેવી રીતે કહેવું એની મને સૂઝ પડતી નથી. જેમને આપણે બાપુ કહીને સંબોધતા હતા તે આપણા રાષ્ટ્રપિતા, આપણા વહાલા નેતા આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે...આ બધાં વરસો દરમ્યાન આપણે તેમને જોતા આવ્યા હતા તેમ હવે પછી ફરીથી આપણે તેમને જોવા પામવાના નથી. હવે પછી, તેમની સલાહ લેવાને કે તેમની પાસેથી સાંત્વન મેળવવાને આપણે તેમની પાસે જઈ શકવાના નથી. અને એ એક જબરદસ્ત ફટકો છે...હું આગળ કહી ગયો કે પ્રકાશનો લોપ થયો છે. પણ એમ કહેવામાં મારી ભૂલ થતી હતી. કેમ કે, આ દેશમાં જે પ્રકાશ ઝળહળતો હતો તે કોઈ સામાન્ય પ્રકારનો પ્રકાશ નહોતો. આ બધાં વરસો દરમ્યાન જે પ્રકાશ આ દેશને અજવાળતો રહ્યો હતો તે અનેક વરસો સુધી આ દેશને અજવાળતો રહેશે અને હજાર વરસ પછી પણ એ પ્રકાશની પ્રભા આ દેશમાં દેખાતી રહેશે તથા દુનિયા પણ તે જોશે અને અગણિત માનવીનાં સંતપ્ત હૃદયોને તે સાંત્વન આપતી રહેશે. કેમ કે, એ પ્રકાશ જીવંત સત્યનો દ્યોતક હતો અને સાંત્વન સત્ય વ્યક્ત કરતો શાશ્વત માનવી આપણી પડખે હતો. તેણે સાચા રાહનું આપણને સ્મરણ કરાવ્યું, સ્ખલનમાંથી આપણને પાછા વાળ્યા અને આ પ્રાચીન દેશને સ્વાધીનતાને મંદિરે પહોંચાડ્યો.’

મળસ્કે મૃતદેહને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું અને તેને ચંદનનું તિલક કરવામાં આવ્યું. પછી તેને પુષ્પાચ્છાદિત ઓરડામાં સુવાડવામાં આવ્યો. પછીથી એલચી મંડળના સભ્યો આવ્યા અને પગ આગળ ફૂલોનો હાર મૂકીને તેમણે મૂક અંજલિ આપી.

મૃતદેહને ફરીથી ઉપલા માળ પર લઈ જઈને ઝરૂખામાં મૂકવામાં આવ્યો. બપોરે સાડા અગિયાર વાગ્યે શબવાહિની બિરલા ભવનની બહાર લઈ જઈને ફૂલોથી શણગારેલી શસ્ત્રગાડીમાં મૂકવામાં આવી. સ્મશાનયાત્રા શરૂ થવાની તૈયારી હતા ત્યાં એકાએક દરવાજા આગળ ખળભળાટ થયો. સાથે સાથે ટોળાએ વિભક્ત થઈને માર્ગ કરી દીધો. સુશીલા લાહોરથી એ જ વખતે આવી પહોંચી હતી.

[‘પૂર્ણાહુતિ’ ભાગ - ૪ માંથી ટૂંકાવીને]

અંતિમયાત્રા અને અસ્થિવિસર્જન

□ ખ્યારેલાલ

અગ્નિસંસ્કાર માટેની વ્યવસ્થા કરવાનો હવાલો સંરક્ષણ ખાતાએ સંભાળી લીધો હતો. એ કાર્ય એટલું જબરદસ્ત હતું કે, એ પાર પાડવાનું કોઈ પણ પ્રજાકીય સંસ્થાના ગજાની બહાર હતું. આખું શહેર ખળભળી ઊઠ્યું હતું. એટલે તોફાન ફાટી નીકળવાની અને એને પરિણામે આખા દેશમાં હિંસાનો દાવાનળ ફેલાઈ જવાની શક્યતા ભયભીત કરી મૂકતી હતી. લશ્કરે રાતભરમાં શસ્ત્રગાડીને શબવાહિનીના રૂપમાં ફેરવી નાખી. તેની વચ્ચેના ભાગમાં તૈયાર કરવામાં આવેલા ઊંચા વ્યાસપીઠ પર મૃતદેહને સુવાડવામાં આવ્યો. તે ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજથી આચ્છાદિત હતો અને ફૂલમાળાઓ તથા ફૂલોના ઢગલામાં અડધો દટાયેલો હતો. તેની જમણી બાજુએ ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર રામદાસ, ડાબી બાજુએ સરદાર પટેલ અને સામે દેવદાસ ગાંધી બેઠા હતા. ગાંધીજીના ‘કુટુંબ’ના બીજા સભ્યો અને આગેવાનો વારાફરતી એ વાહન પર મૃતદેહની નજીક બેઠા અથવા રામધૂન ગાતા ગાતા તેની પાછળ ચાલ્યા.

લશ્કર, નૌકાસૈન્ય તથા હવાઈ દળના બસો માણસોની બનેલી ટુકડી ચાર મજબૂત દોરડાં વતી એ ગાડીને ખેંચતી હતી. ચાર હજાર સૈનિકો, એક હજાર હવાઈ દળના માણસો અને એક હજાર પોલીસો શબવાહિનીની આગળ તથા પાછળ ચાલતા હતા. ગવર્નર-જનરલના ઘોડેસવાર અંગરક્ષકો સફેદ ધજા ફરકાવતા સૌની આગળ ચાલતા હતા. આખે રસ્તે સૈનિકો, પોલીસો તથા રણગાડીઓ જનમેદનીને અંકુશમાં રાખવાના કાર્યમાં મદદ આપતાં હતાં.

સ્મશાન-સરઘસ બહુ જ મંદ ગતિથી શોકપૂર્ણ મૌનથી ચાલતું હતું. મહાત્મા ગાંધીકી જયના પ્રચંડ પોકારોથી કવચિત્ કવચિત્ એમાં ભંગ પડતો હતો. એક કલાક બાદ સરઘસ યુદ્ધસ્મારકની કમાન આગળ આવી પહોંચ્યું. ફરતેના હોજમાં થઈને લોકો રાજા પંચમ જ્યોર્જના પૂતળાની બેઠક આગળ આવી પહોંચ્યા. સ્મશાન-સરઘસને વધારે સારી રીતે જોઈ શકાય એ માટે લોકો પથ્થરના છત્રને ટેકવી રાખતા થાંભલાઓ પર લટકતા હતા, ૧૫૦ ફૂટ ઊંચા યુદ્ધસ્મારકની ટોચ પર બેઠા હતા, દીવાના તથા ટેલિફોનના થાંભલાઓ પર બેઠા હતા તથા રસ્તાની બંને બાજુ પરનાં ઝાડોની ડાળીઓ પર બેઠા હતા. આખું દૃશ્ય જાણે માનવસાગર ઊલટ્યો હોય એવું હતું. અને દૂરથી તો એ લગભગ સ્થિર હોય એમ જણાતું હતું. સરઘસ હાર્ડિજ એવન્યૂ અને દિલ્હી દરવાજા આગળ આવી પહોંચતાં હવાઈ દળનાં ત્રણ વિમાનો વારંવાર નીચે ઊતરી આવીને સરઘસ પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં.

ચાર ને વીસ મિનિટે જમના નદીની બાજુમાં આવેલી સ્મશાનભૂમિ

આગળ સરઘસ આવી પહોંચ્યું. છેક સવારથી લોકો ત્યાં એકઠા થવા લાગ્યા હતા. સ્મશાનની આસપાસનો આખો વિસ્તાર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી, શોકગ્રસ્ત ચહેરાઓનો સાગર હતો. એ અફાટ મેદની વારંવાર આગળ ધસવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. ચિતાની ફરતે રચવામાં આવેલી કોર્ડન તેણે તોડી નાખી; લશ્કરના માણસો મેદનીને પાછી ખસેડવા જહેમત ઉઠાવી રહ્યા હતા. ઘોડેસવાર અંગરક્ષકોએ મહામુસીબતે તેને ચિતા પર ધસી આવતી રોકી રાખી. કેટલાંય બાળકો બેશુદ્ધ થઈ ગયાં, સરદાર પટેલ, પંડિત નહેરુ તથા લેડી માઉન્ટબેટન કેટલાંક બાળકોને ઊંચકીને સલામત સ્થળે તેમને મૂકી આવતાં જોવામાં આવ્યાં.

આખરે મૃતદેહને શસ્ત્રગાડી પરથી નીચે ઉતારીને અગ્નિસંસ્કાર પહેલાંની અંતિમ વિધિ કરવા માટે ચિતા પાસે ઊભા કરવામાં આવેલા ઊંચા વ્યાસપીઠ પર મૂકવામાં આવ્યો. સાડા ચાર વાગ્યે દેહને ચિતા પર મૂકવામાં આવ્યો. અગ્નિદાહ માટે પંદર મણ સુખડ, ચાર મણ ઘી, બે મણ સુગંધી પદાર્થો, એક મણ નાળિયેરો અને પંદર શેર કપૂર લાવવામાં આવ્યાં હતાં. મૃતદેહના પગ આગળ ફૂલમાળાઓ મૂકવામાં આવી. પાટનગરના એલચીઓના અગ્રણી ચીની એલચીએ એમાં પહેલ કરી. પછીથી દેહ પર ઓઢાડવામાં આવેલો હિંદી રાષ્ટ્રધ્વજ ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો. દેવદાસ ગાંધીએ પવિત્ર ગંગાજળ છાંટવામાં આવેલા પોતાના પિતાના દેહ પર સુખડનાં કાષ્ઠ મૂક્યાં. વેદોની ઋચાઓના ગાન વચ્ચે તેમના મોટા ભાઈ રામદાસ ગાંધીએ ચિતા સળગાવી.

અગ્નિસંસ્કારની વિધિ ચાલી રહી હતી તે દરમિયાન લોર્ડ તથા લેડી માઉન્ટબેટન તેમની બે દીકરીઓ સાથે બીજા બધાઓની જોડે જમીન પર બેઠાં રહ્યાં. ઘણા ‘જૂના જોગીઓ’ ઘુસકે ઘુસકે રોતા જોવામાં આવ્યા. સરદાર પટેલ પૂતળાની જેમ અચળ બેઠા હતા.

પોણા પાંચ વાગ્યા હતા. અગ્નિની જ્વાળાઓ ધીમે ધીમે લાકડાંના ટુકડાઓને સ્પર્શવા લાગી. એ વખતે ચિતાની આસપાસની મેદની એક મિનિટનું મૌન પાળીને રાષ્ટ્રપિતાને છેલ્લી અંજલિ આપવાને ઊભી થઈ. આથમતા સૂર્યની સામે અગ્નિની રાત્રી જ્વાળાઓ ઊંચી ને ઊંચી જવા લાગી. વિશાળ મેદનીમાંથી ગગનભેદી પોકાર ઊઠ્યો— ‘મહાત્મા ગાંધી અમર હો ગયે.’ જ્વાળાઓ મહાત્માના પાર્થિવ દેહને ભરખી રહી હતી ત્યારે, એ અંતિમક્રિયા

અસતો મા સદ્ ગમય

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય

મૃત્યોર્મામૃતં ગમય

એ વેદની પ્રાર્થનાને પરિપૂર્ણ કરી રહી હતી.

ધૂપ વગેરે સુગંધી પદાર્થોની સુવાસ સમગ્ર વાતાવરણમાં વ્યાપી ગઈ. પછી તો ભડકો એટલો ઉગ્ર બન્યો કે, પહેલી હારમાં બેઠેલાઓ ત્યાં ટકી ન શક્યા. સાંજે છ વાગ્યે મહાત્માનો દેહ સંપૂર્ણપણે ભસ્મરૂપ બની ગયો.

સૂર્ય આથમતાં મેદની વિખેરાવા લાગી. અમે પાછા ફર્યા ત્યારે બિરલા ભવન અંધકારમાં ડૂબી ગયું હતું. તેમની હાજરીએ હજી ગઈ કાલ સુધી જેને દુનિયાના કેન્દ્રના રૂપમાં પલટી નાખ્યો હતો એ તેમના સ્મશાન-શાંતિવાળા દીવારહિત ઓરડામાં પેલો સવાલ ફરીથી મારા મનમાં ઊઠ્યો. ગાંધીજી હંમેશાં કહેતા હતા કે, અહિંસા દુનિયામાં સૌથી વધારે સક્રિય બળ છે. એ સઘળી મુશ્કેલીઓ પાર કરે છે અને તેની આગળ દ્વેષમાત્ર અવશ્ય ઓગળી જાય છે. તો પછી, અહિંસાના અવતાર સમા તેઓ ખૂનીની ગોળીનો ભોગ શાને બન્યા? એ કોયડાની ગૂઢતાએ મને હંફાવી મૂક્યો. અને પછી અંતરની ગડમથલ શાંત પડતાં સીધો અને સ્પષ્ટ જવાબ લાઘ્યો.

પોતાના અંત દ્વારા ગાંધીજીએ આપણે માટે એ પ્રશ્નાર્થનું ચિહ્ન દૂર કર્યું. ‘આપણાં કાર્યો આપણાં છે, તેનાં પરિણામો આપણાં બિલકુલ નથી.’ માણસ ઘટનાઓ પર હંમેશાં અંકુશ રાખી શકતો નથી, કેમ કે દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ પ્રમાણે એ અજ્ઞાત નિયતિને અધીન છે. પરંતુ સત્યાગ્રહી તેમાંથી અનિષ્ટ તત્ત્વ હંમેશાં દૂર કરી શકે છે અને વિષ પ્રત્યે સત્ય અને અહિંસાને અનુસરીને સાચો વર્તાવ દાખવીને તેને અમૃતમાં પલટી નાખે છે અને એ રીતે જીવનના અકસ્માતોમાંથી તેમનો ડંખ અને મૃત્યુ પાસેથી તેનો વિજય હરી લે છે.

પોતાની કારકિર્દીની પરાકાષ્ઠાને સમયે અને જાણે જીવનભરની સેવાના બદલા રૂપ હોય તેમ ખૂનીની ગોળીઓ, પોતાના દિલમાં ઈતરાજ કે ક્રોધ વિના અને પોતાની અંતિમ સભાન ક્ષણ સુધી રામનું નામ રટતાં અને ખૂનીને માટે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં ઝીલીને ગાંધીજીએ એ કરુણ ઘટનાને વિજય અને કૃતકૃત્યતામાં પલટી નાખી. એ રીતે તેમણે સત્યાગ્રહના કેન્દ્રવર્તી સત્યને રોમાંચક રીતે પ્રદર્શિત કરી બતાવ્યું – બીજી કોઈ પણ રીતે એ ન કરી શકત – કે, નિષ્ફળતાને તે સફળતાની દિશાના પગથિયામાં પલટી નાખે છે, શરણાગતિ દ્વારા વિજય મેળવે છે અને હારવા છતાં અને કેટલીક વાર હાર દ્વારા જીતે છે; એ કદી પણ નિષ્ફળ નીવડતો નથી. પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન જેને માટે તેમણે પરિશ્રમ અને જહેમત ઉઠાવ્યાં હતાં તે કોમી એકરાગની સ્થાપના કરવામાં પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન તેઓ વિફળ નીવડ્યા હતા. તે એટલે સુધી કે, વધુ ને વધુ લોકો ખુદ તેના પાયાને વિષે પણ શંકા કરવા લાગ્યા હતા. તેમના અવસાને, એક

સપાટે એ સવાલને સદાને માટે નિર્વિવાદ બનાવી મૂક્યો.

‘અહિંસા આખી દુનિયાને આવરી લઈ શકે એવું તેમણે જેને વિષે કહ્યું હતું તે અહિંસાની તાકાતનું રહસ્ય તેઓ પામ્યા હતા?’ એ સવાલનો જવાબ પણ એ પૂરો પાડે છે. એક જ વિચાર સમગ્ર દુનિયાને આવરી લઈ શકે, એમ તેમણે જાહેર કર્યું હતું પરંતુ સાથે સાથે તેમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે, વાણી અને કાર્યમાં તેને પૂરેપૂરી રીતે વ્યક્ત કરવામાં દેહધારી કોઈ પણ માનવી ક્યારેય સફળ થયો નથી. ‘વાણી કે કાર્યના વાઘામાં વિચારને સજ્જ કરવાનો પ્રયાસ સ્વતઃ તેને સીમિત કરે છે.’ એથી કરીને, કેટલાક વખતથી તેઓ કહેવા લાગ્યા હતા કે, હું મારી પાછળ અહિંસાનો એક સંપૂર્ણ દાખલો મૂકતો જઈ શકું તો, મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે, એવો પૂરેપૂરો સંતોષ મને થશે. આ અવનિ પરથી ચાલ્યા જવાની રીતમાં તેમની આકાંક્ષાના એ એક પૂર્ણ કાર્યને પૂરેપૂરી રીતે મૂર્તિમંત કરીને અહિંસામાં સુષુપ્તપણે રહેલી સંપૂર્ણ તાકાત કેવી રીતે મુક્ત કરી શકાય અને એ શક્તિ મુક્ત થાય ત્યારે તે શું સિદ્ધ કરી શકે એ તેમણે દર્શાવી આપ્યું.

આવો પુરુષ કદી મરતો નથી. ‘તે જીવે છે, તે જાગે છે—મૃત્યુ મરણ પામ્યું છે, તે નહીં.’

જીવે છે નિત્ય ‘એ’ એક, જાગતો પણ ‘એ’ જ છે,

થાય છે મૃત્યુનું મૃત્યુ, કિન્તુ અ-મૃત ‘એ’ રહે.

અન્યાયો ખમતા એવા વિશ્વના બોજનો સહુ

વહે જે ભાર ને એની રક્ષાએ કરતો રહે;

દુઃખભાગી બને એનું સમગ્ર વિશ્વ એ સમે

મર્ત્યભાગ્ય રહે તોયે શી રીતે એ મરે કહો ?

ઘડીક શોધશો એને ના દેખાતો ઘણી ક્ષણો !

તદનુ કેં નિહાળીને દૃષ્ટિ જો નાખશો કદી,

પેખશો ધરતો એને રૂડું મૃત્યુંજયી મુખ.

કાલને ગ્રસતો કાલ, કિન્તુ એ જીવતો ચિરમ.

* * *

ચિતા ચૌદ કલાક બળી અને તે પછી ભસ્મ ઠંડી પડે તે માટે બીજા સત્તાવીસ કલાક તેને જેમની તેમ રહેવા દીધા પછી એ બળી રહેલી ચિતામાંથી ભસ્મ અને ફૂલો એકઠાં કરીને કુંભમાં ભરવામાં આવ્યાં. ભસ્મ ભરેલા એ તાંબાના કુંભને માળાઓ તથા ફૂલો ચડાવી બિરલા ભવન લઈ જવામાં આવ્યો અને ભસ્મવિસર્જનના દિવસ સુધી તે ત્યાં રાખવામાં આવ્યો. સાંજે રાજઘાટ આગળ પ્રાર્થના કરવામાં આવી. એમાં ભાગ લેનારાઓ પૈકી ગાંધીજીના વહાલા મિત્ર અલીગઢના યુસ્ત રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ આગેવાન ખ્વાજા અબ્દુલ મજીદ હતા. તેમણે કુરાનમાંથી નીચેની આયતો વાંચી:

“હે ઈમાનદારો, સબૂરી અને ખામોશી દ્વારા ખુદાની મદદ યાચો. અને ખુદાની સેવા કરતાં કરતાં મરણને ભેટનારાઓને મરેલા ન માનશો. તેઓ જીવતા છે, જોકે તમે સમજી શકતા નથી...નિયત કરવામાં આવેલે સમયે ખુદાની પરવાનગી વિના કોઈ પણ મરી શકતું નથી.”

ભસ્મ એકત્ર કરવામાં આવી અને તેનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું તે વચ્ચેનો દશ દિવસનો ગાળો સૌને માટે પ્રાર્થનાપૂર્વકની અંતઃખોજનો હતો. ગાંધીજી અમને કહેતા હતા, ‘મારા અવસાન પછી, કોઈ એક જ વ્યક્તિ સંપૂર્ણપણે મારું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકશે નહીં. પરંતુ મારો સ્વલ્પ અંશ તમારામાંના ઘણાઓમાં જીવતો રહેશે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ ધ્યેયને પ્રથમ અને પોતાની જાતને છેલ્લી મૂકશે તો અવકાશ ઘણો અંશે ભરાઈ જશે.’

કેટલાક વખતથી, તેમના અંતેવાસીઓને અંતઃસ્ફુરણાથી તેઓ આને માટે તૈયાર કરી રહ્યા હતા એમ લગભગ લાગે છે. તેમના દેહાન્ત અગાઉ થોડા સમય પર તેમના એક બહુ જ નિકટના સાથીના દીકરાએ પત્ર લખીને તેમને પૂછ્યું હતું કે, સ્વતંત્રતા આવ્યા પછી પણ ખાદીને વળગી રહેવાનું જરૂરી છે ખરું? તેમની સૂચના માટે એ પત્ર તેમની આગળ તેમના એક મદદનીશો તેમને વાંચી સંભળાવ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું: ‘તેમને લખો કે, આટલા વખત પછી પણ આ સવાલ પૂછવાની તમને જરૂર જણાય તો તમારે ખાદી સર્વથા છોડી દેવી જોઈએ. દિલમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો એને વળગી રહેવાનો શો અર્થ? દરેક વ્યક્તિએ પોતાના સ્વધર્મ અનુસાર આચરણ કરવું જોઈએ. પોતાના અંતરના અવાજ દ્વારા દોરવાનું જોઈએ, બીજાઓ કહે તે પ્રમાણે ચાલવું ન જોઈએ. પણ એક અપવાદ છે ખરો. જેણે કોઈને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય તેનો આદેશ શિરોમાન્ય હોવો જોઈએ.’

તેમના મદદનીશો પૂછ્યું: ‘પણ, બાપુ, આપ અમ સૌના ગુરુને સ્થાને નથી?’

તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘એ સંજોગોમાં દલીલ બિનજરૂરી છે. મારો શબ્દ કોઈ પણ પ્રકારની દલીલબાજી વિના સૌંસરો ગળે ઊતરી જવો જોઈએ. માણસની કેળવણીમાં, ગુરુ તેને જે કંઈ શીખવે તેના કરતાં ગુરુને વિષેની શ્રદ્ધામાંથી મળતી પ્રેરણા વધારે કીમતી ભાગ ભજવે છે.’

ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે પણ આ જ કહ્યું છે, ‘જે મને જે ભાવે ભજશે તેને તે ભાવે હું મળીશ.’

ગાંધીજી આપણ સૌને ભારપૂર્વક કહેતા હતા કે, હું સદેહે તમારી વચ્ચે સદાને માટે રહેનાર નથી. પરંતુ જેના દિલમાં એ શ્રદ્ધા અને એ ઝંખના હશે એવા કોઈની પણ પડખે હું સદા હોઈશ. પ્રેરણા પ્રત્યેક વ્યક્તિની શ્રદ્ધા અને જહેમત અનુસાર હશે.

તેમના અસ્થિનો અમુક ભાગ બુદ્ધ ભગવાનના પવિત્ર અવશેષોની પેઠે સાચવી રાખીને કોઈક જાહેર સ્થળે મૂકવામાં આવે એમ ઘણાં મિત્રો ઇચ્છતા હતા. તેમના કેટલાક સૌથી નિકટના સાથીઓએ યાદગીરીની વસ્તુ તરીકે તેમના અવશેષો અંગત રીતે રાખવા દેવાની માગણી કરી. પરંતુ એ બાબતમાં ગાંધીજીએ વારંવાર આપેલ આદેશ અનુસાર, તેમની જ્ઞાત ચોક્કસ ઇચ્છા સંબંધમાં કશો પણ ફેરફાર કરવા ન દેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. કેટલાયે સમયથી તેઓ કુટુંબના મટી ગયા હતા. લોહીના સંબંધને કારણે અથવા બીજા કોઈ અંગત સંબંધને કારણે કોઈ પણ વ્યક્તિનો તેમના પર ખાસ હક નહોતો. તેમનું પોતાનું એવું કોઈ તેમનું ઘર હતું જ નહીં, અથવા કહો કે, આખી દુનિયા તેમનું ઘર હતું અને સમગ્ર માનવજાત તેમનું કુટુંબ હતું. એક જ વાક્યમાં તેમણે પોતાની જીવનની ફિલસૂફીનો સાર આપી દીધો છે: ‘કરોડોની મૂક જનતાના હૃદયમાં વિરાજમાન છે તે સિવાયના બીજા કોઈ ઈશ્વરને હું પીછાનતો નથી...અને એ કરોડોની આમજનતાની સેવા દ્વારા હું સત્યરૂપી ઈશ્વરની આરાધના કરું છું.’ વળી તેઓ કહે છે: ‘હું ઈશ્વરની અને તેથી માનવજાતની સંપૂર્ણ એકતામાં માનું છું. આપણે શરીરે ભલેને અસંખ્ય હોઈએ, ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહેલો એક જ આત્મસૂત્રરૂપે સૌ કોઈમાં વિરાજી રહ્યો છે. એક જ સૂર્યના કિરણો પરાવર્તન પામી અસંખ્ય બને છે. અને છતાં એ બધાનું ઊગમસ્થાન એક જ છે. તેથી જ હું તો પાપીમાં પાપી જીવથી પણ મને પોતાને અલગ કરી શકતો નથી. તેમ પાકમાં પાક આત્માઓ જોડેનો અભેદભાવ પણ હું ઈન્કારી શકતો નથી.’

તેમના જીવનની આ ફિલસૂફી અમારી સામે હતી એટલે અમને લાગ્યું કે તેમની ભસ્મ ખરચાળ સ્મારક નીચે રહે એ તેમને પસંદ નહીં પડે. કસ્તૂરબાની ભસ્મ પણ જ્યાં પધરાવવામાં આવી હતી તે પવિત્ર ત્રિવેણીને અસ્થિવિસર્જનની મુખ્ય વિધિ માટે પસંદગી આપવામાં આવી.

રેલવેના સત્તાવાળાઓએ મહાત્માને માટે છેલ્લી વાર સ્પેશ્યલ ગાડી દોડાવી-આ વખતે તેમની ભસ્મ માટે. ડબ્બાની વચ્ચોવચ્ચ ઊંચા મંચ પર અસ્થિનો ફૂલોથી ઢંકાયેલો કુંભ મૂકવામાં આવ્યો હતો. મિત્રો અને અનુયાયીઓ સ્તોત્રો અને પ્રાર્થનાના ભજનો વારાફરતી ગાતા હતા. આખાં પ્રવાસ દરમિયાન મોટાં તેમજ નાનાં સઘળાં રેલ્વે સ્ટેશનોએ કીડીદર માનવમેદની એકત્ર થઈ હતી. કેટલાક લોકો તો એ ગાડીનાં કેવળ દૂરથી દર્શન કરવાને અર્થે જ લાંબાં અંતર પગે કાપીને આવ્યા હતા. શોકાગ્ર અને મૂક, આંખોમાંથી આંસુ સારતા તેઓ ઊભા હતા.

દિવસ ચડતો ગયો તેમ તેમ ટોળાઓ રેલવે સ્ટેશનોની વચ્ચેના ભાગોમાં પણ પાટાની બન્ને બાજુએ એકત્ર થયેલા જોવામાં આવતાં

હતાં. એ દૃશ્ય અબ્રાહમ લિંકનના મૃતદેહને વૉશિંગ્ટનથી ઈલીનોય રાજ્યની રાજધાની સ્પ્રિંગફીલ્ડ લઈ જતી ગાડીનું સ્મરણ કરાવતું હતું. ફરક એટલો જ કે, લિંકનના દેહની જેમ મહાત્માને ‘ઘેર’ લઈ જવામાં આવતા નહોતા. તેમનાં અસ્થિ તો પવિત્ર ગંગા મૈયા પાસે લઈ જવામાં આવતાં હતાં. વળી, લિંકનની ‘એકાકી ગાડી’ના કાળા રંગવામાં આવેલા સાત ડબ્બાઓની જેમ એ ગાડીના ડબ્બાઓ કાળા રંગવામાં આવ્યા નહોતા. હિંદુ ધર્મમાં મરણ જીવનનો અંત યા શોક કરવાનો પ્રસંગ નથી પણ અંતઃખોજ કરવા માટેનો પ્રસંગ છે. સાગરનું ટીપું સાગર સાથે મળી જઈને તેનું સામર્થ્ય તથા તેનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેની સાથે પાછું વળી જાય છે તે પ્રમાણે ચાલ્યો ગયેલો આત્મા સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવા પહેલાં કેવળ પોતાનો પુરુષાર્થ પૂરો કરવાને જ આ દુનિયામાં આવે છે.

અલ્હાબાદથી સાઠ માઈલને અંતરે આવેલા રસૂલાબાદ નામના એક નાનકડા સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી અને રાતવાસા માટે તેને બાજુના પાટા પર લઈ જવામાં આવી. બીજે દિવસે સવારે બરાબર નવને ટકોરે તે અલ્હાબાદ સ્ટેશને આવી પહોંચી. ત્યાં આગળ વિરાટ મેદની જમા થઈ હતી. બહાર શણગારેલો મોટર ખટારો ઊભો હતો. તેમાં કુંભને મૂકવામાં આવ્યો. રેલ્વે સ્ટેશનથી નદી સુધી અફાટ માનવમેદની ખટારાની પાછળ ચાલી. માર્ગમાં એક દેવળમાં પ્રાર્થના કરનારાઓ

ગાંધીજીને મનગમતું ‘પ્રેમજ જ્યોતિ તારો દાખવી મુજ જીવનપંથ ઉજાળ’ એ ભજન ગાતા હતા ત્યાં કુંભની ગાડી થોડી વાર થોભાવવામાં આવી. નદીકાંઠા પર જઈને કુંભને ફૂલોથી સજાવેલા મોટર ખટારામાંથી ઉપાડીને ‘બતક’માં મૂકવામાં આવ્યો. ‘બતક’માં

વ્યાપક શોક

ગાંધીજીના મૃત્યુથી આખો દેશ શોકમાં ડૂબી ગયો. પેલી ત્રણ ગોળીઓ ગાંધીજીનાં દેહને જ નહિ, દેશના કરોડો નરનારીઓના મર્મને વીંધનારી નીવડી હતી. દુશ્મનોના ઉપર પણ પ્રેમ રાખે, એક નાનાશા જીવની પણ હિંસા કરવાનો વિચાર ન કરે એવા એ શાંતિના દૂતના પોતાના જ દેશવાસી અને સહધર્મીની ગોળી પ્રાણ લે એ સાંભળીને જ દેશના ગાત્રો ઠરી ગયાં. આજના યુગના ઇતિહાસમાં કોઈ વ્યક્તિને માટે આટલી ઊંડી, આટલી વ્યાપક શોકની લાગણી વ્યક્ત નથી થઈ.

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખ ને શુક્રવારે એમનું મૃત્યુ થયું તે દિવસે પણ એ સદાના સામાન્ય માનવી હતા. એમની પાસે ધન ન હતું, સંપત્તિ ન હતી, એ કોઈ સરકારી પદ પર ન હતા, એમણે એવું ઉચ્ચ કોટિનું શિક્ષણ નહોતું મેળવ્યું, નહોતી મેળવી એવી વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિ, નહોતી એમનામાં કશી કલાત્મક પ્રતિભા; છતાં શાસનના એ સેનાના દોર હાથમાં રાખીને ફરનારા લોકોએ ૭૮ વર્ષના એ લંગોટીધારી આદમીને નિવાપાંજલિ અર્પી.

દુનિયાનાં કરોડો લોકોએ પોતાનું જ સ્વજન ગુમાવ્યું હોય તેમ આંસુ સાર્યાં. એમના જમાનાની કોઈ પણ જીવિત વ્યક્તિએ મહા બળવાન પ્રતિપક્ષીઓ સામેની લાંબી ને વિકટ લડતમાં પણ સચ્ચાઈ, દયા, ત્યાગ, વિનય, સેવાવૃત્તિ ને અહિંસાયુક્ત વ્યવહાર ચલાવવાનો આટલો કઠોર પ્રયત્ન નથી કર્યો, ને તે પણ આટલી સફળતાથી. તેઓ પોતાના દેશ પર પકડ જમાવી બેઠેલા બ્રિટિશ શાસન સામે ને પોતાના જ દેશવાસીઓની ક્ષતિઓ સામે અવિરતપણે લડત આપતા રહ્યા, પરંતુ એ લડતમાંય એમણે એમના ચારિત્ર્ય પર ડાઘ સરખો બેસવા દીધો નહિ.

□ લુઈ ફિશર

[અમેરિકન પત્રકાર જેમણે ૧૯૫૦માં મહાત્મા ગાંધીનું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું. ૧૯૮૨ની એટિનબરોની ફિલ્મ ‘ગાંધી’ લુઈ ફિશરના પુસ્તક પરથી બની હતી. લુઈ ફિશરે લેનિનનું જીવનચરિત્ર પણ લખ્યું છે.]

બીજાઓ ઉપરાંત પંડિત નેહરુ અને સરદાર પટેલ, સરોજિની નાયડુ અને તેમની દીકરી, મૌલાના આઝાદ અને ગોવિંદવલ્લભ પંત તથા મહાત્માના બે દીકરા રામદાસ અને દેવદાસ હતાં. જળ અને સ્થળ ઉભય પર ચાલી શકનારી એ નૌકા પ્રવાહની વચ્ચોવચ જ્યાં ગંગાનાં શ્વેત અને જમનાનાં નીલ વારિ એકત્ર મળે છે ત્યાં પહોંચી. થોડે સુધી એ બંને જળપ્રવાહો સાથે મળી ગયા વિના અલગ અલગ વહે છે. એટલે બંનેને એકબીજાથી નિરાળા સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે. અગ્નિદાહના બારમા દિવસે અહીં ગંગા, જમના અને સરસ્વતીના પવિત્ર સંગમ આગળ મહાત્માના પાર્થિવ દેહના બાકી રહેલા અવશેષોને પધરાવવામાં આવ્યા. વેદોના મંત્રોચ્ચાર સાથે કુંભમાંના અવશેષો નદીના શાન્ત ઉદરમાં પધરાવવામાં આવ્યા એ વિધિ નદીના કાંઠા પરથી લગભગ ત્રીસ લાખ માણસોએ નિહાળ્યો હતો. તેઓ ‘નિશાના પડછાયાને ઓળંગી ગયા હતા’ અને મૃત્યુમાંથી અમરત્વ પામ્યા હતા. નદી સમુદ્રમાં મળી ગઈ. મહાત્મા મહત્ તત્ત્વ સાથે એકરૂપ થઈ ગયા.

ગાંધીજીનું છેલ્લું વસિયતનામું

ભાગલા પડ્યા છતાં હિંદી રાષ્ટ્રીય કાંગ્રેસે યોજેલાં સાધનો દ્વારા હિંદે રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હોવાથી આજના સ્વરૂપની કાંગ્રેસનો, એટલે કે, પ્રચારના વાહન અને ધારાસભાની પ્રવૃત્તિ ચલાવવાના તંત્ર તરીકેનો તેનો ઉપયોગ હવે પૂરો થયો છે. શહેરો તથા કસબાઓથી ભિન્ન એવાં તેનાં સાત લાખ ગામડાંઓની દૃષ્ટિથી હિંદની સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની હજી બાકી છે. લોકશાહીના લક્ષ્ય તરફની હિંદની પ્રગતિ દરમિયાન લશ્કરી સત્તા ઉપર સરસાઈ સ્થાપવા માટેની મુલકી સત્તાની સુંબેશ અનિવાર્ય છે. એને રાજકીય પક્ષો અને કોમી સંસ્થાઓ સાથેની અઘટિત સ્પર્ધાથી અળગી રાખવી જોઈએ. આ અને એવાં બીજાં કારણોને લઈને, નીચેના નિયમો અનુસાર મહાસમિતિ કાંગ્રેસની વર્તમાન સંસ્થાને વિખેરી નાખવાનું અને લોકસેવક સંઘને સ્વરૂપે પ્રગટ થવાનું ઠરાવે. પ્રસંગ અનુસાર એ નિયમોમાં ફેરફારો કરવાની એ સંઘને સત્તા હોય.

ગ્રામવાસી હોય એવાં અથવા ગ્રામવાસીના માનસવાળાં પુખ્તવયના પાંચ સ્ત્રીપુરુષોની બનેલી પ્રત્યેક પંચાયત એક ઘટક બનશે. પાસપાસેની આવી પ્રત્યેક બે પંચાયતોની તેમનામાંથી ચૂંટી કાઢેલા એક નેતાની દોરવણી નીચે કાર્ય કરનારી મંડળી બને.

આવી સો પંચાયતો બને ત્યારે પ્રથમ કક્ષાના પચાસ નેતાઓ પોતાનામાંથી એક બીજી કક્ષાનો નેતા ચૂંટે અને એ રીતે પહેલી કક્ષાના આગેવાનો બીજી કક્ષાના આગેવાનોની દોરવણી નીચે કાર્ય કરે. આખું હિંદ આવરી લેવામાં આવે ત્યાં સુધી બસો પંચાયતોના આવા જોડકાં રચે જવામાં આવે અને પછી રચાતું પંચાયતોનું પ્રત્યેક જૂથ પહેલાંની જેમ બીજી કક્ષાનો નેતા ચૂંટે જાય. બીજી કક્ષાના નેતાઓ સમગ્ર હિંદને માટે એકત્ર રીતે કાર્ય કરે અને પોતપોતાના પ્રદેશોમાં અલગ અલગ કાર્ય કરે. તેમને જ્યારે પણ જરૂરી લાગે ત્યારે બીજી કક્ષાના નેતાઓ પોતાનામાંથી એક વડો ચૂંટી કાઢે. તે તેને ચૂંટનારાઓ ઈચ્છે ત્યાં સુધી બધાં જૂથોને વ્યવસ્થિત કરે તેમ જ તેમને દોરવણી આપે.

(પ્રાંતો અથવા વિભાગોની છેવટની રચના હજી નક્કી થઈ ન હોવાથી આ સેવકોના જૂથને પ્રાંતીય યા વિભાગીય સમિતિઓમાં વહેંચવાનો પ્રયત્ન કરવામાં નથી આવ્યો. અને સમગ્ર હિંદમાં કાર્ય કરવાનો અધિકાર કોઈપણ સમયે રચવામાં આવેલાં જૂથ કે જૂથોમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. સેવકોના આ સમુદાયને અધિકાર અથવા સત્તા-જેની તેમણે સ્વેચ્છાપૂર્વક અને ડહાપણભરી રીતે સેવા કરી છે એવા તેમના સ્વામી, એટલે કે, સમગ્ર હિંદની પ્રજા પાસેથી મળે છે.)

૧. પ્રત્યેક સેવક, જાતે કાંતેલા સૂતરની અથવા ચરખા સંઘની પ્રમાણિત ખાદી હંમેશાં પહેરનારો અને માદક પીણાં ન પીનારો

હોવો જોઈએ. જો તે હિંદુ હોય તો પોતે તથા પોતાના કુટુંબમાંથી હરકોઈ સ્વરૂપની અસ્પૃશ્યતા તેણે દૂર કરી હોવી જોઈએ, કોમ કોમ વચ્ચેની એકતાના, સર્વધર્મ પ્રત્યેના સમભાવના તથા જાતિ, ધર્મ કે સ્ત્રીપુરુષના કશાંયે ભેદભાવ રહિતની સૌને માટેની સમાન તક અને દરજ્જાના આદર્શમાં તે માનતો હોવો જોઈએ.

૨. તેના કાર્યક્ષેત્રમાંના પ્રત્યેક ગ્રામવાસીના અંગત સંસર્ગમાં તેણે રહેવું જોઈએ.
૩. ગ્રામવાસીઓમાંથી તે કાર્યકર્તાઓ નોંધશે અને તેમને તાલીમ આપશે. એ બધાનું તે પત્રક રાખશે.
૪. તે તેનાં રોજેરોજનાં કામની નોંધ રાખશે.
૫. પોતાની ખેતી તેમજ ગૃહઉદ્યોગો દ્વારા ગામડાંઓ સ્વયંપૂર્ણ બને, એ રીતે તે તેમને સંગઠિત કરશે.
૬. ગ્રામવાસીઓને તે સફાઈ તેમ જ આરોગ્યનું શિક્ષણ આપશે અને તેમના બિમારી તથા રોગો અટકાવવા બધા ઉપાયો લેશે.
૭. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘની નીતિ અનુસારની નઈ તાલીમને ધોરણે તે જન્મથી મરણ પર્યંતની સઘળા ગ્રામવાસીઓની કેળવણીનો પ્રબંધ કરશે.
૮. જેમનાં નામ સરકારી મતદાર પત્રકોમાં નોંધવાં રહી ગયા હોય તેમનાં નામો તે તેમાં નોંધાવશે.
૯. જેમણે મતાધિકારના હકને માટેની જરૂરી યોગ્યતા હજી પ્રાપ્ત કરી ન હોય તેમને એ પ્રાપ્ત કરવા તે પ્રોત્સાહન આપશે.
૧૦. ઉપર જણાવેલા અને વખતોવખત જે બીજા ઉમેરવામાં આવે તે હેતુઓ સાધવાને માટે યોગ્ય ફરજ બજાવવા માટેનાં સંઘે ઘડેલાં ધારાધોરણો અનુસાર તે પોતે તાલીમ લેશે અને યોગ્ય બનશે.

સંઘ નીચેની સ્વાધીન સંસ્થાઓને માન્યતા આપશે :

૧. અખિલ હિંદ ચરખા સંઘ
૨. અખિલ હિંદ ગ્રામોદ્યોગ સંઘ
૩. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ
૪. હરિજન સેવક સંઘ
૫. ગૌસેવા સંઘ

નાણાં

સંઘ પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવાને અર્થે ગ્રામવાસીઓ અને બીજાઓ પાસેથી નાણાં ઊભાં કરશે. ગરીબ માણસોનો પાઈ-પૈસો ઉઘરાવવા ખાસ ભાર મૂકવામાં આવશે.

નવી દિલ્હી, ૨૯-૧-'૪૦

□ મો. ક. ગાંધી

સંત નાથુરામ, દેશદ્રોહી ગાંધી ?

□ નુષાર ગાંધી

[મહાત્મા ગાંધીના પ્રપૌત્ર તુષાર ગાંધી (મણિલાલ ગાંધીના પુત્ર અરુણ ગાંધીના પુત્ર) મહાત્મા ગાંધી ફાઉન્ડેશનના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તેમજ ઑસ્ટ્રેલિયન ઇન્ડિયન રૂરલ ડેવલપમેન્ટ ફાઉન્ડેશનના ચેરમેન છે. તેમના પુસ્તક 'લેટસ કિલ ગાંધી'માં મહાત્મા ગાંધીની હત્યાના કાવતરાથી માંડી હત્યારાઓ પર ચાલેલા કેસ અને ચુકાદાની કડીબદ્ધ વિગતો છે. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે નાથુરામ ગોડસેને સંત અને શહીદ કહેનાર વર્ગની આલોચના કરી ગાંધીહત્યાનું સત્ય સ્પષ્ટ કર્યું છે.]

૯ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫ એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવી ભારતની ધરતી પર બાપુએ પગ મૂક્યો તે ઘટનાની શતાબ્દી. સરકારે આ દિનને પ્રવાસી ભારતીય દિવસ તરીકે ઉજવ્યો. સંઘ પરિવારના અમુક સભ્યો બાપુની હત્યા કરવા બદલ નાથુરામ ગોડસેને 'સંત' ગણાવવાની મથામણમાં છે કારણ તેમને માટે નાથુરામ એવો દેશભક્ત છે જેણે દેશદ્રોહી ગાંધીની હત્યા કરી રાષ્ટ્રને અને હિંદુત્વને ઉગારી લીધું છે.

હત્યા પછી થયેલી સઘન તપાસે બાપુની હત્યાના કાવતરાને પકડી પાડ્યું. તમામ આરોપીઓ પકડાયા અને આરોપનામા ઘડાયા. આ આરોપીઓ હતા નાથુરામ વિનાયક ગોડસે, નારાયણ આપ્ટે, વિષ્ણુ કરકરે, ગોપાલ ગોડસે, દિગંબર ખડગે, મદનલાલ પાહવા, દત્તાત્રેય પરચુરે, શંકર કિષ્ટૈયા અને વિનાયક દામોદર સાવરકર. લાલ કિલ્લા પર ખાસ નિમાયેલી અદાલતમાં કેસ ચાલ્યો, ચુકાદો અપાયો અને સજા ફરમાવાઈ. સાવરકરને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. પરચુરે અને કિષ્ટૈયા જામીન પર છૂટ્યા. નાથુરામ અને આપ્ટેને ફાંસી થઈ, કરકરે અને મદનલાલને જનમટીપ મળી અને બડગેને એ તાજનો સાક્ષી બન્યો તે બદલ માફી મળી.

લાલ કિલ્લા પર ચાલેલા કેસ દરમિયાન ત્યાં બનાવેલી ખાસ જેલમાં બાપુની હત્યાના આરોપીઓને કેદ રખાયા હતા. કેસ ચાલતો હતો તે દરમિયાન નાથુરામ ગોડસેએ ઘણી અરજીઓ કરી. જેલના ચોકીદારો જ કેદીઓ વચ્ચે અને જેલની બહાર આવતા-જતા પત્રો પહોંચાડવાનું કામ કરતા. નાથુરામ જેલમાંથી ને સાવરકર જેલ બહારથી સંપર્કમાં હતા. બંનેએ મળી નાથુરામનું બયાન તૈયાર કર્યું, જેમાં નાથુરામે પોતે કરેલી ગાંધી હત્યા માટે અપાયેલા ખુલાસા હતા. નાથુરામના બયાનમાં આગઝરતી જલદ ભાષા હતી. સાવરકરે ઘડેલું બયાવનામું શિષ્ટ ભાષામાં હતું. પોતાના બયાવમાં નાથુરામ જે બોલ્યો તે સાવરકરની ભાષા હતી.

બાપુની હત્યા તો કરી, હવે એને યોગ્ય ઠેરવવાની હતી! તેને માટે નાથુરામને બે મોકા મળ્યા જેનો તેણે પૂરો લાભ લીધો-લાલ કિલ્લામાં અને પંજાબ હાઈ કોર્ટને કરેલી અપીલમાં. સુનાવણી વખતના ત્રણ ન્યાયાધીશોમાંના મુખ્ય જસ્ટીસ જી. ડી. ખોસલાએ લખ્યું છે, 'નાથુરામે પોતાનું બયાન પૂરું કર્યું ત્યારે અદાલતમાં હાજર

રહેલા દરેકની આંખો ભીની હતી. દરેકના કંઠ રૂંધાઈ ગયા હતા. જો આ શ્રોતાઓને ન્યાય કરવાનું સોંપાયું હોત તો નાથુરામ છૂટી જાત એટલું જ નહીં, ઉદ્ધારકની પદવી પણ પામત!' નાથુરામ જાણતો હતો કે આ તેનો દિવસ હતો. તે દરેકના ધ્યાનનું કેન્દ્ર હતો અને તેણે તેનો પૂરો લાભ લીધો. સાવરકરમાં આ તાકાત હતી. પોતાના પ્રિય શિષ્ય અને આરોપીને 'હીરો' બનાવી પોતાના અલગતાવાદી ઝેરી વિચારોનો પ્રસાર કરવાની તક તેઓ બિલકુલ ન ચૂક્યા. બંને પ્રસંગોએ પત્રકારો અદાલતમાં હતા. નાથુરામનું બયાવનામું રેકૉર્ડ થયું અને છપાયું પણ. તેની ફિલ્મ પણ બની જે આર.એસ.એસ. અને હિંદુ મહાસભાની શાળાઓમાં બતાવવામાં આવી. ત્યાર પછી સરકારની આંખો ખૂલી. ભાગલાની કડુણતામાંથી માંડ ઊભા થયેલા દેશના તંગ વાતાવરણમાં ઝેર ફેલાતું અટકાવવા સરકારો જે કરે તે થયું. તેના પર પ્રતિબંધ મુકાયો. આરએસએસ અને હિંદુ મહાસભા ખાનગીમાં તેનું વિતરણ કરી નાથુરામને શહીદ બનાવતી ગઈ. વહીવટી સેવાઓ, પોલીસ અને લશ્કરમાં સેવા આપતા હિંદુઓ સુધી વાયરો પહોંચ્યો. ગોડસેના બયાને જૂઠાણાં અને અર્ધસત્યોને સુંદર વાઘા પહેરાવ્યા.

નાથુરામ ગોડસેનો ભાઈ ગોપાલ ગોડસે, જે પણ એક આરોપી હતો, તેણે ખોટી માહિતીઓ આપી ધિક્કાર ફેલાવવા માંડ્યો. પોતાના ભાઈના બયાવનામાને તેણે પુસ્તિકાના રૂપમાં પ્રગટ કર્યું. 'મે ઈટ પ્લીઝ યોર ઓનર' અંગ્રેજીમાં અને 'પંચાવન કોટિ ચા બલિ' મરાઠીમાં. તેના પર પ્રતિબંધ મુકાયો, જે પછી સુપ્રિમ કોર્ટે ઉઠાવી લીધો. અસત્ય બેરોકટોક લોકો સુધી પહોંચી ગયું.

મહારાષ્ટ્ર અને દિલ્હીની એનડીએ સરકારે અને સંઘે હાથ મિલાવી એક નાટક ભજવ્યું 'મી નાથુરામ ગોડસે બોલતોય.' નાથુરામ તેનો હીરો હતો, શહીદ હતો. સંઘ પરિવારે દેશભક્ત નાથુરામ ગોડસે અને દેશદ્રોહી ગાંધી પર ફિલ્મ બનાવવાની તૈયારી કરી છે. સરકાર અને સરકારના વરિષ્ઠ અમલદારો બહેરામૂંગાની જેમ વર્તે છે. હત્યારાને શહીદ ગણાવવાના પ્રયત્નોને અવગણવામાં આવે છે. આનો અર્થ શું એ છે કે સરકાર આ આખા અભિયાનને સમર્થન આપી રહી છે ?

ભાજપના એક વરિષ્ઠ મુખ્ય પ્રધાને થોડા વખત પહેલા બાપુના

બુદ્ધિના સમર્થન વિનાની પ્રેરણા પાંગળી છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

હત્યારા નાથુરામ ગોડસેને દેશભક્ત કહ્યો અને પછી ફેરવી તોળ્યું. સંઘ અને સભાએ ખાનગીમાં તો હંમેશાં નાથુરામ ગોડસેને પ્રશંસા અને પૂજ્યભાવે જોયો છે. એમાંના એકે હમણાં આ ભાવને પ્રામાણિકતાપૂર્વક જાહેર કર્યો. નાથુરામે પોતે બાપુની હત્યાને વાજબી ઠરાવતાં કારણો આપ્યા છે, જેમાં સત્યનો અંશ નથી. તેણે બાપુ પર કરેલા આક્ષેપોમાંના મુખ્યને મેં નીચે ચર્ચ્યા છે અને સત્ય શું હતું તે દર્શાવ્યું છે.

આરોપ : ૧

ગાંધી હિંદુઓ માટે ખતરનાક છે તે મુસ્લિમોની તરફદારી કરે છે અને હિંદુઓને નુકસાન કરે છે. જો તેને વધારે જીવવા દેવાશે તો તે હિંદુઓ અને ભારતમાતાનું સત્યાનાશ વાળશે.

ઉત્તર : ૧૯૪૬માં મુસ્લિમ લીગ પુરસ્કૃત ‘સીધા પગલા’ના લીધે કોલકાતામાં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું. તે પછી કોલકાતા અને પૂર્વ બંગાળના નોઆખલી, તિપરાહ જિલ્લામાં મોટે પાયે હત્યાકાંડ થયો, જેમાં અસંખ્ય હિંદુઓ કપાયા, તેમની સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર થયા, તેમની મિલકતો લૂંટી લેવાઈ કે બરબાદ કરી દેવાઈ. બાપુ એ વિસ્તારોમાં ફર્યા અને શાંતિ સ્થાપવા જબ્બર પુરુષાર્થ કર્યો. પરિણામે સ્થિતિ થોડી કાબૂમાં આવી. વિશ્વાસુ સાથીઓને ત્યાં શાંતિ જાળવવાનું સોંપી બાપુ બિહારમાં ફાટી નીકળેલા હુલ્લડને રોકવા ત્યાં ગયા. ત્યાં હિંદુઓ કત્લેઆમ પર ઉતરી આવ્યા હતા. બાપુએ મુસ્લિમોને બચાવ્યા. બંગાળમાં હિંદુઓને બચાવનાર બાપુએ બિહારમાં મુસ્લિમોને બચાવ્યા તે સંઘ અને સભાથી સહન ન થયું.

સ્વાતંત્ર્ય અને ભાગલા આવ્યા ત્યારે પૂર્વ બંગાળ પૂર્વ પાકિસ્તાન બન્યું. ત્યાંના હિંદુઓની ચિંતામાં બાપુએ ત્યાં જવાનો નિર્ણય કર્યો. સ્વાતંત્ર્યદિનની સંધ્યાએ બાપુ કોલકાતામાં હતા. બંગાળના મુખ્ય પ્રધાન સુહરાવર્દી, કોલકાતાના મુસ્લિમો પર તોળાતા જોખમથી ચિંતિત હતા. તેમની સામૂહિક કતલ અને બરબાદી અટકાવવા માત્ર બાપુ જ સમર્થ હતા. તેમણે બાપુને કોલકાતામાં શાંતિ સ્થાપીને પછી આગળ જવાની વિનંતી કરી. બાપુએ શરત મૂકી કે પૂર્વ બંગાળમાં એક પણ હિંદુની કતલ નહીં થાય તેવી બાંહેધરી સુહરાવર્દી આપે તો જ પોતે કોલકાતા રોકાશે. સુહરાવર્દીએ એ જવાબદારી લીધી. બાપુ કોલકાતા રોકાયા. કોલકાતા કાબૂમાં આવ્યું. ત્યાં પંજાબ સળગ્યું. તેને ઠારવા જતાં બાપુ દિલ્હી આવ્યા ત્યારે દિલ્હી હિંસાની જવાળાઓમાં ઘેરાયું હતું. કોમી શાંતિ સ્થાપવા છેલ્લી વાર ઉપવાસ પર ઉતર્યા. દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થાપી. તેમણે ઉત્તરના મુસ્લિમોને વિશ્વાસ આપ્યો કે ભારત તેમની પણ માતૃભૂમિ છે અને તેઓ અહીં સલામત છે. બાપુનું આ માનવતાભર્યું પગલું કટ્ટરતાવાદીઓને આંખના કણાની જેમ ખૂંચ્યું.

આરોપ : ૨

ગાંધીજીએ સરકાર પર પાકિસ્તાનને ૫૫ કરોડ રૂપિયા આપવા માટે દબાણ કર્યું.

ઉત્તર : કૉંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના નેતાઓની બનેલી ભાગલા સમિતિએ પાકિસ્તાનને ૭૫ કરોડ રૂપિયા ફાળવવાનો નિર્ણય આપ્યો હતો. ૨૦ કરોડ ચૂકવાઈ ગયા હતા, ૫૫ કરોડ બાકી હતા. કરાર એવો થયો હતો કે પાકિસ્તાનને જોઈશે ત્યારે પંચાવન કરોડ રૂપિયા આપી દેવામાં આવશે. આ કરાર પર પંડિત નેહરુ અને સરદાર પટેલે સહી કરી હતી. પાકિસ્તાને કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ભારત સરકારને સમજાયું કે યુદ્ધ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી અને પાકિસ્તાનથી તગડી મુકાયેલ હિંદુ શરણાર્થીઓ વ્યવસ્થિત ન ગોઠવાય ત્યાં સુધી પાકિસ્તાનને પંચાવન કરોડ આપવા એ સરકાર માટે નામોશીભર્યું પગલું લેખાશે. એટલે તેમણે ચૂકવણી અટકાવી. બાપુએ આ જાણ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આ અનૈતિક અને અપ્રમાણિક પગલું છે. ત્યાર પછી બાપુએ કોમી શાંતિ સ્થાપવા ઉપવાસ આદર્યા. એ સાચું છે કે પાકિસ્તાનને પંચાવન કરોડ આપવાનો નિર્ણય એ ઉપવાસ દરમિયાન લેવાયો, પણ તે પછી પણ બાપુના ઉપવાસ ચાલુ હતા જે કોમી શાંતિ સ્થાપવાની ખાતરી થયા પછી અટક્યા. જે શરતો બાપુએ મૂકી હતી તેમાં પંચાવન કરોડનો ઉલ્લેખ પણ નથી. પણ સંઘ અને સભાએ આનું ફાવતું અર્થઘટન કરી તેને બાપુની હત્યાના કારણ તરીકે ધરી દીધું.

આરોપ : ૩

ગાંધીજીએ દેશના ભાગલા પડાવ્યા

ઉત્તર : સ્વાતંત્ર્ય સાથે દેશનું વિભાજન કરવાનો વિચાર સૌ પ્રથમ સરદાર પટેલ પાસે મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમની સંમતિ મળતાં માઉન્ટબેટને એ વિચાર પંડિત નહેરુ સમક્ષ રજૂ કર્યો. થોડાં વિરોધ પછી નહેરુએ પણ સંમતિ આપી. છેલ્લે પ્રસ્તાવ બાપુ સામે રજૂ થયો. તેમણે તરત વિરોધ કર્યો. માઉન્ટબેટને જ્યારે કહ્યું કે નહેરુ અને સરદાર બંને આ પ્રસ્તાવ સાથે સંમત છે ત્યારે બાપુએ પોતાના જ માણસો દ્વારા છેતરાયાની લાગણી અનુભવી નિયતિને સ્વીકારી લીધી. બાપુ એકલા હતા, એકલા પાડી દેવાયેલા હતા અને ધિક્કારનું અનુકૂળ નિશાન બનવાની સ્થિતિમાં હતા.

નાથુરામ ગોડસેની ભક્તિ કરનારાઓ એટલું તો કહે, કે આખરે શા માટે તેણે બાપુની હત્યા કરી ?

૯, સુખરામ ગૃહ, સર વિઠ્ઠલદાસ નગર, સરોજિની રોડ, સાંતાક્રુઝ (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૪.

મોબાઈલ-૦૮૮૨૧૩૩૬૬૧૭

‘ગાંધી ચલે જાવ’

□ જિતેન્દ્ર દવે

માલાડની સ્કૂલમાંથી પ્રિન્સીપાલ તરીકે નિવૃત્ત થયેલા જિતેન્દ્ર દવે વર્ષોથી મહાત્મા ગાંધી વિશે લખતા અને બોલતા રહ્યા છે. કારકિર્દી દરમ્યાન ગાંધી જીવન અને કાર્યોનો સતત અભ્યાસ કરતા રહેલા જિતેન્દ્રભાઈ મહાત્મારત અને રામાયણના પણ અભ્યાસી અને લેખક-પ્રવચનકાર છે. મહાત્મા ગાંધી વિશે તેમના ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે ‘કામણગારા ગાંધીજી’, ‘ગાંધીજીની ધર્મભાવના’, અને ‘ઉદયાચલનો સૂર્ય’.

૨જી ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭.

રાષ્ટ્રપિતા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો જન્મદિવસ. વર્ષગાંઠની વધાઈ આપવા લેડી માઉન્ટબેટન તથા બીજા અનેક આવ્યા. ગાંધીજી બોલ્યા, ‘આને અભિનંદન નહીં પણ ખરખરો કહેવો વધુ યોગ્ય છે. લાંબુ જીવવાની હવે મને ઈચ્છા નથી.’ ગાંધીજીએ એ દિવસે ઉપવાસ કર્યો હતો.

રાષ્ટ્રપિતા ગણાતા ગાંધીજીને તેમની દીર્ઘ જીવનયાત્રાના અંતિમ વર્ષો દરમ્યાન વારંવાર અપમાનિત થવાનું અને એમના આદેશોનું ઉલ્લંઘન થતું જોવાનું દુર્ભાગ્ય સહન કરવાનું આવ્યું હતું.

૧૯૪૭ના માર્ચ મહિનાના છેલ્લા અઠવાડિયાની એક સાંજે દિલ્હીમાં ગાંધીજીની જાહેર સાયંપ્રાર્થનામાં કુરાનની આયાતો ગાવાની શરૂઆત થઈ કે તરત હિંદુ મહાસભાના એક સભ્યે ઊભા થઈને કહ્યું, ‘આ હિંદુ મંદિર છે, અહીં અમે તમને મુસલમાનોની પ્રાર્થના ગાવા નહીં દઈએ.’

પ્રાર્થનામાં દખલ કરનાર એ યુવાનને જબરદસ્તીથી પ્રાર્થના સભામાંથી કાઢી મૂકવાનો કેટલાક લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ગાંધીજી વચ્ચે પડ્યા. ‘એક પણ માણસ વાંધો ઉઠાવશે ત્યાં સુધી હું પ્રાર્થના આગળ નહીં ચલાવું. વિરોધ કરનાર લઘુમતીને હું પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવા માગું છું.’ પેલા જુવાને વ્યાસપીઠ પાસે પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજાઓએ તેને એમ કરતાં અટકાવ્યો. ‘આ જુવાન અને મારી વચ્ચે કોઈ આવે નહીં,’ એમ કહેતા કહેતા ગાંધીજી તેને મળવા સામે ગયા. લોકો ચિડાઈ ગયા અને જુવાનને પ્રાર્થનાસભામાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ સભામાં કહ્યું, ‘એ જુવાન ગુસ્સામાં હતો. ગુસ્સો તાત્પર્યે ગાંડપણ છે. પરંતુ ગાંડપણનો ગાંડપણથી નહીં પણ ડહાપણથી મુકાબલો કરવાની તમારી તથા મારી ફરજ છે.’

બીજ દિવસે પ્રાર્થના શરૂ થાય તે પહેલાં, ગાંધીજીએ પૂછ્યું કે કોઈ વિરોધ કરનાર છે? તરત જ એક જુવાન ઊભો થયો અને તેણે આગલા દિવસનો વાંધો ફરીથી સંભળાવ્યો. કહ્યું, ‘આ હિંદુ મંદિર છે...’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આ ભંગીઓનું મંદિર છે.’ (ત્યારે આ શબ્દ વપરાતો હતો) કેવળ મંદિરના ટ્રસ્ટીઓને જ વાંધો ઉઠાવવાનો હક છે. પણ તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો નથી.’ પેલા જુવાને

કહ્યું, ‘ઉપાસનાનું આ જાહેર સ્થળ છે. આપને કુરાનમાંથી વાંચવું હોય તો આપે બીજે સ્થળે જવું જોઈએ.’ ‘પૂરી નમ્રતાથી હું ફરીથી કહું છું કે, હું ધંધે ભંગી છું અને એ રીતે તમારા કરતાં મને ભંગીઓ વતી બોલવાનો વધારે હક છે. તમે તો તમારી જિંદગીમાં કદાચ એકે વાર જાજરૂ સાફ કર્યું નહીં હોય અને અત્યારે પણ એ કરવાને તૈયાર નહીં હશો.’

પ્રાર્થના સભામાં હાજર રહેલા લોકોમાંથી પોકાર ઉઠ્યો, ‘અમે પ્રાર્થના ચાલુ રાખવા માગીએ છીએ. બાકીના બીજા બધાની મરજી વિરુદ્ધ પ્રાર્થના અટકાવી રાખવાનો એક માણસને શો હક છે? કૃપા કરીને પ્રાર્થના ચલાવો.’

ગાંધીજીએ પેલા જુવાનને કહ્યું; ‘પ્રાર્થના ચાલુ કરવાની હજારો લોકો માગણી કરે છે. તમે તમારો આગ્રહ ચાલુ રાખશો તો તેઓ ઘણા જ નિરાશ થશે. તમને એ છાજે છે?’ પેલો જુવાન બેસી ગયો. પણ તુરંત બીજો જુવાન ઊભો થયો. એ કહે, ‘આપ મસ્જિદમાં જઈને ગીતાનું પારાયણ કેમ કરતા નથી?’ ગાંધીજીએ કહ્યું; ‘તમારે ઉશ્કેરાવાની જરૂર નથી. તમારી અવિચારી ધર્માધતાથી હિંદુ ધર્મનું કશું ભલું તમે નથી કરતા પણ કેવળ વિનાશ નોતરો છો. હિંદુ ધર્મ તો સહિષ્ણુતા અને ઉદાર ભાવની અવધિ છે. આ બાદશાહખાન બેઠા છે. તમારે જીવતો જાગતો ઈશ્વરનો ભક્ત જોવો હોય તો તે નખશિખ ખુદાના બંદા છે. તેમને માટે પણ તમને આદર નથી? પરંતુ હું આગળ કહી ચૂક્યો છું તેમ, એક બાળક સરખું પણ વિરોધ કરશે તો, પ્રાર્થના હું આગળ નહીં ચલાવું.’

ત્યાં જ કોઈ બોલી ઊઠ્યું, ‘તમે પંજાબ શાને જતા નથી?’ કેટલાક લોકોએ વિરોધ કરનારને બળજબરીથી બહાર કાઢવાની ધમકી આપી. પરંતુ ગાંધીજીએ એમ ન કરવાની અપીલ કરી. વિરોધ કરનારે મોટે અવાજે કહ્યું, ‘મારે પાંચ મિનિટ જોઈએ છે.’ ગાંધીજી બોલ્યા, ‘તમે તમારી ઈચ્છા ‘હા’ કે ‘ના’ કહીને દર્શાવી શકો છો, અને હું તેને વશ થઈશ.’

પેલો કહે, ‘અહીં આપ મુસલમાની પ્રાર્થના ન કરી શકો.’ ગાંધીજી, ‘સારું...સૌ કોઈ શાંતિ રાખે. આવતી કાલે હું ફરીથી આ સવાલ પૂછીશ અને એક નાનું બાળક પણ માત્ર ‘ના’ કહીને મને પ્રાર્થના કરાવતો અટકાવી શકે છે.’ આટલું કહીને ગાંધીજી પ્રાર્થનાનું

સ્થળ છોડી જતા રહ્યા અને પોતાના ઓરડામાં તેમણે પ્રાર્થના કરી. એ પ્રાર્થનામાં તેમની મંડળીના સભ્યો જ હાજર હતા.

ત્રીજે દિવસે, ગાંધીજી પ્રાર્થના કરવા જઈ રહ્યા હતા ત્યારે કોઈએ આવીને એમને એક પત્ર આપ્યો. પત્ર આપતા પેલાએ કહ્યું, ‘ભંગીઓના મહાજનના પ્રમુખનો પત્ર છે.’ પત્રમાં એવું લખવામાં આવ્યું હતું કે ગાંધીજી ભંગી કોલોનીમાં રહે એમ એ લોકો ઈચ્છતા નથી. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે એ પત્ર બનાવટી હતો. ગાંધીજીએ પ્રાર્થના સભામાં કહ્યું, ‘મારા જેવા બુદ્ધાની આ કેવી કૂર મશ્કરી છે! તેઓ મને કહે છે કે, હું કુરાનમાંથી આવતો ન પડું તો જ અમે તમને પ્રાર્થનાસભા ભરવા દઈશું. મને લાગે તે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવાની પણ મને સ્વતંત્રતા નથી?’

પછી તેમણે પૂછ્યું, ‘આ સભામાં કોઈ વિરોધ કરનારા છે? જવાબમાં ત્રણ માણસો ઊભા થયા. ગાંધીજીએ શાંતિથી કહ્યું, ‘હું વિરોધીઓને વશ થાઉં છું. પ્રાર્થના થશે નહીં.’ ગાંધીજી પ્રાર્થનાસ્થળ છોડીને જવા લાગ્યા ત્યારે પ્રાર્થના કરવાની માગણી કરતા પોકારો લોકો કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આજે નહીં. વિરોધ કરનારાઓની સંખ્યા વધી છે. એ સારું છે. નોઆખલીમાં રામધૂન ગાતાં તેમણે કદી પણ મને અટકાવ્યો ન હતો. એની સામે જેમને વાંધો હતો તેઓ પ્રાર્થનાસભામાંથી ચાલ્યા જતા હતા.’

મારા વાયક મિત્રો, આ પ્રમાણે ગાંધીજી અને સાથે સાથે તેમની અહિંસા પરની દૃઢ શ્રદ્ધાની કસોટી થઈ. ચોથા દિવસની સાંજે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના નેતા ગાંધીજીને મળવા આવ્યા અને તેમણે ખાતરી આપી કે, આપની પ્રાર્થનાસભામાં હવે ખલેલ પહોંચાડવામાં નહીં આવે. એ દિવસની સાયં પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજીએ જ્યારે પૂછ્યું કે કોઈ વિરોધ કરનાર છે? કે તરત એક જુવાને વિરોધ દર્શાવવા હાથ ઊંચો કર્યો. એ જોઈને એક બીજા માણસે ઊભા થઈને કહ્યું, ‘આપણા તોછડાઈભર્યા વિરોધને કારણે ગાંધીજી પોતાની પ્રાર્થનાસભા છેલ્લા ત્રણ દિવસથી ચલાવી શક્યા નથી એ શરમજનક છે. હવે કશો વિરોધ ન કરવા માટે હું તમને આજીજી કરું છું.’

ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘જો કોઈ વિરોધ કરનાર હોય તો, તે હજી પણ પોતાનો વિટો વાપરી શકે છે.’ સભામાં શાંતિ પ્રવર્તી રહી. પહેલો વિરોધ કરનાર બેસી ગયો. પણ ત્યાં બીજો વિરોધી ઊભો થયો. એ જોઈ ગાંધીજી બોલ્યા, ‘વારું, હું હાર કબૂલું છું. પણ આ પ્રાર્થનાસભાની હાર નથી. સભામાંના લોકો જો તમારી સામે ક્રોધ કરે, હિંસા વાપરે અથવા તમને ગાળો આપે તો જ તેઓ હાર્યા કહેવાય.’ વિરોધ ન કરવાની વિનંતી કરનાર ભાઈ ફરીથી ઊભા થયા અને પેલાને સમજાવવા લાગ્યા. વિરોધ કરનાર ભાઈ પલખ્યા. કહે, ‘હું મારો વિરોધ ખેંચી લઉં છું. આપ પ્રાર્થના ચલાવી શકો છો.’

આમ આખરે ચોથે દિવસે ગાંધીજી સાયંપ્રાર્થના કરી શક્યા.

પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘છેલ્લા ત્રણ દિવસ આપણે પ્રાર્થના નથી કરી એમ રખે કોઈ માને. આપણે હોઠ દ્વારા પ્રાર્થના નથી કરી પણ હૃદય દ્વારા આપણે પ્રાર્થના કરી છે, અને પ્રાર્થનાનો એ ઘણો જ અસરકારક ભાગ છે.’

તા. ૪થી અને ૫મી એપ્રિલે સાયંપ્રાર્થનામાં એક લાખથી વધુ માણસો હાજર હતા એવો અંદાજ છે. પરંતુ દોઢેક મહિના પછી ફરીથી કુરાનની આવતો પઢવા સામે વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો. આપ એનો આગ્રહ રાખશો તો, પ્રાર્થનાસભા આગળ કાળા વાવટાઓના દેખાવો કરવામાં આવશે, એવો પત્રો ગાંધીજી પર આવ્યા. પરંતુ દિલ્હીની પ્રજાએ અત્યાર સુધીમાં એટલાં શિસ્ત અને સંયમ કેળવ્યાં હતાં કે, વિરોધ કરનારનો તેઓ વાળ પણ વાંકો કરશે નહીં, એમ ગાંધીજીને લાગ્યું. આથી એમણે ધમકીની અવગણના કરીને, પ્રાર્થના કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પહેલે દિવસે તો પ્રાર્થનામાં કશી ખલેલ પહોંચી નહીં. ૨૮મી મે, ૧૯૪૭ના રોજ ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું કે, એ લોકો માત્ર કાળા વાવટાઓ જ નહીં પણ લાઠીઓ લઈનેય આવે તો પણ હું પ્રાર્થનાસભા ભરીશ. તેઓ મને ફટકાઓ મારશે તોયે, તેમની સામે મારા દિલમાં લેશ પણ બૂરી લાગણી રાખ્યા વિના, ભગવાનનું નામ છેવટ સુધી જપ્યા કરીશ.

ગુસ્સે ભરાયેલા એક ખબરપત્રીએ ગાંધીજીને સૂચવ્યું કે, હિંદુઓને આપ તલવાર સામે તલવાર ઉગામવાને અને આગ સામે આગ લગાડવાને કહી શકતા ન હો તો, આપે જંગલમાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. ૨૮મી મે ને દિવસે સાયંપ્રાર્થનામાં એને વિષય બનાવીને ગાંધીજીએ એ ખબરપત્રીની સલાહને અનુસરવાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવી.

એક સહકાર્યકર્તાએ ગાંધીજીને કહ્યું, ‘આપે કહ્યું છે કે, સમજાવટથી આખું હિંદ પાકિસ્તાનમાં પલટાઈ જાય તેની મને પરવા નથી, પરંતુ જબરદસ્તીને કારણે એક ઈંચ પણ નહીં અપાય. આપની એ જાહેરાતની બાબતમાં આપ તો મક્કમ રહ્યા છો. પરંતુ કાંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ખરી? તે તો બળ આગળ નમતું આપે છે. ‘હિંદ છોડો’નો રણનાદ આપે અમને આપ્યો; અમારી લડાઈઓ આપ લડ્યા; પરંતુ નિર્ણયનો સમો આવ્યો ત્યારે ચિત્રમાં આપ નથી. આપને તથા આપના આદર્શોનો છોડી દેવામાં આવ્યા છે.’ ગાંધીજી બોલ્યા, ‘આજે મારું કોણ સાંભળે છે?’ ‘આગેવાનો નહીં હોય પણ પ્રજા તો આપની પાછળ છે.’ ‘પ્રજા પણ મારી પાછળ નથી. મને હિમાલય જવાને કહેવામાં આવે છે. મારા ફોટાઓને તથા પૂતળાઓને હાર પહેરાવવાને દરેક જણ આતુર છે પણ મારી સલાહને અનુસરવાને ખરેખર કોઈ જ તૈયાર નથી.’

૧લી જૂન, ૧૯૪૭. ગાંધીજી રોજ કરતાં વહેલા ઊઠી ગયા. પથારીમાં પડ્યા પડ્યા ધીમે સાદે વિચારવા લાગ્યા, ‘આજે હું એકલો જ રહી ગયો છું. સરદાર અને જવાહરલાલ સુદ્ધાં માને છે કે, પરિસ્થિતિની મારી સમજ ખોટી છે અને ભાગલાની બાબતમાં સંમતિ થાય તો સુલેહશાંતિ ખસૂસ ફરીથી સ્થપાશે...ભાગલા પડવાના જ હોય તો તે બ્રિટિશ દરમ્યાનગીરીથી અથવા બ્રિટિશ અમલ નીચે ન પડવા જોઈએ, એમ હું વાઈસરોયને કહું એ તેમને પસંદ નથી...તેમને થાય છે કે ઘડપણને લઈને મારી બુદ્ધિ બહેર તો નથી મારી ગઈ!...એમ છતાં, મારી સલાહની કદર થાય કે ન થાય તોયે, મને લાગે તે જ મારે કહેવું રહ્યું...આ ડોસાએ શી શી મનોવેદના ભોગવી હતી એ ભવિષ્યની પ્રજા જાણી લે. એમ ન કહેવાઓ કે, ગાંધી હિંદના દેહછેદનનો પક્ષકાર હતો.’

૭જી જૂને પોતાના નાહવાના ટબમાં સૂતાં સૂતાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, ‘આજે દિવસ દરમ્યાન ભાગલાની યોજના પર ઘણું કરીને સહી-સાટાં થઈ જશે. હું ફરીથી કહું છું કે, હિંદના ભાગલા દેશના ભાવિને નુકસાન કર્યા વિના નહીં રહે, જો કે, એવો વિચાર ધરાવનાર કદાચ હું એકલો જ હોઈશ.’

એ દિવસે સાંજે રાજકુમારી અમૃતકોરે સમાચાર આપ્યા કે કાંગ્રેસ, મુસ્લિમ લીગ તથા શીખો એ ત્રણે પક્ષોએ માઉન્ટબેટન યોજના પર સહી કરી છે. ગાંધીજી કશી ટીકા ટીપ્પણ કર્યા વગર સાંભળી રહ્યા. પછી ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખીને બોલ્યા, ‘ભગવાન તેમની રક્ષા કરો અને સંપૂર્ણ શાણપણ બક્ષો.’

ત્યાર પછીના દિવસોમાં ડાહ્યા લોકો ગાંધીજીને પૂછવા માંડ્યા કે કાંગ્રેસે સંમતિ આપી તેનો વિરોધ ગાંધીજીએ કેમ ન કર્યો, તેની સામે ઉપવાસ કેમ ન કર્યા? તેની સામે બળવો કેમ ન કર્યો? વગેરે. એના જવાબમાં ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હિંદના થોડા જ વખતમાં પડનારા ભાગલા સંબંધમાં મને થાય છે એટલું દુઃખ ભાગ્યે જ બીજા કોઈને થતું હશે, પરંતુ જે સિદ્ધ હકીકત બનનાર છે એની સામે લડત ઉપાડવાની મારી ઈચ્છા નથી. એવા ભાગલાને હું બૂરી વસ્તુ લેખતો આવ્યો છું અને તેથી હું કદી પણ તેનો પક્ષકાર થઈ શકું નહીં. પરંતુ કાંગ્રેસ જ્યારે કમને પણ એવા ભાગલા સ્વીકારે ત્યારે સંસ્થાની સામે હું કોઈ પણ પ્રકારનું આંદોલન ઉપાડું નહીં.’

ઈંગ્લેન્ડની ઉમરાવ સભામાં હિંદ સ્વાતંત્ર્ય ખરડાના બીજા વાચન વખતે થયેલી ચર્ચા દરમ્યાન લૉર્ડ હર્બર્ટ સેમ્યુઅલે જણાવ્યું હતું, ‘હિંદની પ્રજા છેલ્લી અર્ધી સદી કરતાં પણ વધુ સમયથી ખુલ્લો બળવો કરવાનું જ બાકી રાખીને, તેની ઈચ્છા દર્શાવવા માટે, લોકમતનો હરેક પ્રકારે ઉપયોગ કરતી આવી છે, એની પાછળનો

વિચાર કરતાં મને એ કહેવાનું ઉચિત લાગે છે કે, આ ઝઘડાના હરેક તબક્કા દરમિયાન હિંદમાં ખુલ્લો બળવો ન થવા પામ્યો એ હકીકત ઘણે મોટે અંશે મિ. ગાંધીના પ્રભાવને તથા તેમના અહિંસાના સિદ્ધાંતને આભારી છે.’

એક અંગ્રેજ મિત્રે લખ્યું, ‘હું અતિશય શરમ, ખેદ અને દુઃખ અનુભવું છું... મારા પોતાના અંતરાત્માના ફિટકારમાંથી હું ઊગરી શકતો નથી. હિંદને આ આધ્યાત્મિક દુર્ઘટનાની સ્થિતિમાં લાવી મૂકવા માટે અમ બ્રિટિશરોએ અમારાથી થઈ શકે તે કરવાનું કશું બાકી રાખ્યું નથી. આજની પરિસ્થિતિમાં એ યોજના જ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે એમ બને; હિંદે આજની પરિસ્થિતિમાં કદી પણ મુકાવું જોઈતું નહોતું એમ પણ ભલે હોય; પરંતુ આખરે અને અચૂકપણે દોષનો ટોપલો તો ખરેખર અમારા પર જ ઢોળાવો જોઈએ-ભૂતકાળની નીતિઓ માટે, કોમી મતાધિકાર માટે, તડો પડાવનારી સઘળી અસરો માટે, વસ્તુસ્થિતિને અમે જે રીતે કથળવા દીધી તે માટે તથા માનવીઓ પોતે જ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ટ્રાસની સ્થિતિમાં આવી પડવા જેટલી પરિસ્થિતિ પાકી ગઈ, ત્યાંસુધી હિંદને ચીટકી રહેવા માટે હજુ અત્યારે પણ અમે સીધી રમત રમીએ છીએ એવો સંતોષ મને નથી. બહુ બહુ તો અમે રાજકીય શેતરંજની ભૂમિકા પર છીએ...અહીં અમારે ત્યાં તો પ્રાયશ્ચિતની ભાવના જરા સરખી પણ દેખાતી નથી. અહીં સર્વસામાન્ય લાગણી પ્રવર્તે છે કે, બ્રિટને હિંદમાં એક અતિભવ્ય કાર્ય કર્યું છે, અને પોતાના કામ ઉપર તેણે ભવ્ય કળશ ચડાવ્યો છે..છેવટની ઘડી સુધી અશાંતિ અને તોફાનો અને નિષ્ફળતાઓ ચાલુ રહે તેના કરતાં ભાગલા સ્વીકારી લેવા સારા એ ગોઝારી પસંદગી કરવામાં આવી ત્યાં સુધી, હિંદને અમારા પંજામાં અમે પકડી રાખ્યું. સ્થાપવામાં આવેલી સરકારને (અમે પોતે જ તે સ્થાપી હતી) સત્તા સોંપીને તથા નિર્ણયો કરવાને હિંદને ખરેખર સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં મૂકીને, અમે શાને ચાલ્યા ન ગયા?’

મિત્રો, શું હજુય આપણે કહીશું, ‘ગાંધી, ચલે જાવ?’ ***

C/O. કુન્તલ દવે, નાનુભાઈ દેસાઈ એન્ડ કું.,
૫૧૭ સર વિઠ્ઠલદાસ ચેમ્બર્સ, ૧૬, મુંબઈ સમાચાર માર્ગ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૧. મોબાઈલ : ૦૯૮૩૩૬૨૬૬૩૮.

આધાર ગ્રંથ :

૧. ગાંધીજીની દિનવારી-શ્રી ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ
૨. મારું જીવન એ જ મારી વાણી (ચોથો ખંડ) : શ્રી નારાયણ દેસાઈ
૩. મહાત્મા ગાંધી-પૂર્ણાહુતિ (પુસ્તક ત્રીજું) : શ્રી પ્યારેલાલ
૪. દિલ્હીમાં ગાંધીજી (ભાગ બીજો) : મનુબહેન ગાંધી

ધ મર્ડર ઑફ ધ મહાત્મા

ગાંધીજીની હત્યાનો કેસ અને ચુકાદો

[જસ્ટિસ જી. ડી. ખોસલા લાહોરના આઈસીએસ અધિકારીના પુત્ર હતા. મસૂરી અને કેમ્બ્રિજમાં શિક્ષણ લઈ તેઓ પંજાબ હાઈકોર્ટમાં જજ બન્યા હતા. સાહિત્ય, સંગીત અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઊંડો રસ ધરાવનાર જસ્ટિસ ખોસલાએ ૨૦૦ થી વધુ રેડિયો ટોક આપી હતી.

મહાત્મા ગાંધીની હત્યા કરનાર નાથુરામ ગોડસે અને અન્ય આરોપીઓની અપીલ તેમણે સાંભળેલી. કેસની ગંભીરતા અને મહત્વ જોતાં સુનાવણી માટે ત્રણ જજની પેનલ નિમાયેલી જેમાં જસ્ટિસ ખોસલા ઉપરાંત જસ્ટિસ ભંડારી અને જસ્ટિસ અચ્યુરામ હતા. જસ્ટિસ ખોસલાએ લખેલા પુસ્તક ‘ધ મર્ડર ઑફ ધ મહાત્મા એન્ડ અધર કેસીઝ ફ્રોમ અ જજ’ઝ નોટબુક’નું દસમું અને છેલ્લું પ્રકરણ ગાંધી હત્યાના ઐતિહાસિક ચુકાદા વિશે છે. આ લેખ તેનો અંશ છે.]

પ્રવાસમાં જાણવા મળ્યું કે નાથુરામ ગોડસે એકલો જ હત્યામાં સંડોવાયેલો ન હતો. તેમાં ઘણાં લોકો હતા ને ગોડસેનું કામ ગાંધીને ગોળી મારવાનું હતું. પોલીસને તપાસની કામગીરી પાર પાડવામાં પુરા પાંચ મહિના થયા હતા અને પછી કેસ મુકદ્દમાં માટે તૈયાર જાહેર કરાયો હતો.

Indian Civil Service Judicial Branch ના વડા શ્રી આત્મચરણ આગળ આ મુકદ્દમો ૨૨ જૂન ૧૯૪૮ના દિવસે શરૂ થયો હતો. જેઓની કાયદેસર રીતે અને જરૂરી સત્તાઓ સાથે (Requisite juridictional) આ કાર્ય માટે નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ જરૂરી હતું, કારણ કે એમને જજ તરીકે સામાન્ય કરતા વધુ પડતા મોટા ગુનાના ક્ષેત્ર territorial juridictional (કાયદસ અને ફરજ રાજ્ય પ્રમાણે હોય છે. એક રાજ્યનો વકીલ બીજા રાજ્યમાં કરાયેલ અપરાધ માટે કામ ના કરી શકે, સિવાય કે ખાસ પરવાનગી આપવામાં આવી હોય.) સાથે કામ લેવાનું હતું. મુકદ્દમો દિલ્હીમાં લાલકિલ્લામાં ચાલતો હતો, પરંતુ તે પ્રજા અને પ્રેસ માટે ખુલ્લો હતો અને તેનો અહેવાલ બધા જ છાપાઓમાં વિસ્તૃતપણે છપાતો હતો. ગુનેગારોને તેમની પસંદગીના સલાહકારની મદદ લેવાની પૂરેપૂરી છૂટ હતી.

નીચેના આઠ શખ્સો ઉપર Act and Explosive Substance Actની કલમ પ્રમાણે ખૂન કરવાનો અને ખૂન કરવા માટેનું કાવતરું ઘડવાનો આરોપ મુકાયો હતો.

- (૧) નાથુરામ ગોડસે, ૩૭, તંત્રી, હિન્દુ રાષ્ટ્ર પુના
- (૨) તેનો ભાઈ ગોપાલ ગોડસે, ૨૭, સ્ટોરકીપર આર્મી ડેપો, પુના
- (૩) નારાયણ આપ્ટે, ૩૪ મેનેજિંગ ડીરેક્ટર, હિન્દુરાષ્ટ્ર પ્રકાશન લિ. પુના
- (૪) વિષ્ણુ કરકરે, ૩૭, રેસ્ટોરન્ટનો માલિક, અહમદનગર
- (૫) મદનલાલ પાહવા, ૨૦, રેફ્યુજી કેમ્પ અહમદનગર
- (૬) શંકર કિસતયન ૨૭, ઘરઘાટી, પુના
- (૭) દત્તાત્રેય પરચુરે, ૪૮, ડૉક્ટર ગ્વાલિયર

(૮) વિનાયક સાવરકર ૬૫, બેરિસ્ટર એટ લો જમીનદાર અને સંપત્તિનો માલિક-મુંબઈ

બીજા ત્રણ એટલે કે ગંગાધર દંડવતી, ગંગાધર જાદવ અને સૂર્યદેવ શર્મા ભાગેડુ જાહેર કરાયા હતા અને તેમના ઉપરનો કેસ તેમની ગેરહાજરીમાં ચાલવાતો હતો. ફરિયાદીઓ તરફથી આ કેસ સી. કે. દફતરી, એડવોકેટ જનરલ મુંબઈ (હાલમાં એટર્ની-જનરલ ભારત) તરફથી ખુલવાનો હતો. ૨૪મી જુને સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ શરૂ થઈ. બધા જ એટલે કે કુલ ૧૪૮ સાક્ષીઓ બોલાવવામાં આવ્યા અને સૌથી અગત્યનો પુરાવો કેસમાં માફી માટે દિગમ્બર બાગડેના નિવેદનનો સ્વીકૃત રહ્યો. એ પણ કાવતરા બાજોના ટોળામાંનો એક હતો અને કાવતરું ઘડવામાં સક્રિય ભાગ લેનાર આરોપી જાહેર થયો હતો. જાન્યુઆરી ૩૧ના દિવસે એટલે કે ગાંધીજીની હત્યાના બીજા દિવસે એની ધરપકડ કરાયા બાદ પોલીસની પ્રશ્નોત્તરીથી શરણે થઈ ગયો હતો. બહુ જલદી તેણે પોતાનો ગુનો કબુલી લઈને પોતે આ ગુનાના આરોપનો સાગરિત હતો તેવું નિવેદન આપી દીધું હતું. પછીના સમયે તેણે મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ હાજર રહીને પોતાનું આ નિવેદન દોહરાવ્યું હતું. અને તેની આ સંમતિ માટે શરતો ક્ષમાને પાત્ર બનીને આ રીતે તે તાજનો સાક્ષી બન્યો હતો. સજા પામેલા આરોપીઓમાંથી સાવરકર નિર્દોષ જાહેર થયો હતો. બીજા બે એટલે કે નાથુરામ ગોડસે અને તેના મિત્ર આપ્ટેને ફાંસીની સજા અને બાકીના પાંચને આજીવન કેદની સજા જાહેર કરાઈ હતી. ચુકાદો આપનાર જજે, સજા જાહેર કરતી વખતે જણાવ્યું હતું કે તેમના ચુકાદાને આરોપીઓ ઉપલી કોર્ટમાં અરજી કરી શકે છે, પણ તેમણે પંદર દિવસમાં જ અરજી કરી દેવાની રહેશે. ચાર દિવસ પછી સાત આરોપીઓ તરફથી પંજાબ હાઈકોર્ટમાં અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી. ગોડસેએ હત્યાના ગુનાસર અપાયેલ ચુકાદો પડકાર્યો ન હતો. ન તો એણે ફાંસીની સજા યોગ્ય છે કે નહીં તેવો પ્રશ્ન કર્યો હતો. તેની અરજી કહેતી હતી કે કાવતરું રચાયું હતું. તેણે મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુની સંપૂર્ણ જવાબદારી પોતાના માથે લઈ લીધી હતી.

અને ઝનૂનપૂર્વક ઈન્કાર કર્યો હતો કે આમાં બીજી કોઈને પણ કોઈજ લેવાદેવા ન હતી. હાઈકોર્ટના કાયદા કાનૂન મુજબ ખૂન કેસની અરજીની સુનાવણી બે જજ ધરાવતી Division Branchમાં થતી હતી. પણ મરણ પામનારની બેજોડ મહાનતાના કારણે જટિલતા અને પુરાવાઓની પ્રબળતાના લીધે તેનું મહત્વ અને અગાઉ ક્યારેય ઊભો થયો ના હોય તેવો રસ આ કેસમાં ઊભો થયો. તેના લીધે મુખ્ય ન્યાયાધીશે ગોડસે અને તેના સાથીદારોની અરજીની સુનાવણી માટે ત્રણ જજની બેંચનું બંધારણ નક્કી કર્યું. જજો હતા જસ્ટિસ ભંડારી, જસ્ટિસ અછોરામ અને ત્રીજો હું. ભારત સરકારે અમારા માટે (મકાનનું નામ) એવી જગ્યા ફાળવી હતી કે જે આઝાદી પહેલાં વાઈસરોય માટે ઉનાળામાં રહેવાનું રજવાડી મકાન હતું. આ મકાન નવલકથાઓમાં આવતાં વર્ણનો પ્રમાણેનું આહ્વાદક વાતાવરણથી ઘેરાયેલું હતું. થોડે દૂર આવેલી હિમાચ્છાદિત શિખરોવાળી ટેકરીઓનું સુંદર દૃશ્ય દેખાતું હતું. પરંતુ હાઈકોર્ટ માટે ભાગ્યે જ અનુકૂળ હતું. આખું કાવતરું કેવી રીતે રચાયું તેની કથા કહેતા પહેલાં હું તમને આ લોકોનો પરિચય આપું જેમના ભાગ્યનો ચુકાદો આપવા અમને નીમ્યા હતા.

નથુરામ અને ગોપાલ ગોડસે ગામડાના ટપાલીના દીકરાઓ હતા. તે લોકો છ ભાઈ-બહેન હતા, ચાર ભાઈઓ અને બે બહેનો. નથુરામ બીજા નંબરનું સંતાન હતો. અને ભણવામાં મહેનતુ નહોતો. એણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં જ શાળા છોડી દીધી હતી. એણે કાપડનો નાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. પણ જ્યારે આમાં કંઈ બરકત આવી નહીં ત્યારે દરજી કામમાં જોડાઈ ગયો. ૨૨ વર્ષની ઉંમરે તે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘમાં જોડાયો. થોડાં વર્ષ પછી તે પૂના ગયો અને હિન્દુ મહાસભાની સ્થાનિક શાખામાં સેક્રેટરી બન્યો. તેણે હૈદરાબાદમાં નાગરિક અસહકારની ચળવળમાં ભાગ લીધો જ્યાં હિંદુઓ, નિઝામની સરકાર દ્વારા તેમના હકો છીનવી લેવાય છે, તેવી ફરિયાદ કરતા હતા. નથુરામની ધરપકડ થઈ હતી અને અમુક મુદતની જેલની સજા થઈ હતી. ત્યારપછી તે હિંદુરાજકારણમાં ગાઢ રીતે જોડાઈ ગયો હતો. ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્ર વિશે ખૂબ વાંચન કર્યું હતું. એણે કોઈપણ જાતના બંધનમાંથી મુક્ત રહેવાનું નક્કી કર્યું હતું. લગ્નનું બંધન પણ નહીં. પૂનામાં તે આપ્ટેને મળ્યો હતો. આપ્ટે શાળામાં શિક્ષક હતો. ગોડસેએ અગ્રણી અખબાર શરૂ કર્યું હતું. પાછળથી તેનું નામ બદલાઈને ‘હિંદુ રાષ્ટ્ર’ થયું હતું. ગોડસેએ મહાત્મા ગાંધીની કાર્યપદ્ધતિની (Policy) જે ‘મુસલમાનને શાંત પાડવા પ્રત્યે હતી તેનો સખત વિરોધ કર્યો હતો. અને ઝીણાની દરેક માગણીઓને માન્ય રાખવાની બાબતની ટીકા કરી હતી. મહાત્મા ગાંધીની ઝીણા સાથેની મુલાકાત અને બંગાળના મુસલમાન નેતા સુહરાવર્દી સાથેની મિત્રતાથી ગોડસે અત્યંત રોષે ભરાયો

હતો. જ્યારે તેનું લખાણ સ્કોટક બનીને પ્રજામાં શાંતિ ટકાવી રાખવા માટે ભયજનક બની ગયું હતું, ત્યારે સરકારે તેને ચેતવ્યો હતો. આટલું પુરતું ન હતું. Press Security Act (મુદ્રણ સલામતી કરાર) પ્રમાણે તેની સલામત (Security Deposit) પુંજી જપ્ત કરી લેવાઈ હતી અને નવી પુંજી જમા કરાવવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. પૈસા ઝડપથી હિન્દુ મહાસભાના સમર્થકો પાસેથી ઉઘરાવવામાં આવ્યા હતા. ૨૦ જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૯૪૮ના દિવસે બનેલો બોમ્બનો બનાવ ‘હિન્દુ રાષ્ટ્ર’માં મુખ્ય સમાચાર તરીકે અંદર વધારો કરીને ચમકાવવામાં આવ્યો હતો. મથાળું હતું—

રોષે ભરાયેલા હિન્દુ શરણાર્થીઓનું શાંતિ માટેની ગાંધીની રાજનીતિના વિરોધનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું કૃત્ય.

ગોડસેએ ભગવદ્ ગીતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાંના અમુક શ્લોકો તેમના મોઢે હતા. અને તેના હિંસક કૃત્યને પોતાના પ્રમાણિક અને સાચા ઉદ્દેશને પુરવાર કરવાના પ્રયત્નોમાં આ શ્લોકો બોલવાનું ગમતું હતું. એનો સ્વભાવ અત્યંત તામસી (કોધી) હતો જેને છુપાવવા એ ઘણું કરીને બહારથી શાંત અને સ્વસ્થ રહેતો હોવાના દેખાવ માટે પ્રયત્ન કરતો હતો.

એનો નાનો ભાઈ ગોપાલ એના હિન્દુ આંદોલનમાં કામ કરવા પ્રત્યે એટલો બધો ઝનૂની નહોતો. મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરીને તે પણ જ્યાં નથુરામ નોકરી કરતો હતો તે દરજી કામના સંકુલમાં જોડાઈ ગયો હતો. તે પરણેલો હતો અને તેને બે દીકરીઓ હતી. થોડો સમય હિન્દુ મહાસભા માટે કામ કર્યા પછી તે લશ્કરમાં સ્થાનિક કર્મચારી તરીકે જોડાયો અને ત્યાં પૂના નજીકના કિર્કી (Kirkee) ખાતે મોટર ટ્રાન્સપોર્ટ સ્પેર્સ સબ ડેપોના (Store Keeper) તરીકે નીમાયો. યુદ્ધ દરમિયાન તે ઈરાન અને ઈરાક ગયો અને ત્યાંથી માનવ અધિકાર અને સ્વતંત્રતાના મહત્વ વિશે પૂરેપૂરી જાણકારી પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવ્યો. સાવરકરના ભારતના ભાગલા વિરૂદ્ધમાં અપાતા ભાષણોથી અત્યંત પ્રભાવિત થયો અને હિંસા કરવાના મતમાં વટલાયો. એના ભાઈ નથુરામે તેને સલાહ આપી કે તું પરણેલો છે અને જવાબદારીઓ ને ફરજોમાં બંધાયેલો છે. આ ભયાનક દિશામાં આગળ જતાં પહેલાં બે વાર વિચાર કરજે. ગોપાલ આ બાબતે વિચાર કરતા થોડો ખચકાયો પણ આખરે તેણે નથુરામ સાથે જોડાવાનું નક્કી કરી લીધું.

નારાયણ દત્તાત્રેય આપ્ટે મધ્યમવર્ગીય બ્રાહ્મણ કુટુંબમાંથી આવતો હતો. એણે B.Sc.ની પદવી લીધી પછી અહમદનગરની એક શાળામાં શિક્ષક થઈ ગયો. ત્યાં તેણે રાયફલ ક્લબ ચાલુ કરી, અને હિંદુ રાષ્ટ્રદલમાં જોડાયો. આ સમય દરમિયાન તે નથુરામ ગોડસેને મળ્યો અને તેની સાથે મિત્રતા બંધી. ઈ. સ. ૧૯૪૩માં એ Indian Airforce માં જોડાયો અને King's Commission

દ્વારા કામ મેળવ્યું. ચાર મહિના પછી તેણે રાજીનામું આપ્યું, કારણ કે નાના ભાઈના અવસાનના કારણે ઘરની જવાબદારીઓ અદા કરવા માટે ઘેર પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પછીના વર્ષે તે ગોડસે સાથે તેના અખબારના વ્યવસ્થાપક ખાતામાં જોડાયો. તેની ગોડસે સાથેની ગાઢ મિત્રતા એ માન્યતામાં પરિણમી કે કોઈ પણ માગણી રાજકીય ક્ષેત્રમાં શાંતિના રસ્તે મેળવાતી નથી. અને છેલ્લે તેણે ગોડસે કરતાં પણ વધારે દૃઢ નિશ્ચય અને હિંમત બતાવ્યા. જો કે તે ગોડસે જેવો ધાર્મિક જુસ્સો ધરાવતો નહોતો.

વિષ્ણુ રામકૃષ્ણ કરકરેનું બાળપણ તડકા-છાંયડાવાળું અને યુવાવસ્થા દુઃખદ હતી. તેના માતાપિતા તેનો ઉછેર કરી શકે તેમ ન હતા એટલે તેને અનાથ આશ્રમમાં ત્યજી દીધો હતો. એ ત્યાંથી ભાગી ગયો અને હોટલોમાં અને રેસ્ટોરન્ટમાં ગમે તેવી નોકરી કરી ગુજરાન ચલાવવા માંડ્યો. ત્યાંથી તે રામલીલા કરતા એક ગામથી બીજે ગામ ફરતા નટો સાથે જોડાયો અને છેવટે પોતાની નાનકડી રેસ્ટોરન્ટ અહમદનગરમાં શરૂ કરી. અહીં તે હિંદુ મહાસભાનો સક્રિય સભ્ય બન્યો. અને જિલ્લાની શાખામાં (District branch) સેક્રેટરી તરીકે ચૂંટાયો. અને એટલે જ તે આપ્ટેના પરિચયમાં આવ્યો. અને તે પણ આપ્ટેને મદદ કરવામાં ગાઢ સાથીદાર બન્યો. કરકરેએ અહમદનગર મ્યુનિસિપલ કમિટીની ચૂંટણીમાં જવલંત વિજય મેળવ્યો. નોઆખલીમાં મુસમલાનોના હિંસક રમખાણોનો શિકાર બનેલા હિંદુઓની મદદ માટે રાહત મંડળ સાથે ૧૯૪૬માં તે નોઆખલી ગયો. ત્યાં તે ત્રણ મહિના રહ્યો અને હિંદુ સ્ત્રીઓના થતા અપહરણો અને બળાત્કારો તેણે નજરે જોયા. તે ભારે કડવાશભર્યા મનથી પાછો ફર્યો અને તેનો પ્રકોપ જાહેર કર્યો જ્યારે મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું કે તેમણે એકપણ કેસ અપહરણ કે બળાત્કારનો જોયો નથી.

મદનલાલ પાહવા, પાકપટ્ટનનો (હાલમાં પાકિસ્તાન) હિંદુ પંજાબી, સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરનાર તત્વોનું સર્જન હતો. તે Royal Indian Navyમાં જવા માટે સ્કૂલમાંથી ભાગી ગયો હતો. જ્યારે તે પરીક્ષામાં નાપાસ થયો ત્યારે એ પૂના ગયો અને લશ્કરમાં જોડાયો. તાલીમના થોડા સમય બાદ તેણે છૂટા થવાની રજા માગી અને તેના ઘેર પાકિસ્તાન ગયો. જ્યારે ૧૯૪૭માં મોટા પાયા પર હુલ્લડો શરૂ થયા તે ઘર છોડી ફિરોઝપુર ગયો. ત્યાં તેણે જોયું કે મુસલમાનોના ટોળા દ્વારા તેના પિતા અને કાકીની કુરહત્યા કરવામાં આવી હતી. તેણે પાકિસ્તાન છોડ્યું તે પહેલાં તેણે નોકરી મેળવવા ઘણાં ફાંફા માર્યા પણ નિષ્ફળ ગયો અને સતત મળતી નિષ્ફળતાથી એનામાં રોષ ભરાતો ગયો. ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરમાં તે આપ્ટે અને ગોડસેને મળ્યો. શરણાર્થીઓના સમૂહને ભેગા કરી સરકાર અને

ભાગલાના શિકાર બનેલા હિંદુઓ તરફ દયાહીન વલણ વિરુદ્ધ દેખાવો કરવા માંડ્યો.

શંકર કિસ્તય ગામડાના સુથારનો દીકરો હતો. એ ક્યારેય કોઈપણ જાતની શાખામાં ગયો નહોતો અને અભણ રહ્યો હતો. નાની નાની કામચલાઉ નોકરીઓ કરીને એ પૂના જતો રહ્યો અને ત્યાં એક દુકાનમાં નોકરી મેળવી. ત્યાં એ બાગડેને મળ્યો જે છરી, કટારી અને ખંજર તથા ગેરકાયદે ઘુસાડેલા બંદુક (પિસ્તોલ) અને દારૂગોળાનો વેપાર કરતો હતો. બાગડેએ તેને ઘરઘાટી તરીકે રહેવા કહ્યું અને કિસ્તય મહિને રૂ. ૩૦/- પગારે તેની નોકરી કરવા તૈયાર થઈ ગયો. કિસ્તય ઉત્સાહી અને ખુશ નોકર પુરવાર થયો. બાગડેનું ઘરકામ કરવા ઉપરાંત તે તેના કપડાં ધોતો હતો, તેની દુકાનનું ધ્યાન રાખતો હતો અને રીક્ષા મજૂરીનું કામ પણ કરતો હતો. પણ જ્યારે તેને પગાર ઓછો પડવા માંડ્યો એ તેના માલિક વતી એક ઘરડી સ્ત્રી પાસેથી રૂપિયા માગીને ભાગી ગયો. જ્યારે રૂપિયા ખતમ થઈ ગયા ત્યારે પાછો બાગડે પાસે આવ્યો અને બાગડેનો ગેરકાયદે આવેલા હથિયાર અને શસ્ત્રો તેના ગ્રાહકોને પહોંચાડવાનો વિશ્વાસુ કારભારી બની ગયો. એ સમયે ગેરકાયદે શસ્ત્રો રાખવાનો હૈદરાબાદ અને દેશના બીજા ભાગોમાં કોમી રમખાણો માટે ધીકતો ધંધો ચાલતો હતો.

ડૉ. દત્તાત્રેય પરચુરે ગ્વાલિયરનો બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતા રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગમાં ઊંચી પદવી પર હતા. અને એક આદરણીય વ્યક્તિ હતા. પરચુરે M.B.B.S. (ડૉક્ટર) થઈને રાજ્યની તબીબી સેવામાં જોડાયો હતો. તેને ૧૯૪૩માં બરતરફ કરાયો હતો. પછી તેણે પોતાની અંગત પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી હતી. તે હિંદુ મહાસભાના કાર્યોમાં સક્રિય ભાગ લેતો હતો અને સ્થાનિક હિંદુ રાષ્ટ્રીય સેનાનો સર્વેસર્વા ચૂંટાયો હતો. અહીં તે ગોડસે અને આપ્ટેના પરિચયમાં આવ્યો હતો.

વિનાયક સાવરકર અથવા વીર સાવરકર વકીલ અને ઇતિહાસકાર હતો. એ ક્રાંતિકારી મંડળમાં જોડાયો અને તેને ચૌદ વર્ષની કાળાપાણીની સજા થઈ હતી. ત્યારપછી તે નજર કેદ હતો. ૧૯૩૭માં છુટ્યા પછી તે હિંદુ મહાસભામાં જોડાયો અને મહાસભાના અખંડ ભારતના પક્ષમાં પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દીધી હતી. તે ઘણાં વર્ષો આ મંડળનો પ્રમુખ રહ્યો. અને તેણે કાળજીપૂર્વક વિચારેલી કાર્યપદ્ધતિનો પ્રભાવ પાડવા માટે મહેનત કરતો રહ્યો. તેનું ઘર સાવરકર સદન, દરેક હિંદુ નેતાઓ અને તેમની બેઠકોનું મુલાકાત કેન્દ્ર હતું અને સરકારની આંખોમાં શંકાની નજરથી જોવાતું હતું.

દિગંબર રામચંદ્ર બાગડે માફીનો સાક્ષીદાર પૂર્વ ખાનદેશના

ચાલીસગાંવનો મરાઠો હતો અને થોડાં જ વર્ષો સ્કૂલમાં ગયો હતો. મેટ્રીકના ઘણાં વર્ષો પહેલાંથી સ્કૂલ છોડી દીધી હતી અને ગુજરાન ચલાવવા પૂના જતો રહ્યો હતો. સ્થાયી નોકરી મેળવવા માટે તેણે ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠી હતી અને જુદી જુદી જાતની કામચલાઉ નોકરીઓમાં જ સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. એકવાર તે પૂના શહેર મ્યુનિસિપાલિટીના ચેરમેનના ઘરની સામે સત્યાગ્રહમાં મદદ માટે ગયો હતો. એને જે કામની નોકરી મંજૂર કરાઈ તેનાથી તેને સંતોષ નહોતો એટલે તેણે છોડી દીધી. થોડો સમય તે એક ધર્માદા સંસ્થા માટે ભંડોળ એકઠું કરવા માટે રહ્યો. તે પૈસા નાખવાના કાણાવાળા ડબ્બા સાથે ઘેર ઘેર જતો હતો અને મહેનતાણાના ભાગરૂપે તેણે એકઠા કરેલા પૈસાનો ૨૫% ટકા ભાગ તેને મળતો હતો. તેણે થોડા પ્રમાણમાં ચપ્પુ, ખંજર અને આંગળીની વેઢો એક દુકાનમાંથી ખરીદી અને ફેરી કરીને વેચવા માંડ્યો. અત્યાર સુધી તેને મળતા હતા તેના કરતાં આ ધંધામાં તેને થોડા વધારે પૈસા મળવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે તે તેના કાર્યમાં રહેલા અવકાશને વધારતો ગયો અને છેવટે પોતાની માલિકીની દુકાન કરી. તે જે વસ્તુઓનો ધંધો કરતો હતો તેમાં સરકારની મંજૂરીની જરૂર પડતી ન હતી. તે સમયે રાજકીય ચળવળીયાઓ અને મુસમલાન વિરુદ્ધ સંગઠનોની ભારે માગ હતી. જે હિંદુઓ હૈદરાબાદ રાજ્યની મુસ્લિમ સરહદમાં રહેતા હતા, ખાસ કરીને તેઓ સારા ધરાક હતા અને તેથી બાગડે હિંદુ મહાસભાના સભ્યોના પરિચયમાં આવ્યો અને સંસ્થાના વાર્ષિક સંમેલનોમાં હાજરી આપવાનું શરૂ કર્યું. એ લોકો જ્યાં પણ સંમેલન રાખે ત્યાં જતો ને દરેક પ્રસંગે

છેલ્લો કટોરો

[ગોળમેજી પરિષદમાં જતી વેળા ગાંધીજીને]

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ: પી જજો, બાપુ !
સાગર પીનારા! અંજલિ નવ ઢોળજો, બાપુ !
અણખૂટ વિશ્વાસે વહ્યું જીવન તમારું:
ધૂતો-દગલબાજો થકી પરિચું પનારું:
શત્રુ તણે ખોળે ઢળી, સુખથી સૂનારું:
આ આખરી ઓશીકડે શિર સોંપવું, બાપુ !
કાપે ભલે ગર્દન! રિપુ-મન માપવું, બાપુ !
સુર-અસુરના આ નવયુગી ઉદધિ-વલોણે,
શી છે ગતાગમ રત્નના કામી જનોને ?
તું વિના, શંભુ ! કોણ પીશે ઝેર દોણે !
હૈયા લગી ગળવા ગરલ ઝટ જાઓ રે, બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-રૌદ્ર ! કરાલ-કોમલ ! જાઓ રે, બાપુ !
કહેશે જગત: જોગી તણા શું જોગ ખૂટ્યા ?
દરિયા ગયા શોષાઈ ? શું ઘન-નીર ખૂટ્યાં ?
શું આભ સૂરજ-ચંદ્રમાનાં તેલ ખૂટ્યાં ?
દેખી અમારા દુ:ખ નવ અટકી જજો, બાપુ !
સહિયું ઘણું, સહીશું વધુ: નવ થડકજો, બાપુ !
ચાબુક, જપ્તી, દંડ, ડંડા મારના,
જીવતાં કબ્રસ્તાન કારાગારનાં,
થોડાઘણા છંટકાવ ગોળીબારના-
એ તો બધાંય જરી ગયાં, કોઠે પડ્યાં બાપુ !
ફૂલ સમાં અમ હૈડાં તમે લોઢે ઘડ્યાં, બાપુ !
શું થયું-ત્યાંથી ઢીંગલું લાવો ન-લાવો !
બોસા દઈશું-ભલે ખાલી હાથ આવો !
રોપશું તારે કંઠ રસબસતી ભુજાઓ !
દુનિયા તણે મોંયે જરી જઈ આવજો, બાપુ !
હમદર્દીના સંદેશડા દઈ આવજો, બાપુ !
જગ મારશે મે'ણાં: ન આવ્યો આત્મજ્ઞાની !
નાવ્યો ગુમાની-પોલ પોતાની પિછાની !
જગપ્રેમી જોયો ! દાઝ દુનિયાની ન જાણી !

□ ઝવેરચંદ મેઘાણી

પુસ્તકોનો સ્ટોલ ખોલતો હતો. પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફક્ત પુસ્તકો જ નહીં પણ સાથે વધારે પ્રચલિત છરા, ખંજર અને વેઢા (આંગળીના) રાખતો હતો.

તે નથુરામ ગોડસે અને આપ્ટેને હિંદુ મહાસભાના પ્રમુખ વીર સાવરકરના ઘેર મળ્યો હતો. ૧૯૪૭માં તેણે ધંધો વધાર્યો. તેણે દાણાચોરી દ્વારા લવાયેલા હથિયાર અને દારૂગોળાનો જથ્થો (Stock) વધાર્યો. આ બધું લે-વેચનું કામ તેણે ગેરકાયદેસર રીતે તેની ત્યારની ઓળખાણો અને તે પછી અત્યાર સુધીની પુનામાં અને મુંબઈમાં હતી તેના દ્વારા કર્યું. આ સોદાઓ તેના માટે દેશભક્તિ અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો કરતાં ઘણાં વધારે નફો રળી આપનાર નીવડ્યાં.

આ એક એવા લોકોનું ભેગું થયેલું સંગઠન હતું જેઓ સાથે આવ્યા હતા ને તેમની ઘૂણાસ્પદ માન્યતાથી એક બન્યા હતા. તેઓ માનતા હતા કે આપણી નબળી રાજકીય કાર્યપદ્ધતિની મુસ્લિમ ઉદ્વેગતાને તાબે થયેલી હતી, જે મહાત્મા ગાંધીના મંતવ્યો અને પક્ષપાતી (મુસલમાનો પ્રત્યે) વલણના પરિણામરૂપે હતી. જ્યારે પુરાવાકોર્ટમાં ખુલ્લો પડ્યો ત્યારે ખબર પડી કે આ આખુંય કાવતરું પાર પાડવા સુધીની યોજના ગોડસે અને આપ્ટેએ ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બર મહિનામાં ઘડી હતી. થોડા અઠવાડિયાઓનો ઘટનાક્રમ હતો જેમાં પાછળથી બીજા જોડાયા હતા અને નાનકડું જૂથ (મંડળી) બન્યું હતું. આ આખી યોજના ઝીણી ઝીણી બાબતોને

ધ્યાનમાં લઈને ઘડાઈ હતી. આ કૃત્ય પાર પાડવાનો નિર્ણય ૧૩મી જાન્યુઆરીએ લેવાયો હતો.

કોટિ કંઠ કરે સ્તુતિગાન સંકલન : નીલમ પરીખ

[મહાત્મા ગાંધીના પ્રપૌત્રી નીલમ પરીખ (હરિલાલ ગાંધીના પુત્ર રામીબહેનની પુત્રી)નું સમગ્ર જીવન ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે સેવા અને શિક્ષણકાર્યમાં વીત્યું છે. 'હરિલાલ ગાંધી-ગાંધીજીનું ખોવાયેલું રતન', 'પૂત્રવધૂને પત્રો', 'ગાંધીજીના સહસાધકો' જેનાં પુસ્તકો તેમની ગાંધી વિચારો પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાને વ્યક્ત કરે છે.

પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે મહાત્મા ગાંધીને અંજલિ આપતી રચનાઓ વિશે વાત કરી છે. મહાત્મા ગાંધીના જીવન અને મૃત્યુને વિવિધ સર્જકોએ કેવી રીતે મૂલ્યું, પ્રમાણ્યું અને પ્રશંસ્યું છે તે જાણવું રસપ્રદ છે.]

સત્નો અસત્ પર વિજય થાય એ આકાંક્ષા હૃદયમાં રાખીને દીધીચિ ઋષિએ દેવોને પોતાના હાડકાં અર્પણ કર્યા હતાં. આ યુગો જૂની સૂરકથા કરતાં યે અધિક બલિદાને ભભકતી પૃથ્વી પરના ગાંધીની કથા છે.

પ્રત્યેક યુગમાં કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટ વિભૂતિએ કે સંત-મહાત્માએ જન્મ લીધો. પણ એમનાથી કોઈ યુગ ન બન્યો. ગાંધીજી એક એવા મહાત્મા થયા કે, યુગ બનીને પ્રભાવહીન જ નહીં, પરંતુ આજે પણ અને આવનાર યુગ યુગો સુધી એમના જીવન આદર્શોને કારણે પ્રાસંગિક રહેશે જ.

ગાંધીજીના પ્રભાવથી ભાગ્યે જ કોઈ કવિ કે સાહિત્યકાર પ્રભાવિત ન રહ્યો હોય! મોટે ભાગે સાહિત્યકારોએ એમના જીવન પરની આસ્થાને વિશ્વાસની સાથે આત્મસાત કર્યો છે. રાષ્ટ્રપિતાના જીવનની અને ઉપદેશની કણી કણીને કવિઓએ પોતાના કાવ્યકુસુમોમાં વણી લીધી છે અને જુદે જુદે પ્રસંગે પોતાના સંવેદનો-લાગણી વહેતાં મૂકી અંજલિ-અર્ધ અર્ધ્યા છે.

ગાંધીજી જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભાવિ ભારતના અરુણોદયનું મંગલાચરણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સૌ પ્રથમ કવિ શ્રી લલિતજીએ ઈ. સ. ૧૯૧૩માં-

‘ગરવા ગુર્જર ગાંધીજી,

લાડીલા લોકર્ષિ નમું તુજને-’માં ‘લોકર્ષિ’નું બિરુદ આપ્યું છે.

હિંદભરમાં સૌ પ્રથમ ગાંધીજી માટેનું કાવ્ય ‘મનમોહન ગાંધી’ તા. ૧૮-૧૨-’૧૩ ને દિન બન્યું. તેમાં ગાય છે:

‘ગાંધી તું હો સુકાની રે : સાચો હિન્દવાન !

હિન્દની જિંદગી અમારી અફળાતી અસ્થિરિ ન્યારી

તેને જોગવતો તું હો સુકાની રે : સાચો હિન્દવાન !

જનતાના જગ મહારાજયે, હિન્દી જન તણા સ્વરાજયે

ગજવે હિન્દી હાક તું હો સુકાની રે : સાચો હિન્દવાન !

તો ‘વિશ્વશાંતિ’ કાવ્યમાં ઉમાશંકર જોષી લખે છે : ભાવિએ

મીટ માંડીને જોઈ’તી તમ વાટડી’. વળી ગાંધીજીની આંતરખોજની આંતરયાત્રા સતત વિકસતી રહે તે માટે-

‘અહિંસાથી ભીંજાવો ને પ્રકાશો સત્ય તેજથી !

શાન્તિનો જગને માટે માર્ગ એકે બીજો નથી...’

કવિવર નાનાલાલ ‘ગુજરાતના તપસ્વી’ કાવ્યમાં ગાંધીજીને

યુગદૃષ્ટા તરીકે જુએ છે :

‘ભારતનો વર્તમાન મહાગુરુ

એ તો ગુજરાતનો તપસ્વી

મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી.’

આ ઉપરાંત, ગાંધીજીની પચાસમી જન્મજયંતીએ ગાય છે :

‘મંદિરોમાં પચાસ દીપમાળા પ્રગટાવો...

આજે પચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

અને એ કોણ છે એવો ?

જાણે કોઈક જગતભૂખ્યો, જાણે કોઈક વિશ્વ તરસ્યો,

જાણે સદાનો અપવાસી, એ કોણ છે એવોક ?

લોકવંદ્ય ને સર્વપૂજ્ય ? સુદામાનો જાણે કો સહોદર ?

એ માનવ સળેકડું છે શું ?

સળકડાથી યે રેખાપાતળું

એ કિરણ છે મહાસૂર્યનું...

એ તપસ્વી છે

સામ્રમતીના ઊંચા કિનારાનો :

રિદ્ધિવન્તા રાજનગરની હવેલીઓનો

એ યોગિન્દ્ર છે અવધૂત.

એ તો સંસારી સાધુ છે;

ગૃહસ્થ થઈ સંન્યાસ પાળે છે.

નિરંતર દુઃખને ન્હોતરતો

એશિયાના એક મહાયોગિન્દ્ર ઈસુનો

એ અનુજ છે ન્હાનકડો.

* * *

વદને વિરાજેલી છે વિષાદછાયા,

દેશની દાઝથી દાઝે છે

છણછણાતી એની દેહલતા,

વિરોધીઓ પ્રતિ યે પ્રેમીલો,

‘શઠં પ્રતિ સત્યમ્’ બોધનાર...

સ્વરાજ્યની લડત ગાંધીજીએ શરૂ કરી ત્યારે ઉમાશંકર જોશીને કોઈકે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘તમે આ લડતમાં શા હેતુથી જોડાયા ?’

કવિનો જવાબ : ‘જીવનનું નિયામક તત્ત્વ પશુબળ નહીં, પણ પ્રેમ છે. અને ગાંધીજીની સ્વરાજ્ય માટેની લડતમાં પ્રેમનું બળ અને

ધીમો ધીમો ઝીણો ઝીણો પ્રકાશ

દુઃખી દુનિયાને આપી રહ્યો છે...

૧૯૪૪માં કસ્તૂરબાના મૃત્યુની ગાંધીજીની વેદનાનું ચિત્ર ઉમાશંકર જોશી 'પ્રસીદતે રુદ્રતે' કાવ્યમાં દોરે છે:

'અબૂધ વયમાં ઝાલ્યો'તો આ કરે કર કોમલ
ગભરુ અબલાનો, તો યે તે રહ્યો જ બની બલ.

* * *

અડગ હૃદયે ઝાલ્યું સૂત્ર, સ્થિર થઈ, હાથમાં,
વિતક કંઈ જે ડોર્યા વીત્યાં, સહ્યાં સહુ સાથમાં...

* * *

ગઈ જ શિખરી, ભોળી જેને ગણી હતી, ધર્મ તે;
સ્મરણ બની એ સાધ્વી! આત્મન 'પ્રસીદતે રુદ્રતે'

ગાંધીજી આગાખાન મહેલમાં કેદી તરીકે હતા અને લાંબા ઉપવાસ શરૂ કર્યા ત્યારે એમનો જીવનદીપ ઓલવાઈ જશે તો એ બીકે પ્રાર્થના કરતા કવિ શ્રી પિનાકિન ત્રિવેદી ગાય છે:

'તારી જીવન જ્યોત જ્વલંત રહો,
તારો રક્ષણહાર સદાય હરિ
એનું મંગલ ચિંતન નિત્ય કરી...
કરીએ પ્રાર્થના 'વીર અમર રહો',
'અમ વચ્ચે 'મોહન' અમર રહો.'
'એની જીવન જ્યોત જ્વલંત રહો...'

૧૯૪૭માં ભાગલાના રૂપમાં ભારતને આઝાદી મળી પરંતુ તુરંત જ કોમી હુલ્લડની આગ હિન્દુસ્તાન-પાકિસ્તાનમાં ફરી વળી. આ કોમી હુતાશન ઠારવા ગાંધીજી એકલપંડે નોઆખલી યાત્રા કરે છે ત્યારે એમના બાલસ્નેહી બ. ક. ઠાકોરનું હૃદય દ્રવે છે અને 'ભીખે સક્રિય બંધુતા' કાવ્યમાં લખે છે:

'કહે કવિ શું 'વીર'? શું 'શહીદ'? શું 'મહાત્મા'? વડોરો જ શું?...'
....ચહુ ફક્ત બંધુતા, ન વચને, ભીખે સક્રિય બંધુતા,
લહે અભય સર્વ, શાન્તિ સુખ સર્વ હૃદયરસસુધા બંધુતા!'

૧૯૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરીએ એક પાગલ વ્યક્તિ ગાંધીજીનું બલિદાન લે છે. ભારત અને સમસ્ત વિશ્વ આર્કંદ કરે છે. ભારતનું ઝાડવે ઝાડવું રુદન કરે છે. કવિઓની કાવ્યવીણામાંથી કરુણ ગાનના સ્વરો ધૂંટાઈ ધૂંટાઈને નીકળે છે.

ઉમાશંકર જોશી-'ત્રણ અગ્નિની અંગુલી' કાવ્યમાં કહે છે...

'ત્રણ અગ્નિની અંગુલિ વડે
પ્રભુ ચૂંટી લીધું પ્રાણ પુષ્પ તેં
વર એવી વિભૂતિ સ્પર્શવા
ન થટે અગ્નિથી ઓછું શુદ્ધ કેં...'
મનસુખલાલ ઝવેરી...'આજ નયનો રડો'માં:

'ને હવે તેં હણી આજ ઓ માનવી!
માનવી હૃદયને મૂર્ખ! નાખ્યું હણી!'

* * *

નયન તો ના રડો!
હૃદય ધીરજ ધરો!
ગાંધીનું જીવન તે વિજય છે જીવનનો!
ગાંધીનું મૃત્યુ છે વિજય માનવનો!

ગાંધીજીએ પોતાના મૃત્યુ વિશે કેવી મંગલકામના કરી હશે તેનું હૃદયભેદક ચિત્ર, સાક્ષાત્ ગાંધીજીના મુખની વાણી હોય એવી રીતે ઉમાશંકર જોશી 'રડો ન મુજ મૃત્યુને' કાવ્યમાં પ્રગટ કરે છે.

'રડો ન મુજ મૃત્યુને, હરખ માય આ ધ્વનીમાં
ન રે! કયમ તમે ય તો હરખતાં ન હેયાં મહીં?
વિંધાયું ઉર તેથી કેવળ શું રક્તધારા છૂટી?
અને નહીં શું પ્રેમધાર ઉછળી અરે! હે રડો?

* * *

સુણો પ્રગટ સત્ય: વૈર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમ જ!
હસે ઈશુ, હસે જુઓ સુકતુ, સૌમ્ય સંતો હસે.'
ગાંધીજીના અંતરની આ અદૃષ્ટ વાણી સુણી કવિ કહે છે:

'અમે ન રડીએ પિતા, મરણ આપનું પાવન,
કલંકમય દૈત્યનું નિજ રડી રહ્યા જીવન.'

ગાંધીજીના મૃત્યુ પ્રસંગે પ્રજાએ દાખવેલું અખૂટ ધૈર્ય જોઈને શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ તેને ચમત્કાર ગણે છે:

'દેહાંત તારો સુણીને મહાત્મન
ગળે ન આંસુ, નવ થાય શોક!
ખૂની વિશે ક્રોધ થતો ન કાંઈ!
તારો ચમત્કાર હશે મહાત્મન!!'

બાપુના અકસ્માત મૃત્યુથી સ્તબ્ધ થયેલા સ્નેહરશ્મિ આંખમાં આંસુ સાથે લખે છે:

'મોટા ઘરનો મોભ તૂટ્યો આ? કે ડાહ્યાનો કૂવાથંભ?
ફાટ્યો ખડાડનો ખડાડ હિમાલય? કે આ ઘોર ભૂકંપ?
બની ભોમ ગાંધી વિનાની! તૂટી હાય! દાંડી ધરાની!

* * *

નોંધારાને ગોદ કોણ લેશે? બાપુ વિના હૂંફ કોણ દેશે?
હવે શું થશે-એનો શોક કરતાં સ્નેહરશ્મિ લખે છે:

'ગયા બાપુ! ઋત ગયું શું? ગયાં પ્રેમ ને ત્યાગ,
ગયા ગાંધી સત્ય ગયું શું? ગયાં શીલ-સોહાગ?'

રમણ કોઠારી કહે છે:

'તારી હયાતીમાં ગાંધી! માનવતા જે મ્હોરતી.
સત્ય, શ્રદ્ધા, અહિંસા જે તું જાતા બધુંયે ગયું.'

બાપુના અદ્ભુત કાર્યો વિશે લેખકો-કવિઓ લખે છે:

રામનારાયણ પાઠક:

‘ઢોરનાં જેણે કીધાં મનેખજી’

રમણલાલ દેસાઈ :

‘દૈત્ય નિવારી મદ બનાવ્યા

આપી અમર સંદેશ

જ્યોતિર્ધર ઊતરે ભારત દેશ.’

દેવજી મોઢા:

‘અછૂતને અપનાવી એણે કંઈ દૂબતાંને તાર્યા’

ઉપર આભ, નીચે ધરતી એ હરિજન ઉધાર્યા,

રાય-રંકને એણે દીધાં સૂતર તારે સાંધી...’

ચંદ્રવદન મહેતા :

‘કથીરમાંથી કંચન કાઢી, કાયરને વીર કીધો.’

દિવ્યકાન્ત ઓઝા :

‘તમ તો હે પિતા!’ પથ્થરના માનવ ઘડ્યા.’

પ્રાણજીવન મહેતા-‘પ્રશ્ન’ કાવ્યમાં પૂછે છે:

‘સત્યને તો તમે તારવી મૂક્યું હતું,

આ અહીં અમારા સહુની નજીક,

સહુની વચ્ચે જ મૂક્યું હતું,

પણ

આ માખણ શા પિંડના જેવું તારવેલું સત્ય

બાવીસ વરસની કાચી વયના સૂરજના તાપમાં

ઓગળી રેલાઈ ગયું.

બાપુ,

અહીં ફરી કોણ અંધકારને વર્ષો સુધી વલોવી

પાયું સત્યનું પિંડ તારવી

અમારી સમક્ષ મૂકશે ?

હિન્દી કવિશ્રી બચ્ચનજી ‘તિલાંજલિ’ આપે છે :

‘તમે તલ સમ હતા, કિન્તુ તાડને સદા સુકાવતા રહ્યા !

તમે તલ હતા, કિન્તુ પહાડને નિજમાં છુપાવતા રહ્યા !

પિનાકપાણિ જેમ, ભૂમિ પર પ્રસરી આણ તમારી

તમે તલમાત્ર પણ નવ હટ્યા, ગઈ દાનવ શક્તિ હારી !

તલ તમારા જીવનની વ્યાખ્યા ખરી !

તમે ખ્યા પણ તલભર ઘટ્યું નહીં માહાત્મ્ય.

દેહથી લુપ્ત થયા પણ જરીયે ન ઓછું થયું તમારું ગૌરવ.

તમે શરીર ન હતા, તમે હતા ભારતનો આત્મા !!’

બાપુના અસ્થિ વિસર્જન ટાણે કવિ શ્રી બાદરાયણે વિનંતિ કરેલી છે :

‘ભાઈ રે માછીડા હોડી હળવેથી હાંકજે રે

બાપુનાં ફૂલ મારાં થડકે નહીં,

ગંગા ને જમુના તમે ધીરે ધીરે ઢેજો રે,

બાપુનાં ફૂલ મારાં થડકે નહીં,

એવું હતું અંતર ગીત ગૂંજતું

વિદાય જ્યારે અવશેષને અમે

બાપુ તણા, સંગમ માર્ગમાં દીધી...’

દેહે વિલોપન ગ્રાહી નિજ આત્મ તેજે જ્યોતિ

સ્વરૂપ થઈ લોક ઉરે પ્રકાશ્યા, ને ભાવિમાંય તમ

જ્યોતિ પ્રકાશી રહેશે. વંદુ વિભૂતિને, લઘુ મૌન

તણા જ અર્થે !!

હસમુખ પાઠક ‘રાજઘાટ પર’ માં :

‘આટલાં ફૂલો ને આટલો લાંબો સમય

ગાંધી કદી સૂતો ન’તો...’

ભરત વ્યાસ લખે છે:

‘ઓ દિલ્હીના રાજઘાટ !

તું તીર્થરાજ પવિત્ર વિરાટ થઈ ગયો,

તારા તટ પર ચિર સમાધિ લઈ

ભારતનો સમ્રાટ સૂઈ ગયો !!

મુરલી ઠાકુર

‘રાજઘાટ પે ફૂલ એકલાં ઝૂરે

સૌરભ ક્યાં છે ?’

ગાંધીજીની પ્રતિમા-શિલ્પમૂર્તિ જોઈને હેમન્ત દેસાઈને સ્ફૂરે છે :

‘આ ભવ્ય માનવતણી પ્રતિમા ય ભવ્ય

જે પુણ્ય પિયૂષ જગે વહાવ્યું...

એ સત્યના અટલ આગ્રહીનું ખમીર

દર્શાવિયું ડગ ભરી - સ્થિત આકૃતિમાં

ને સૌમ્ય ચારુ નત લોચનોમાં

ઢેતી શમાસભર કેં કરુણા અમીર !

શ્રદ્ધા થકી દીસત ઉન્નત એની ગ્રીવા

ને વસ્ત્ર સ્વલ્પ થકી - દેહ તણી ય ઢાંકી !

-દારિદ્ર્ય એનું તલપે જણાવા.

શું હાસ્ય ને વિજયની તનમાંય સ્ફૂર્તિ !

તાદૃશ્ય બાપુ તણી શિલ્પમૂર્તિ...

શ્રી રાજ ગોપાલાચારીજીએ કહ્યું: ‘મહાત્મા ગાંધીજી કરતાં બીજા કોઈ માણસે ભારતમાતા અને ભારતીય જનોને આટલો પ્યાર નહીં કર્યો હોય !

છેલ્લે શ્રી હરીન્દ્ર દવેના શબ્દોમાં કહું તો...

પ્રાર્થનાના તો ન શબ્દો યાદ,

પણ બાપુ સદા કહેતા હતા,

કે હૃદય જો પ્રાર્થતું હોય, તે સાચી પ્રાર્થના !’

‘સરગમ’, ૨૧/એ અલકા સોસાયટી, છાપરા રોડ, નવસારી.

ગાંધીજીને જગવંદના

સંકલન : નીલમ પરીખ

ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે આદરપૂર્વક કહેતા :

‘ગાંધીજી વિષે એમ કહી શકાય કે, તે મનુષ્યોમાં ઉત્તમ અને દેશભક્તોના પણ એક આગેવાન દેશભક્ત છે. હિન્દુસ્તાનની માનવતા એમનામાં ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી છે.’

ગાંધીજીએ બીજા કોઈના કરતાં અધિક અંશે અર્વાચીન ઇતિહાસને તેજસ્વી બનાવ્યો છે. પોતાના દેશભાઈઓને જગાડ્યા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને હચમચાવ્યું છે, ને જગતે ન જોયેલી એવી અતિ પ્રચંડ હિલચાલ માનવી રાજકારણમાં પ્રવર્તાવી છે. તેમને સમર્પણ થનારા અભિનંદનો, અંજલિઓ અને અર્ધમાં મને થોડીક લીટીઓ લખવાની તક મળી છે એને હું મારું સદ્ભાગ્ય ગણું છું.

મોટે ભાગે ઈશ્વરની શોધ કરનારા મહાપુરુષો એકાંતમાં ધ્યાન વગેરે કરતા. તેમનો સામાન્ય સમાજ સાથે સંપર્ક ન રહેતો. પણ બાપુ તો સમાજની વચ્ચે સામાન્ય સંસારીની જેમ રહીને કામ કરતા કરતા કહેતા: ‘ધ્યાન તો આપણાં દરેક કાર્યમાં હોવું જોઈએ. અને જનસેવામાં જ એકાંતનો અનુભવ કરવો, મારી પૂરી જીવનસાધના. સત્યાગ્રહ વગેરે કામો પરમેશ્વરની ખોજ માટેના જ છે.’

પ્રચંડ શસ્ત્રશક્તિ સામે, આત્મશક્તિથી ઝઝૂમનાર અને માટીમાંથી માનવી સર્જનાર સામે લગભગ અડધા દાયકા સુધી દુનિયા મીટ માંડી રહી હતી અને આશ્ચર્ય સાથે જેને નીરખી રહી હતી એવા એ મુઠ્ઠીભર હાડકાંના મહામાનવી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ જગતની સામે ભારતને દીપાવ્યું.

‘શંઠ પ્રતિ સત્યમ્’ એ જ જેમનો જીવનમુદ્રા લેખ હતો. એમનું જીવન એ મહાયજ્ઞ હતો. સ્વર્પણ એમનો રહસ્યમંત્ર. અસિધારા પ્રતના અડગ ઉપાસક, બુદ્ધની કરુણા, મહાવીરની અહિંસા, રામનું સત્ય, કૃષ્ણનો અનુરાગ, શિવની શક્તિ, મહંમદની પયગંબરી, ઈશુનું ભોળપણ, આ બધું તેમનામાં સમન્વિત હતું. અંગ્રેજો સામે લડત ચલાવી. પણ તેમના પ્રત્યે હૃદયમાં મલિનભાવ નહોતો એ બધાં પ્રત્યે સુહૃદભાવ હતો.

બાપુ દેશની અને ધર્મની સેવા ભગવાનની પ્રેરણાથી કરતા હતા. ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે’ એ ભજન સાબરમતી આશ્રમમાં હંમેશાં ગવાતું. તેમાં ‘રામનામ’ શું તાળી રે લાગી...’ ગાતાં રામનામમાં તન્મય થઈ જતા! એમના જીવનમાં જાણે કે રામનામની રઠ લાગી ગઈ હતી. અંત સમયે એ જ નામ લઈને ગયા. દિલ્હીમાં પ્રાર્થનામાં જે કાંઈ બોલતા તે પ્રવચનો છપાઈ ચૂક્યા છે. એમના છેલ્લા દિવસના વ્યાખ્યાનમાં ‘હે રામ’ એટલું જ છપાયું છે. એમનાં બધાં વ્યાખ્યાનો કરતાં આ છેલ્લું વ્યાખ્યાન ઘણું જ વધારે મહાન છે.

બાપુએ અંતિમ સમયે ‘રામનામ’ લીધું એ કરોડોના કંઠમાંથી નીકળતું. ભારતનો એકેએક સામાન્ય નાગરિક, અભણ કે દીનદલિત કે પતિત જે નામનો આશ્રય લે છે એ નામ પર એમણે શ્રદ્ધા રાખી. એ નામના જેટલા ઉન્નત અર્થ કરવા હોય એટલા કરી શકાય. બાપુએ પણ એ નામને જ પોતાના જીવનનો આધાર માન્યો. એમને કોઈ પૂછતા કે ‘રામ’ કોણ છે? તો તેઓ કહી દેતા, ‘અંતર્યામી.’

પ્રભુએ પોતે કહ્યું છે, ‘વિભૂતિયુક્ત સત્ત્વ જ્યાં, ત્યાં ત્યાં અંશ હશે મારો અને મારું જ તત્ત્વ ત્યાં.’ બાપુની પ્રતિભામાં તે દેખાયું. સત્યનો પૂજારી સત્યના લોકમાં ગયો. સત્ય ને સ્નેહની એ મૂર્તિ દેશને માટે અંતિમ ક્ષણ સુધી જીવી. એમનું જીવન-મૃત્યુ ધન્ય થયાં. દિવ્ય લોકની જ્યોતિ દિવ્ય લોકમાં ભળી ગઈ!!

આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું છે કે: ‘ભવિષ્યની પેઢી તો કદાચ માનશે પણ નહીં કે આવો એક આદમી પૃથ્વી પર પાક્યો હશે.’

સમસ્ત વિશ્વે અંજલિ અર્પી ભક્તિથી, પ્રેમથી...પ્રણામ ગાંધી મહાત્મા તને...

‘ભારતના ગરીબોના રાજા’ને દેશ-વિદેશના મહાનુભાવોએ આપેલી ભવ્ય અંજલિઓનું ભાવસ્મરણ કરીએ તથા બાપુને અને એમની અક્ષર વિભૂતિને હૃદયથી પ્રણામીએ.

શ્રી રાજગોપાલાચારી :

મહાત્મા ગાંધી જેવું ભવ્ય મૃત્યુ કોઈને મળી શક્યું ન હોય. તેઓ પ્રાર્થના માટે જતા હતા, રામની સાથે વાત કરવા. તેઓ માંદગીને બિછાને ડૉક્ટરો અને નર્સોની વચ્ચે, તેઓ માંદગીમાં અસંબદ્ધ શબ્દો ગણાગણતા મર્યા નથી. તેઓ ઊભા ઊભા, બેઠેલા પણ નહીં-મર્યા. રામ એમને મળવા માટે એટલા ઉત્સુક હતા કે પ્રાર્થના માટે બેસે તે પહેલાં એમને લઈ લીધા.

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ :

આ દૈવી તેજ ધરાવનાર માણસે પોતાના જીવન દરમિયાન કરોડો માણસોના હૈયામાં સ્થાન જમાવ્યું હતું. તેઓ ભારતના ગામડાંઓમાં ફેલાઈ ગયા, દરેક ઝૂંપડીમાં જ્યાં દલિતો રીબાતા હોય. તેઓ કરોડોના હૃદયમાં રહે છે અને યુગો સુધી અમર રહેશે.

એવી લાગણી દેશભરમાં છે કે એમના વિના સૌ એકલા અને અટૂલા પડી ગયા. મને ખબર નથી કે આપણે તેમાંથી ક્યારે બહાર નીકળી શકીશું. આવી મહાન શક્તિશાળી વ્યક્તિ સાથે અમારી આ પેઢી સંકળાઈ હતી. તેના પગલાં પડયાં હોય એવી આ પવિત્ર ભૂમિ પર આપણે પણ એને અનુસરીએ, આપણે એને લાયક બનીએ, આપણે હંમેશાં એમના બનીએ.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ :

જે પાગલ યુવાને એમને મારી નાખ્યા તેણે માન્યું હશે કે આમ કરવાથી એમનું ઉચ્ચ મિશન નાશ પામશે. કદાચ ભગવાન ગાંધીજીનું મિશન એમના બલિદાન મારફત પૂરું કરી વ્યાપક બનાવવા માગે છે. આપણે ગાંધીજીનું મિશન પાર પાડવાનું છે. આપણે સૌ બહાદુરીથી એક થઈએ અને જે રાષ્ટ્રીય આપત્તિ આપણે માથે આવી પડી છે તેનો સામનો કરીએ. આપણે સૌ પ્રતિજ્ઞા કરીએ કે બાપુની શીખ અને આદર્શોનું પાલન કરીશું.

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ :

તેઓ માનવતાનો બહુ મોટો ભાર પોતાના દુર્બળ ખભા પર ઉપાડતા હતા. જો કરોડો ભારતીયો એ ભાર વહીવટી શકે અને તે સફળતાથી ઉપાડે તો એ ચમત્કારથી કશું ઓછું નહીં હોય.

સરોજિની નાયડુ :

તેઓ બધા રાજાઓના રાજા હતા. બધા યોદ્ધાઓ કરતાં મહાન હતા. આ નાનકડો માણસ સૌથી વધુ બહાદુર અને લોકોનો સૌથી વધુ નીવડેલો મિત્ર હતો. આ મહાન ક્રાંતિકારીએ વિદેશી ગુલામીના બંધનોમાંથી દેશને મુક્ત કરી પોતાના દેશને સ્વરાજ અને ધ્વજ આપ્યા.

ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ :

તેઓ હિંદુ સમાજના ઉગારનાર અને દલિત પીડિતોના ઉગારનાર હતા. તેમણે અન્યાય સામે લડવા માટે જે અપૂર્વ અને અજોડ રીત સૂચવી છે ને વાપરી બતાવી છે તે એમની મોટામાં મોટી સેવા છે—એકલા હિન્દુસ્તાનની જ નહીં, પણ આખા જગતની પીડિત માનવ જાતિની.

ડૉ. સર્વોપલી રાધાકૃષ્ણન :

અદૃશ્ય થતા ભૂતકાળનું એકલું અટૂલું પ્રતીક, મહાત્મા ગાંધી હવે નથી રહ્યા. આપણે એમના શરીરને મારી નાખ્યું છે પણ એમાં રહેલા તેજને, જે સત્ય અને પ્રેમની દિવ્ય જ્વાળામાંથી આવ્યું છે, તેને બુઝાવી નહીં શકાય.

શ્રી અરવિંદ :

જે શક્તિ આપણને લાંબા સંઘર્ષ અને પીડા પછી સ્વરાજ સુધી લાવી છે તે જ શક્તિ ગમે તેટલા ઝગડા અને મુશ્કેલી વચ્ચેથી આપણને પાર ઉતારશે. ભારતમાતા એના બાળકોને પોતાની ચારે બાજુ ભેગાં કરી રાષ્ટ્રની એકતાને મજબૂત કરશે અને પ્રજાના જીવનમાં એકતા લાવી મહાન બનાવશે.

જયપ્રકાશ નારાયણ :

આખો દેશ રડે અને આંસુથી આત્માને સાફ કરે. જગતે આપેલા એક મહાન નિર્દોષ વ્યક્તિના લોહીનો ડાઘ આત્મા પર લાગ્યો છે. મહાત્મા ગાંધીએ ચીંધેલા રસ્તે આપણે ચાલવું જોઈએ.

મહામહિમ રાજા :

શ્રી ગાંધીના મૃત્યુથી રાણીને અને મને ઊંડો આઘાત થયો છે. તમે કૃપા કરીને ભારતના લોકોને અમારી નિષ્ઠાભરી સહાનુભૂતિ, આ ન પૂરી શકાય એવી એમને અને માનવજાતને પણ પડેલી ખોટ માટે પહોંચાડશો.

લૉર્ડ માઉન્ટબેટન :

તેઓ સત્ય અને સહિષ્ણુતા માટે પુરુષાર્થ કરતા રહ્યા અને પ્રાણની આહૂતિ આપી. સમગ્ર દુનિયાને પણ, સૈકાઓ સુધી આવો આના જેવો માણસ કદાચ જોવા નહીં મળે. એમનું જીવન પોતાના સાથીઓ માટે સત્ય, સહિષ્ણુતા અને પ્રેમથી ભરેલું હતું. એમનું ઉન્નત ઉદાહરણ અનુસરીને દુઃખી દુનિયાને પ્રેરણા મળશે.

આલ્બર્ટ આન્સ્ટાઈન :

તેઓ પોતાના સિદ્ધાંતોનો ભોગ બન્યા. આ સિદ્ધાંત અહિંસાનો હતો. તેઓ મર્યાદાકારણ કે પોતાના દેશમાં અવ્યવસ્થા અને વ્યાપક ઉશ્કેરાટ હતો. એમણે પોતાને માટે રક્ષણ લેવાની ના પાડી. એમની અચળ માન્યતા હતી કે જબરદસ્તીનો ઉપયોગ જાતે જ એક પાપ છે. તેથી જેઓ સર્વોચ્ચ ન્યાયને માટે લડે છે એમણે તેનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ. રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં કાયદા અને ન્યાયના પાયા પર જે નિર્ણયો લેવાય તે જરૂરી છે. આજ સુધી ‘હું જ સાચો’ એ પાયા પર નિર્ણયો લેવાતા રહ્યા છે.

બુદ્ધ અને જીસસની જેમ ઇતિહાસમાં એમનું નામ લખાશે. તેઓ એક અવતાર હતા.

પ્રેસિડન્ટ ટ્રુમેન :

ગાંધીજી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના નેતા હતા. એમના ઉદ્દેશ અને આચરણોએ કરોડો લોકો પર ઊંડી છાપ પાડી છે. એક શિક્ષક અને નેતા તરીકે એમની અસર કેવળ ભારત પર નહીં પણ આખી દુનિયા પર બધે પડી છે. એમના મૃત્યુથી શાંતિચાહક લોકો શોકમાં ડૂબી ગયા છે. એશિયાના લોકો વધુ સંકલ્પ બળથી સહકાર અને પરસ્પર વિશ્વાસથી ઘેરો સિદ્ધ કરશે. એને માટે મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવનનું બલિદાન આપ્યું છે.

ખાન અબ્દુલ ગફારખાન :

પ્રકાશનું આ એક જ કિરણ. તેઓ એક જ આશાનું કિરણ હતા જે આ અત્યંત કાળા દિવસોમાંથી બહાર નીકળવામાં મદદ કરે. પોતડી પહેરેલો આ ભારતનો ગામડિયો માણસ મર્યો ત્યારે માનવતા રડી ઊઠી.

હો ચી મિન્ડ : (વિયેટનામ)

હું અને બીજા ક્રાંતિકારીઓ હોઈશું. પણ અમે મહાત્મા ગાંધીના સીધા કે આડકતરા શિષ્યો છીએ. એનાથી વધુ નહીં એનાથી ઓછા નહીં. અમારે માટે ગાંધી જ એક આશાનું કિરણ હતા.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર :

મહાત્મા ગાંધી આવ્યા અને ભારતના કંગાળ કરોડો લોકોના દરવાજે આવીને ઊભા. તેઓ ગરીબ જેવાં જ કપડાં પહેરીને એમની જ ભાષામાં બોલતા. આમ જરાય સંકોચ વિના ભારતની વિશાળ જનસંખ્યાને કોણે અપનાવી છે? જાણે કે ભારતીય લોકો પોતાના હાડમાંસના બનેલા હોય... 'સત્યએ સત્યને જગાડયું.' જે માણસે એમને મારી નાખ્યા એ પણ જાણતો હતો કે તેઓ સાચા હતા.

રોમાં રોલાં :

મેં ગાંધીને સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં આ દેશના ગામડા અને પહાડમાં વસતા નમ્ર ખેડૂતોને પ્રેરણાભર્યો પ્રેમ આપતા જોયા છે.

લોર્ડ રિચાર્ડ એટનબરો :

માનવ સ્વભાવમાં કયો ગુણ એમને ખૂબ પ્રશંસનીય લાગે છે એવું પૂછતાં મહાત્મા ગાંધીએ તરત જ જવાબ આપ્યો, 'હિમ્મત અને અહિંસા.' એમણે કહ્યું, 'એ કદી કાયરની ઢાલ બની ન શકે. એ તો બહાદુરનું હથિયાર છે.'

મહામહિમ દલાઈ લામા :

મારી પ્રાર્થના છે કે આપણે નવી શતાબ્દીમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે અહિંસા અને પરસ્પર સંવાદ વધતા જશે અને માનવસંબંધોનું સંચાલન કરશે.

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો :

મને મહાત્મા ગાંધી માટે ઘણો પ્રેમભાવ છે. તેઓ માનવોમાં સૌથી મહાન હતા. એમનામાં માનવસ્વભાવની ઊંડી સમજ હતી. એમના જીવનમાંથી મને પ્રેરણા મળી છે.

લુઈ ફિશર :

આ એક એવો માણસ છે કે જેણે ૩૦ કરોડ લોકોમાં બંડ કરાવ્યું. એણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા હલાવી નાખ્યા. એણે છેલ્લાં ૨૦૦ વરસોમાં માનવોના રાજકારણમાં શક્તિશાળી ધાર્મિક આવેગ ઊભો કર્યો.

ઉ. ન. ઢેબર :

માનવ વિકાસના ક્ષેત્રમાં તેમણે સત્યાગ્રહી શક્તિ એક નવીન શસ્ત્રની ભેટ ધરી.

વિજયાલક્ષ્મી પંડિત :

મહાત્મા ગાંધી તો જાદુગર હતા. તેમણે ભારતનો આત્મા અને ચહેરો બદલી નાખ્યો અને આગળ ધપવાની શક્તિ આપી. આપણે ગાંધીજીની ભાવનાને ન ભૂલીએ.

અરુણા અસફઅલી :

ચાલો, આપણે એમની નિર્ભયતા અને અમર સાહસનું અનુકરણ કરીએ.

મોરારજી દેસાઈ :

પરાધીન અને ભયભીત દશામાંથી નીકળવાનો માર્ગ ગાંધીજીએ

દોરીને આપણને માણસ બનાવ્યા અને મુક્તિ અપાવી. સ્વાભાવિક રીતે દરેક ભારતીવાસીએ બાપુને રાષ્ટ્રપિતા માન્યા.

દાદા ધર્માધિકારી :

શું પ્રતિકાર પણ પ્રેમપૂર્વક અને પ્રેમમય હોઈ શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ પણ ધર્મવેત્તા, સંત કે વીરે આપ્યો ન હતો. ઈશ્વરે એક એવી અનોખી વ્યક્તિ મોકલી કે જેણે આ પ્રશ્નનો વ્યાવહારિક અને કલાત્મક ઉત્તર પોતાના અદ્ભુત જીવન દ્વારા આપ્યો. એ માનવનું નામ હતું ગાંધી.

કાકા કાલેલકર :

દરેક માણસમાં જે સારાપણું છુપાયેલું છે તે એ પોતે જાણે એના કરતાં ગાંધીજી વધારે સારી રીતે જાણતા હતા, જાણી શકતા હતા અને એથી યે વિશેષ-સારાપણું કોક વાર જાગ્રત પણ કરી શકતા હતા.

લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી :

કેવી આકર્ષક મુદ્રા છે! પવિત્રતાના પૂજારી-એટલે તો ખડખડાટ હસતા હતા. સ્વચ્છતા અને નિર્ભયતા પ્રદાન કરી. જીવન સંઘર્ષમય છે. કપરા માર્ગે ચાલવાનું છે. ગાંધીજીએ સતત પ્રયાસનો મંત્ર આપણને શીખવ્યો એ ધ્યાનમાં રાખી એ મુજબ આચરણ કરવાનું છે.

ગુરુ દયાલ મલ્લિક :

ગાંધીજી કહેતા, 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે.' પરંતુ સત્યની ઓળખ મુશ્કેલ છે. એટલે એમના જીવનમાંથી હું જે કંઈ સમજ્યો છું એ છે: 'પ્રેમ એ જ સત્ય છે.' અને આ પ્રેમમાં જ ઈશ્વરની ઓળખ થઈ શકે છે. આવો મારો વિશ્વાસ ગાંધીજીના જીવને દૃઢ કર્યો છે, એટલે હું સદા એમનો ઋણી છું. તેઓ ઉદાત્ત અને ઉત્તમ જીવનમાં મૂર્ત ભગવદ્ગીતા હતા.

સુશીલા નય્યર :

બાપુજી યુગપુરુષ હતા, યુગદૃષ્ટા હતા અને યુગના માર્ગદર્શક હતા. માનવીને એમણે શાંતિથી જીવવાનો રસ્તો બતાવ્યો અને હૃદય પરિવર્તન દ્વારા દુશ્મનને દોસ્ત બનાવવાનો રસ્તો બતાવ્યો. મારી દૃષ્ટિએ બાપુજીની મહાનતા એક બહુ જ લાગણી પ્રધાન પિતાના રૂપમાં હતી.

વિનોબા :

ધર્મમાં બતાવ્યું છે કે સર્વોત્તમ વિચાર કરતાં દેહ છોડવો એ પુણ્યની પરિસીમા છે. જેણે જીવનભર નિરંતર ધર્મ-પાલનનો વિચાર કર્યો છે, તે પોતાના દિવસનું કાર્ય પૂરું કરીને પ્રાર્થનામાં જઈ રહ્યા છે, મિત્રોની સાથે જઈ રહ્યા છે, બધાને પ્રાર્થના માટે બોલાવી રહ્યા છે અને એ સમયે અંત આવે છે! આ મૃત્યુ બહુ પાવન છે, પવિત્ર છે. મને તો બાપુના જીવનને માટે આ સમય 'ઉત્તમ પૂર્ણાહુતિ' લાગે છે.

સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાસભર વિભૂતિની સ્મૃતિને હૃદયપૂર્વક વંદના...

બાપુ મારી નજરે

□ જવાહરલાલ નહેરુ

૧૯૧૬માં મેં બાપુને પહેલી વાર જોયા. પાછું વળીને જોઉં છું તો સ્મૃતિઓનો સમુદ્ર ધૂધવે છે. ભારતના ઇતિહાસનો આ ગાળો અનેક ઉથલપાથલ અને ઉતારચઢાવથી ભરપૂર, અદ્ભુત છે. પણ સૌથી વધુ આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે આખા દેશે એક ઉચ્ચ સ્તર પર આવીને કામ કર્યું અને તે પણ ઘણાં લાંબા સમય સુધી. તેનું કારણ બાપુ હતા.

બાપુ વિના આપણે અનાથ થઈ ગયા છીએ તેવું લાગતાં આપણે આંસુ વહાવીએ છીએ. પણ તેમની શાનદાર જિંદગીને જોતાં દુઃખી થવા જેવી કોઈ વાત દેખાતી નથી. ઇતિહાસમાં એવા લોકો કેટલા જેઓ પોતાના આદર્શોની વિરાટ સફળતા પોતાના જ જીવનમાં જુએ? બાપુએ જેને સ્પર્શ કર્યો, સોનું બની ગયું. જે કર્યું તેનાં નક્કર પરિણામો આવ્યાં.

તેમના મૃત્યુમાં પણ એક દિવ્યતા હતી, પરિપૂર્ણતા હતી. જેવું મહાન જીવન, તેવું ભવ્ય મૃત્યુ. તેમના મૃત્યુથી તેમના જીવનને એક તેજસ્વી પુટ મળ્યો. તેમનું શરીર બિમારી અને જીર્ણતાનો ભોગ બનીને ખલાસ ન થયું. શરીર અને મનની પૂરી શક્તિથી તેઓ જીવ્યા અને એવી જ રીતે મૃત્યુ પામ્યા. તેમણે વિશ્વ પર છોડેલી છાપ કદી ઝાંખી નહીં પડે.

આપણા આત્માના કણ કણમાં બાપુ પ્રવેશ્યા હતા. આપણી આત્મિક શક્તિ તેમણે જગાડી હતી. આપણો આત્મા ગુલામ અને નિર્બળ બન્યો હતો, બરાબર એ જ સમયે બાપુ આવ્યા અને આપણને એવી શક્તિ આપી ગયા જે હંમેશ માટે આપણાં અસ્તિત્વનો ભાગ બની ગઈ.

બાપુનું શરીર દૂબળું, પાતળું, પણ આત્મા પહાડ જેવો શક્તિશાળી હતો. તેમનો ચહેરો આકર્ષક ન હતો, પણ તેના પર બાદશાહોનું ગૌરવ ચમકતું. બાપુ નમ્ર હતા, પણ હીરા જેવા સખત પણ હતા.

મીઠું બોલતા અને હસમુખા હતા, પણ પોતાની વાતમાં અત્યંત દૃઢ હતા. તેમની આંખોમાં કરુણા હતી, પણ સંકલ્પની જવાબા પણ હતી. તેમના દરેક શબ્દની પાછળ અર્થ રહેતો, શાંત વાણીની પાછળ શક્તિ અને કર્મઠતાની છાયા ઉભરતી, અને અસત્ય સામે ન ઝૂકવાનો નિર્ણય સ્પષ્ટ દેખાતો. તેઓ કોઈ અજબ માટીના બનેલા હતા, ને તેમની આંખોમાં ગેબી તત્ત્વ ઝબકતું દેખાતું.

ગાંધીજીએ ચલાવેલાં આંદોલનો તે તેમની ભારતની પ્રજાને આપેલી મહાન દેશગી છે. દેશના લાખો કરોડો લોકો માટે તેઓ ભારતના સ્વાતંત્ર્યના દૃઢ સંકલ્પ અને શોષણ સામે કદી ન ઝૂકતી નિશ્ચયશક્તિના પ્રતીક હતા. જે લોકો તેમની આલોચના કરતા, મતભેદ ધરાવતા, તે પણ સંઘર્ષની ક્ષણે તેમની પાસે જતા અને તેમના ઇશારે ચાલતા. આજે કે ભૂતકાળમાં ભારતની જનતાને કોઈએ એટલી નથી સમજી જેટલી ગાંધીએ સમજી હતી.

ગાંધીજીએ જે શક્તિશાળી આંદોલનો ચલાવ્યાં, તે ભારતની જનતાને તેમની મુખ્ય દેશ છે. દેશવ્યાપી આંદોલનો દ્વારા તેમણે લાખો લોકોને નવા આકારમાં ઢાળવાની કોશિષ કરી. ડરપોક, લાચાર, સદીઓથી શક્તિશાળી શોષકો દ્વારા દબાવી દેવાયેલી ને કચડાયેલી ભારતની જનતા, જેનામાં પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ બચી ન હતી. તેને બાપુએ એક મહાન ધ્યેય આપી આત્મત્યાગના સંગઠિત પ્રયત્નોને યોગ્ય બનાવી, તેને અત્યાચારોનો સામનો કરતા શીખવ્યું અને તેનામાં આત્મનિર્ભરતાની ભાવના ભરી.

અંધારું ચીરીને, આંખો આડે આવતા ધુમ્મસને હટાવતા સૂર્ય કિરણોની જેમ ગાંધી આવ્યા. વિચારોને ઉપર તળે કરી નાંખતું તોફાન હતા તેઓ. શાંતિ અને પ્રતિકારનો તેમના જેવો સમન્વય મેં કોઈનામાં નથી જોયો. ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ એવો નેતા મળશે જેણે ગાંધીજી જેવું ભારત ભ્રમણ કર્યું હોય કે ભારતની જનતાની આટલી સેવા કરી હોય.

અવસર

જૈન સ્તવનો અને પદોને શાસ્ત્રીય રાગોથી અલંકૃત કરનાર

કુમાર ચેટરજી

માનવમન અને શરીર ઉપર થતી મંત્ર અને રાગોની અસરનો એક વધુ પ્રયોગ પ્રસ્તુત કરશે.

સૂર, લય અને તાલ, ઇડા, પિંગલા અને સુષ્મા, મંત્ર, સૂર અને સ્વર-આ સંગમોની પ્રસ્તુતિ દષ્ટ્ય-શ્રાવ્ય દ્વારા

તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી-શનિવાર, સમય-સાંજે સાત

સ્થળ : નહેરુ સેન્ટર, મુંબઈ

સંપર્ક-કુમાર ચેટરજી-૯૮૨૧૧૧૨૪૮૮

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના વાચકોને ૨૦ % ડિસ્કાઉન્ટ

જે શિક્ષણ ચારિત્ર્ય ઘડતર ન કરે, તે નકામું છે.

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

લોંગ લિવ ગાંધીજી

□ ફૈઝ અહમદ ફૈઝ

બ્રિટીશ પરંપરામાં રાજા મૃત્યુ પામે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે ‘ધ કિંગ ઈઝ ડેડ, લોંગ લિવ ધ કિંગ.’ વર્ષો પહેલાં ચિત્તરંજન દાસનું અવસાન થયું ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ એક હૃદયસ્પર્શી તંત્રીલેખ લખ્યો હતો, જેનું શીર્ષક હતું, ‘દેશબંધુ ઈઝ ડેડ, લોંગ લિવ દેશબંધુ !’

આ જ શબ્દોમાં મહાત્મા ગાંધીને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા ઈચ્છું છું કારણ કે હું, આપણે બધા માનીએ છીએ કે આ સદીમાં માનવતાનો તેમના જેવો સેવક, શોષિતોનો તેમના જેવો ઉદ્ધારક ભાગ્યે જ કોઈ હશે. મહાત્મા ગાંધી તેમના મર્ત્ય શરીરને છોડી ગયાને ૪૮ કલાક થયા છે. પીડા અને શોકના ગાઢ અંધકારમાં મહાત્માની શહાદત એળે નહીં જાય એવી આશાનું આછું કિરણ ચમકી રહ્યું છે. કોઈ તારણ પર આવવાનું અત્યારે વહેલું ગણાય, પણ તેમના મૃત્યુએ જે રીતે વિશ્વચૈતન્યને ખળભળાવી મૂક્યું છે તે જોતાં આ આશા અસ્થાને નથી. ભારતના મારા શંકાશીલ મિત્રોને મારે કહેવું છે કે ગાંધીજીનું મૃત્યુ પાકિસ્તાન માટે પણ એટલું જ આઘાતજનક છે જેટલું ભારત માટે છે. લાહોરના લોકોના ચહેરા પર શોક છે અને આંખોમાં પાણી. પાકિસ્તાનમાં શોક વ્યક્ત કરવા રજા રખાઈ છે, હડતાલો પડી છે. મારા ભારતીય મિત્રોને મારે એ પણ કહેવું છે, ભારપૂર્વક કહેવું છે કે અમે પાકિસ્તાનવાસીઓ મૈત્રી, સદ્ભાવના અને સહકારની ભાવના સરહદની આ પાર ઊભા રહીને વ્યક્ત કરીએ છીએ.

ભારત અને પાકિસ્તાનની સરકારો જવાબામુખી પર બેઠેલી

છે. ભારત સરકારને અને ભારતની પ્રજાને એ સમજાતું તો હશે કે તેમના દુશ્મનો તેમની જ અંદર રહેલા છે. મુસ્લિમો કે પાકિસ્તાનીઓ પાપી નથી. આરએસએસ અને હિંદુ મહાસભા, જેના વખાણ કરતાં ભારતના નેતાઓ પણ થાકતા નથી, તેણે વિશ્વનો સૌથી મોટો અપરાધી પેદા કર્યો છે. જવાહરલાલ નહેરુ પણ આ બંનેની કટ્ટરતા તેમના દેશ માટે કેટલી ખતરનાક છે તે જાણતા હતા. જે કોમી શાંતિની ખાતરીએ મહાત્મા ગાંધીના ઉપવાસ છોડાવ્યા તે કેટલી ઉપરછલ્લી હતી, કે તેના બીજા જ દિવસે હિંદુ મહાસભાના નેતાઓએ કહ્યું કે મુસ્લિમોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવા જોઈએ. જો ભારતની સરકારે તેમની જ અંદર વસતા આ કટ્ટરપંથીઓને કાબૂમાં

રાખ્યા હોત તો મહાત્મા ગાંધી આજે જીવતા હોત. મુસ્લિમોના ઘરમાંથી શસ્ત્રો શોધવા દરોડા પાડનારી ભારતની જાસૂસી સેવાઓ મહાત્મા ગાંધીની કિંમતી જિંદગીની રક્ષા માટે સાબદી રહી હોત તો આ વિરાટ ઉપખંડને માટે હાથ દઈને રોવાનો વારો ન આવત, આખું વિશ્વ આમ સ્તબ્ધ – શોકાર્ત ન થઈ જાત.

મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુનો કોઈ ગેરલાભ લેવાનો વિચાર કરવા જેટલા અમે હલકા નથી, પણ આ ક્ષણે કહેવાનું મન થાય છે કે ભારતના જે લાખો મુસ્લિમોનું હિત મહાત્મા ગાંધીના હૈયે વસ્યું હતું તેમને સાચવી લઈ ભારતની સરકાર મહાત્મા ગાંધીનું યોગ્ય તર્પણ કરશે એવી મને આશા છે.

મહાત્મા ગાંધી ચાલ્યા ગયા, મહાત્મા ગાંધી અમર રહે.

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ સૌજન્યદાતા કોર્પસ ફંડ

રા. ત્રણ લાખનું અનુદાન ઉપરોક્ત ફંડમાં અર્પણ કરનાર દાતા પોતાને ઈચ્છિત કોઈ પણ એક મહિનાનું વીસ વર્ષ સુધી ‘સૌજન્યદાતા’ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. ત્યાર પછી આ રકમ ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ નીધિ ફંડમાં ઉમેરાશે જેથી ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ ભવિષ્યમાં નિયમિત પ્રકાશિત થતું રહે.

અમારી આ યોજનાને ખૂબ જ સારો પ્રતિસાદ મળ્યો છે.

રા. પાંચ લાખ સુશ્રાવક સી. કે. મહેતા-સૌજન્ય માસ-ઓગસ્ટ

રા. ત્રણ લાખ શ્રીમતિ દીનાબેન ચેતનભાઈ શાહ

શ્રી ચેતનભાઈ નવનીતલાલ શાહ

પૂણ્ય સ્મૃતિ

માતુશ્રી હીરાલક્ષ્મી નવનીતલાલ શાહ

સૌજન્ય માસ-ફેબ્રુઆરી

રા. ત્રણ લાખ પ્રસન્ન એન. ટોલિયા

સૌજન્ય માસ-સપ્ટેમ્બર

આશા છે કે હવે બાકીના નવ મહિનાના દાતા પણ આ યોજના-કોર્પસ ફંડ માટે અમને મળી રહેશે. જેથી ભવિષ્યમાં ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ નિયમિત પ્રકાશિત થતું રહે.

જ્ઞાન દાન એ ઉત્તમ દાન છે. ચિર સ્મરણીય છે.

કર્મ નિર્જરાનું સોપાન છે. મોક્ષ પ્રત્યેની દૃષ્ટિ છે.

□ તંત્રી

ગાંધીજી પછીનું ભારત

□ યોગેન્દ્ર પારેખ

[‘શાશ્વત ગાંધી’ તથા ‘અભિદૃષ્ટિ’ સામયિકના સહસંપાદક શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈની ગાંધીકથા પરંપરાને અવિરત આગળ ધપાવવાના શુભાશયથી તેમણે ‘શાશ્વત ગાંધીકથા’ની શરૂઆત કરી છે. ‘કચ્છમિત્ર’ દૈનિકમાં કટાર લેખન અને નિબંધ, વિવેચન, સંપાદન તથા જૈનદર્શનના અનુવાદ ક્ષેત્રે; બધા મળીને બાવીસ પુસ્તકોનું પ્રદાન. હાલ, અમદાવાદ સ્થિત ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઑપન યુનિવર્સિટિમાં એસોસિએટ પ્રોફેસર તરીકે સેવા આપે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં તેમણે ગાંધીજી ગયા ત્યાર પછીના ભારતના બદલાયેલાં મૂલ્યો અને પલટાતી જીવનશૈલીનાં વિવિધ પાસાં પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે.]

૧૯૧૫માં ગાંધીજી સ્વદેશ પાછા ફર્યા અને આઝાદી આંદોલનનું સુકાન સંભાળ્યું તેના બત્રીસમા વર્ષે દેશ આઝાદ થયો. સવિનય કાનૂનભંગ અને અસહકાર જેવાં શસ્ત્રો હોવા છતાં આઝાદ થવામાં ત્રણ દાયકા કરતાં વધુ સમય થયો કારણ કે ગાંધીજી સત્યાગ્રહની ભૂમિકાએ, રચનાત્મક કાર્યોની સમાંતરે ચળવળ ચલાવતા હતા. ત્રણ દાયકા દરમિયાન ગાંધીજી હિંદની જનતાને સ્વતંત્રતા માટે લાયક બનાવી રહ્યા હતા. બુનિયાદી તાલીમ, શ્રમમૂલક કેળવણી, આરોગ્ય, ખાદી, ગૌસેવા, સ્વદેશી વસ્તુઓનો આગ્રહ, સાદગી, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, માતૃભાષાનો મહિમા જેવા અનેકવિધ ઉપક્રમો દ્વારા ગાંધીજી પાયાનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. ગામડાના ઉદ્ધાર વગર ચલાવાનું નથી એ વાતની એક સદી અગાઉ ગાંધીજીને ખબર હતી. ગાંધીજીના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની ધરાર અવગણના વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની, આઝાદ ભારતની કહાની છે.

કોઈપણ રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં તેના પ્રાથમિક શિક્ષણની સ્થિતિ ખૂબ મહત્વની હોય છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજીની અવગણના આપણા સમયનું ખેદજનક વાસ્તવ અને નરી આંખે અલગ તારવી શકાય એવી નિષ્ફળતાઓ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના નિવાસ દરમિયાન પોતાના સંતાનોના શિક્ષણ વિશે ગાંધીજી ઠીક ઠીક ચિંતિત હતા અથવા તો ચિંતનશીલ હતા. પોતે વિલાયત જઈ બેરિસ્ટર થઈ આવેલા પણ મોટા દીકરા હરિલાલે બેરિસ્ટરનું ભણવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ત્યારે યુનિવર્સિટી શિક્ષણની મર્યાદાઓથી સ્વાનુભવે સભાન થયેલા ગાંધીજીએ પુત્ર હરિલાલને વિલાયત જઈ ભણવાની બાબતમાં પ્રોત્સાહન આપ્યું નહિ અને ભણાવવા બાબત સંપૂર્ણ અસહમત હોવાનું ભારપૂર્વક જણાવ્યું. શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈના પુત્ર શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ બાળવયે જ બાપુને પત્ર લખીને શાળાએ ન જવા વિશે જણાવ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ પ્રત્યુત્તરમાં નારાયણ દેસાઈને શાબાશી પાઠવેલી. રાષ્ટ્ર ઘડતર માટે સેવકો તૈયાર થાય અને શ્રમ તથા ચારિત્ર્ય કેન્દ્રમાં હોય એવા ઉમદા આશયથી ૧૯૨૦ જેટલાં વહેલાં ગાંધીજીએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ થવું જોઈએ એવો ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો. આજે ગાંધીજી પછીના ભારતમાં શિક્ષણની સ્થિતિ વિશે સ્થિતિ સંતોષજનક

નથી.

ગાંધીજીના આદર્શોને ધ્યેયમંત્ર તરીકે રાખવામાં જે સંસ્થાઓએ ઠીક ઠીક સભાનતા રાખી હોય એવી પ્રતિષ્ઠિત શાળાઓએ અંગ્રેજી માધ્યમના વિભાગો શરૂ કરી દીધા છે; એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી માધ્યમના વિભાગો બંધ થાય એવી સ્થિતિમાંથી ઉગરવાનો કોઈ પ્રયાસ પણ કર્યો નથી. શિક્ષણમાંથી શ્રમનું મહત્વ ઘટી ગયું છે અને સુખ-સગવડને કેન્દ્રમાં રાખનારું કારકિર્દી નિર્માણ થતું જાય છે. ગાંધીજી એવું ઈચ્છતા હતા કે ઉચ્ચશિક્ષણનો બોજ સરકારે ઉઠાવવો જોઈએ નહિ. તેમની વિભાવના એવી હતી કે શિક્ષણની સાથે સાથે જીવનલક્ષી તાલીમ પામેલો વિદ્યાર્થી સાચા અર્થમાં તાલીમાર્થી બને અને સંસ્થા, સમાજ કે સરકાર પર બોજ બનવાના બદલે સ્વનિર્ભર બને. છેલ્લા બે દાયકામાં સ્વનિર્ભરતાનો ભળતો જ અર્થ થયો. ઉચ્ચ શિક્ષણની સેલ્ફ ફાઈનાન્સ સંસ્થા ખોલીને વિદ્યાર્થીઓને લૂંટવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો. શિક્ષણનું ખાનગીકરણ વિકૃત રીતે વકરતું જાય છે. વિદ્યાર્થીમાં સ્વાવલંબન કેળવવાની વાત તો અશક્ય આદર્શ થઈ ગઈ. શિક્ષણક્ષેત્ર વિષયક ધોર નિષ્ફળતા અને અક્ષમ્ય બેદરકારી કોઈ એકાદ રાજ્ય પૂરતી સીમિત નથી.

આદર્શ લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થાના સ્વપ્નદૃષ્ટાઓએ શ્રેષ્ઠ બંધારણ આપ્યું. લોકશાહી મૂલ્યોની સ્થાપના અને સમાનતાના મહાન આદર્શો આપણા બંધારણમાં છે. માનવ અધિકારો વિશેની તકેદારી તથા સ્વતંત્રતા વિષયક સૂક્ષ્મ વિચારણા બંધારણનું હાર્દ છે. આઝાદી બાદ ગાંધીચીંધ્યો માર્ગ સત્તાપ્રાપ્તિનો હાથવગો માર્ગ બનતો ગયો. દરેક રાજકીય પક્ષોએ જનપ્રતિનિધિની પસંદગી કે ટિકીટ ફાળવણી માટે જીતી શકે એવા ઉમેદવારોને પ્રાથમિકતા આપી. ચૂંટણી જીતવા માટે કે સત્તા મેળવવા માટે કોઈપણ રીતરસમ અજમાવનારાઓએ રાજકારણનું અપરાધીકરણ કરી નાખ્યું. ભ્રષ્ટ રીત રસમોની કોઈ નવાઈ નથી રહી. પ્રથમ લોકસભા ચૂંટણી વખતે જ ઉમેદવારોની પસંદગીમાં જાતિવાદી ગણતરીઓનો કળિપ્રવેશ થઈ ચૂક્યો હતો. તેમ છતાં ૧૯૬૭ સુધી રાજનીતિમાં સાધનશુદ્ધિના સિદ્ધાંતો કાંગ્રેસ જેવા મુખ્ય રાજકીય પક્ષની ઓળખ હતા. ગાંધીજીના અવસાન બાદ કાંગ્રેસમાં કોઈ અનિષ્ટ તત્વો દાખલ ન થઈ જાય

મૃત્યુથી શાને ડરવું? તે તો એક દિવસ આવવાનું જ છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

ગાંધી જીવનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

તેની પૂરતી કાળજી લેવામાં ન આવી. સ્વતંત્ર ભારતના ફળ ચાખનારા બધા લોકો પ્રજાનિષ્ઠ સેવકો ન હતા. પ્રધાન કે ધારાસભ્ય, સંસદસભ્ય થનાર નેતાઓમાં દીર્ઘકાળ સુધી પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવાનું સ્વાર્થી વલણ સામાન્ય બનતું ગયું. રાજકારણનું અપરાધીકરણ અને ભ્રષ્ટ્રાચાર એ જ શિષ્ટાચાર જેવા નિબંધો આપણી શાળાઓમાં ભણાવવામાં આવ્યા અને પરીક્ષામાં પૂછાતા રહ્યા. સંસદમાં વીસ ટકાથી વધુ સભ્યો કોઈ ને કોઈ ગુના અંતર્ગત કાયદેસરની કાર્યવાહીનો સામનો કરી રહ્યા હોય એ સ્થિતિનો કોઈને આઘાત રહ્યો નહિ. વૉટબેન્ક જેવો શબ્દ ચલણી સિક્કાની જેમ ઉછળવા, ચાલવા લાગ્યો. કોમવાદી ધ્રુવીકરણ સર્વસામાન્ય કે સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકૃતિ પામ્યું. એકબીજાની કટ્ટરતાને જ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં ગૌરવ અનુભવતા લોકોએ આંતરિક શાંતિ હણી લીધી. ગાંધી શતાબ્દીના વર્ષે જ ભયાનક કોમી હિંસા થઈ. જવાહરલાલ નહેરુના નિધન બાદ જાહેર જીવનના મૂલ્યોનું ધોવાણ થતું ગયું. ગાંધીજીએ કાંગ્રેસની સત્તાલક્ષી રાજનીતિથી દૂર રહીને લોકસેવક સંઘ તરીકે કાર્યરત રહેવાની સલાહ આપી હતી તેની અવગણના થઈ. શ્રીમતી ઇંદિરા ગાંધીને પોતાનું પ્રભુત્વ રાજકીય દાવપેચથી સ્થાપવામાં એટલી હદે સફળતા મળી કે મોરારજી દેસાઈ જેવા અગ્રણી કાંગ્રેસીઓ અને મૂલ્યનિષ્ઠ જાહેરજીવનના આદર્શો હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયા. ‘ઇંદિરા ઈઝ ઇન્ડિયા’ કહેવામાં ગૌરવ અનુભવતા કાંગ્રેસના નેતાઓએ સ્વસ્થ, તંદુરસ્ત લોકશાહીની આપણી અપેક્ષાને લુણ્ણો લગાડ્યો.

જાહેર ચૂંટણીઓમાં સરકારી તંત્ર ને સંસાધનોનો ઉપયોગ ન થાય તેની કાળજી ૧૯૬૭ સુધી સહુથી મોટા રાજકીય પક્ષ કાંગ્રેસ દ્વારા રાખવામાં આવી. ૧૯૬૭ પછી ઉદ્યોગપતિઓ પાસેથી ચૂંટણી ફંડ મેળવવું અને મતદારોને ખરીદવાની વૃત્તિ અવિરામ ચાલતી રહી છે. ધારાસભ્યો અને સંસદસભ્યોને ખરીદવા સુધીની અધોગતિ કે ગૃહમાં પ્રશ્નો પૂછવા માટે લાંચ લેવા સુધીની દુર્ઘટનાઓ ઘટતી રહી. કોઈ પક્ષ દૂધે ધોયેલો નથી એ વાતની ખાતરી જાહેર જનતાને રોજબરોજ થતી રહે છે. કૌભાંડો, અપરાધીકરણમાં નેતાઓની સામેલગીરી, ગુનાઈત બેદરકારી, અમર્યાદ સંપત્તિ સર્જન, વિચારધારાહીન ગઠબંધન, બેફામ વાણીવિલાસ જેવા દુર્ગુણોથી ખદબદતું જાહેર જીવન જોઈને આપણને એમ થાય કે શું આ દેશમાં મહાત્મા થઈ ગયા ?

૨૫મી જૂન દિલ્હીમાં રામલીલા મેદાનમાં જંગી જાહેરસભા થઈ. લોકસંઘર્ષ સમિતિના પ્રમુખ મોરારજી દેસાઈ અને લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણ આ સભાના સૂત્રધાર હતા. સત્તા ટકાવી રાખવા માટેની ઇંદિરા કાંગ્રેસની ભ્રષ્ટ્ર રીતરસમો અને ઇંદિરા ગાંધીની

સરમુખત્યારી સામે નાગરિક અવાજની રૂએ લોકસંઘર્ષ સમિતિ પોતાનો અવાજ કે ચળવળ બુલંદ કરે તે પહેલાં ૨૬મી જૂને સરકારે કટોકટી લાદી દીધી. સમાચાર-માધ્યમો પર સેન્સરશિપ લાદી દેવામાં આવી. જયપ્રકાશજી અને મોરારજી જેવા અગ્રણીઓ અને અસંખ્ય નેતાઓની ધરપકડ થઈ. લોકસભાએ જૂલાઈ-ઓગષ્ટમાં બંધારણમાં અને ચૂંટણી વિશેના કાયદામાં જે ફેરફારો કર્યા તેના પરિણામે કટોકટીને ન્યાયની અદાલતમાં પડકારવાની શક્યતા જ સમાપ્ત થઈ ગઈ. અખબારોના નિયંત્રણો એટલાં સખત હતા કે ધરપકડ થયેલાં નેતાઓના નામ પણ પ્રગટ કરવાની કોઈ વર્તમાનપત્રની હિંમત નહોતી. વિનોબા જેવા ગાંધીનિષ્ઠ સામ્યચોગીએ ‘અનુશાસન પર્વ’ કહી કટોકટીને સમર્થન આપેલું. તે કટોકટી ગાંધી પછીના ભારતનું, લોકશાહીના મૃત્યુઘંટનું કલંકિત પ્રકરણ હતું.

ગાંધીજી પછીના ભારતનો પ્રથમ દોઢ દાયકો જવાહરલાલ નેહરુના શાસનનો હતો. કાશ્મીર અને ચીનના મામલે નેહરુની દેખીતી નિષ્ફળતાના કારણે સમગ્ર નેહરુ વિશેની પૂર્વગ્રહયુક્ત અધૂરી સમજ આપણા અર્ધદગ્ધ વિશ્લેષકોનો માનીતો વિષય છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને વિજ્ઞાન આધારિત વિકાસયાત્રા, બદલાતા વિશ્વ સાથે ભારતની સહયાત્રાના અનિવાર્ય ઉપક્રમ તરીકે પંડિત નેહરુના શાસનમાં જ ઉદ્ભવ અને વિકાસ પામે છે. ગાંધીજીએ ‘હિંદ સ્વરાજ’માં કલ્પેલી જીવનશૈલી અશક્ય આદર્શ બની જાય એટલી હદે વિશ્વ બદલાતું રહ્યું. ગાંધીજીની હાજરીમાં જ અહિંસા અવમૂલ્યન પામી. તેમની ગેરહાજરીમાં ‘હિંદસ્વરાજ’ના આદર્શોનું પાલન અસંભવ બની રહ્યું.

જવાહરલાલ નેહરુના શાસનકાળમાં નદીઓ પર બંધોનું નિર્માણ થયું. આ બંધોને નેહરુએ આધુનિક ભારતના મંદિરો કહ્યા. કૃષિક્ષેત્રે વિકાસ માટે બંધો અનિવાર્ય બન્યા અને હરિયાણા ક્રાંતિ સંભવ થઈ. ઑલ ઇન્ડિયા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ મેડિકલ સાયન્સીઝ, ધ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ મેનેજમેન્ટની સ્થાપના આધુનિક ભારતના ઘડવૈયા તરીકે નેહરુને પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. સિંચાઈ યોજનાઓ દ્વારા કૃષિ વિકાસ, વીજળી ઉત્પાદન અંગેના વિચારોનો પરિણામલક્ષી અમલ ઉપરાંત અણુશક્તિ અંગેના કાર્યક્રમોની શરૂઆત નેહરુયુગની દેણ કહી શકાય. ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન તરીકે તત્કાલીન વિશ્વ સાથે દેશને જોડવામાં વિજ્ઞાનકેન્દ્રી વિકાસ કાર્યક્રમોમાં નેહરુને ઉલ્લેખનીય સફળતા મળી.

ગાંધીજી વિશ્વશાંતિના અગ્રદૂત હતા. પ્રકૃતિ, પર્યાવરણ, જીવદયા, અહિંસા અને તનાવમુક્ત જીવનશૈલીના સાહજિક સમર્થક ગાંધીજીની બદલાયેલા વિશ્વને જરૂર જ ન હોય તે રીતે ધરાર

અવગણના થઈ. જગત આખું વિરાટ બજારમાં ફેરવાઈ જાય એવા અર્થતંત્રમાં આપણી આર્થિક નીતિઓ અને કાર્યક્રમો બદલાતા રહ્યા. જાણે વિકાસ માટે દેશ વિવશ થયો. શ્રી નરસિંહરાવના શાસનમાં અર્થતંત્રની પરિવર્તનશીલ આબોહવાએ વિકાસને વેગ આપ્યો. નીતિ બદલાતી રહી અને અનીતિ જળવાઈ રહી.

મુક્ત અર્થતંત્રની નવી નીતિની અવગણના કરવાનું દુઃસાહસ નરસિંહરાવ પછીના કોઈ વડાપ્રધાનથી શક્ય નથી રહ્યું. વ્યાપાર વિશ્વનાં પરિમાણો બદલવાના કારણે ગ્રાહકને ફાયદો થયો. અતિની અધોગતિ નિશ્ચિત છે. ઉપભોક્તા સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. ટી.વી. જેવાં સમૂહમાધ્યમો તેની સંપૂર્ણ શક્તિ-મર્યાદા સાથે પ્રજા જીવન પર છવાઈ ગયા. પાણીનું પાર્સલ થયું. કુદરત દ્વારા મબલખ માત્રામાં મફત વરસતો ધોધમાર વરસાદ પ્લાસ્ટિકની બોટલમાં વીસ રૂપિયે કેદ થયો. પેટ્રોલના ભાવે પાણી ખરીદવાનું સામર્થ્ય માણસે મેળવ્યું. વિકાસનું અટ્ટહાસ્ય ગરીબની ઝૂંપડી સુધી રણકતા મોબાઈલ સ્વરૂપે પહોંચ્યું. પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓ મોંઘી થતી ગઈ અને ગમે તેવી મોંઘી વસ્તુઓ હપ્તેથી પણ ખરીદવાનું વલણ વિકૃતિની હદે વકરવાના કારણે માણસ આર્થિક રીતે અને બુદ્ધિથી દેવાળિયો સિદ્ધ થયો. સિમકાર્ડ મફત મળે અને ડુંગળી દુર્લભ થતી જાય એને વિકાસ કહેવાય એમ સમજનારી નવી પેઢી ધ્યેયમુક્ત બને એવી જીવનશૈલી અને માધ્યમોનું આક્રમણ જોવાનું, જીરવવાનું આપણા જીવનમાં સ્વાભાવિક ઉપક્રમ તરીકે ઉપસી આવ્યું.

ગાંધીજી પછીનું ભારત એ નિરંકુશ ભારત છે. પરમાણુ પરીક્ષણની સફળતા, બાંગ્લાદેશનો ઉદય, બેન્કનું રાષ્ટ્રીયકરણ, રામજન્મભૂમિ-બાબરી મસ્જિદ વિવાદ, બે-બે વડાપ્રધાનોની હત્યા, ૧૯૬૯, ૧૯૮૪ અને ૨૦૦૨નાં હિંસક તોફાનો, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શ્રી નરેન્દ્ર મોદીનો ઉદય, આપણા જાહેર જીવનના જમા-ઉધાર છે. સહુ પોતપોતાની ગણતરી મુજબ જમા-ઉધાર કરી શકે એટલા તર્કો, એટલી દલીલો, એટલા આધારો છે. પોતાનો કક્કો ખરો કરવાની પારાવાર અનુકૂળતાઓ વચ્ચે સ્વસ્થ, તંદુરસ્ત, તટસ્થ અને સંયત અવાજ શોધવો ખૂબ મુશ્કેલ છે. અનેકાંતવાદી અભિગમનો અભાવ આપણા સમીક્ષકોની નબળાઈ છે. કોઈપણ સમસ્યાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટેની ગાંધીદૃષ્ટિ કે સમ્યક્ ચિંતન દુર્લભ થતું જાય છે.

સ્વસ્થ નાગરિક સમાજનું ઘડતર કરવાનું શિક્ષકો દ્વારા ચૂકી જવાયું છે તેથી જ તો આપણે સર્વસ્તરીય અરાજકતાનો ભોગ બન્યા છીએ. ધર્મ, રાજનીતિ, શિક્ષણ જેવી પાયાની સંસ્થાના અગ્રણીઓએ વિશ્વસનીયતા ગુમાવી દીધી છે. એનરોઈડ મોબાઈલ અને ઈન્ટરનેટના ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા પ્રત્યેનું આકર્ષણ આખી પેઢીને બેહોશ બનાવી રહ્યું છે.

કોમવાદી ધોરણે મતદારનું વિભાજન, દેશ વિભાજન કરતાં

મોટી દુર્ઘટના છે એટલું આપણા રાજકીય પક્ષોને સમજાતું નથી. મતદારોને આકર્ષવા માટેના તમામ નુસખાઓ અનેતિક અને ખર્ચાળ છે. સંપત્તિ પ્રદર્શનનું ભપકાનું આકર્ષણ વધી જાય ત્યારે વાણી વિલાસ પણ ગેરવાજબી સ્વીકૃતિ પામે છે. આપણો મતદાર, આપણો શિક્ષક અને આપણું પ્રાથમિક શિક્ષણ દિશા-વિહીન છે; એ ગાંધીજી પછીના ભારતનું નિર્મમ વાસ્તવ છે.

ખાદ્ય અન્ન, ઔષધ અને ઓઈલ ભેળસેળમુક્ત નથી. જળ, જમીન અને જંગલ પરનું અમર્યાદ અતિક્રમણ ખાળવાનું કોઈને સૂઝતું નથી. લગભગ દરેક મુખ્યમંત્રી પ્રોપર્ટી ડિલરની જેમ વર્તે છે. શિક્ષણ, કોઈ સરકારના આયોજનમાં અગ્રતાક્રમે તો નહિ દસમાં ક્રમે પણ નથી. એકસો વર્ષ પૂર્વે પૂજ્ય નાનાભાઈ ભટ્ટને કૉલેજમાં અપાતા ઉચ્ચ શિક્ષણની ગતિ-વિધિથી સંતોષ ન હતો. તેથી તેમણે પાયો મજબૂત કરવા બાળ કેળવણીનું કામ શરૂ કર્યું. નાનાભાઈએ પ્રોફેસર તરીકેની નોકરી છોડી અને પોતાનું જીવન પ્રાથમિક કેળવણી ક્ષેત્રે સમર્પિત કર્યું. ૧૯૪૭ના માર્ચ મહિનાની નવમી તારીખે, પોતાના મૃત્યુના એક દિવસ અગાઉ શિક્ષકોને સંબોધિત કરતા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ તત્કાલીન અંગ્રેજી સરકાર સંદર્ભે કહ્યું: ‘શિક્ષણ એક એવું ખાતું છે, જે સરકાર બંધ ના કરી શકે તે માટે ચલાવે છે.’ શ્રી મેઘાણીનું આ કથન આજે પણ કેટલી હદે પ્રસ્તુત છે. શિક્ષણનું ધંધાદારીકરણ આપણી ઉધાર માનસિકતાનો પરિચય કરાવે છે.

ટેકનોલોજી આશીર્વાદરૂપ ત્યારે જ પૂરવાર થાય જ્યારે વિવેકનું શિક્ષણ મળે. શોષણમુક્ત, ભયમુક્ત, સ્વસ્થ નાગરિકસમાજની સંરચના માટે શિક્ષણક્ષેત્રનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવું ઘટે. સુખવાદી જીવનશૈલી છોડીને સાચુકલા કર્મશીલો નૂતન ભારત નિર્માણનો આદર્શ સેવે તે આપણા સમયની અનિવાર્યતા છે. ગાંધીચીંધો માર્ગ એ કાર્યક્રમનો વિષય નથી, અનિવાર્ય નિત્યક્રમ છે એમ સમજ્યા પછી આચરણમાં ઉતારનારની સંખ્યા વધે તો ‘ગાંધીના સ્વપ્નનું ભારત’ની દિશામાં આગે કદમ થાય.

લેખનું સમાપન કરી રહ્યાની ક્ષણે, વહેલી સવારે આવેલા અખબારમાં વર્ષ ૨૦૧૪ની લોકસભા ચૂંટણીના ખર્ચના આંકડાઓ આવ્યા છે. કરોડોના ખર્ચના ખૂની ભપકાઓ વેઠતી લોકશાહીને હજી પરિપક્વ થવાની બહુ વાર હોય એમ લાગે છે. કરોડોના ખર્ચે થતા રાજ્યારોહણના ઝગમગાટમાં છેવાડાનો માણસ ખોવાયો છે. સામાન્ય નાગરિકને ન્યાય મેળવવામાં વિલંબ થાય છે અને દરેક રીઢા ગુનેગારને આપણા ન્યાયતંત્રમાં સંપૂર્ણ ભરોસો છે. અરણ્યરુદનના આ સમયમાં માત્ર રુદન જ આપણો વિશેષાધિકાર છે. * * *

દ, અરનાથ એપાર્ટમેન્ટ, બી/એચ પીએસી હેલ્થ સેન્ટર, મેમનગર - ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨.

મોબાઈલ : ૦૯૮૨૧૩ ૩૬૬૧૭

આદર્શોની અવનતિ

[મહાત્મા ગાંધીના આદર્શો શાશ્વત અને સર્વવ્યાપક હતા, જેને લીધે આજે પણ આખું વિશ્વ તેમને પૂજે છે - પણ ઘરઆંગણે તેમની ક્રિમત ઉપયોગિતાના ત્રાજવે તોલાઈ અને તેઓ ઝડપથી 'આઉટ ઓફ ડેટ' થઈ ગયા - આવું કેમ થયું ?]

જેમ જેમ મહાત્મા ગાંધીના વ્યક્તિત્વને, જીવનને અને કાર્યને સમજવાની યોગ્યતા આવતી જાય તેમ તેમ ભગવાન કૃષ્ણના વિશ્વરૂપ દર્શનની જેમ તેમની અત્યંત મૌલિક, તેજસ્વી અને વિરાટ પ્રતિભા વધુ ને વધુ આકર્ષતી જાય તેવો અનુભવ ઘણાબધાને થાય છે. ગાંધીજી સતત વિકસતા જતા મનુષ્ય હતા, અને તેથી તેમનાં શાશ્વત મૂલ્યોમાં એક જાતની નિત્યનૂતનતા અને તાજગી હતી, છે. તેમના વિશે જેટલું લખાયું છે તેટલું વિશ્વની કોઈ વિભૂતિ વિશે લખાયું કે ચર્ચાયું નથી. અન્યાયના પ્રતિકાર માટે ગાંધીચીંધ્યા અહિંસક પ્રતિકારના માર્ગનો વિકલ્પ હજુ સુધી કોઈ શોધી શક્યું નથી. વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક વિકાસની પારાશીશી સત્ય, અહિંસા, માનવતા, નિર્ભયતા, સાદગી અને છેવાડાના માણસના કલ્યાણ જેવા ગાંધીમૂલ્યો જ નથી? તો પછી એવું કેમ થયું કે આ બધાં મૂલ્યો અને ખુદ મહાત્મા ગાંધી પણ તેમના જીવનકાળ દરમ્યાન જ કોરે મુકાયા, બાજુએ ધકેલાયા અને હડસેલી દેવાયા? તેમની હત્યાને એક અસંતુષ્ટ વર્ગના રોષનું પરિણામ ગણીએ-પણ ગાંધીજીની કાંગ્રેસ, ગાંધીજીના સાથીઓ, ગાંધીજીનું ભારત ગાંધીજીની અવગણના કરવા માંડ્યું, ભૂલવા માંડ્યું અને એ પણ બહુ ઝડપથી- આવું કેમ થયું? આ પ્રશ્ન સૌને પજવે છે અને તેનો જવાબ કદાચ કોઈને નથી મળ્યો.

ગાંધીમૂલ્યોને જીવનભર અત્યંત આદરથી અનુસરનારા મહેન્દ્ર મેઘાણીએ કહ્યું છે, 'જે પ્રજા સાચા પૂજાર્હોને ઓળખી શકતી નથી, તે કમે કમે પૂજ્ય પુરુષોને પેદા કરવાની શક્તિ પણ ગુમાવી બેસે છે. પ્રથમ કક્ષાનાઓને પડતા મૂકી, ઊતરતી કક્ષાના ઠિંગુજીઓને જે પ્રજા પૂજે છે તે પોતાના આદર્શોને પણ એ જ ધોરણ પર લાવી મૂકે છે !

માનવસ્વભાવની વિચિત્રતા

ઘણાંના મનમાં ભ્રમ થાય છે કે જો ગાંધીજી આટલા મહાન હતા તો તેમની વાતોની અસર તેમના જીવનકાળ સુધી પણ કેમ ન ટકી? છેલ્લા દિવસોમાં બાપુ એકલા પડી ગયા, આઉટ ઓફ ડેટ જેવા થઈ ગયા અને ગોળીનો શિકાર બન્યા. શું તેમને સમજવામાં આપણી ભૂલ થઈ? શું તેઓ બીજા કોઈ દેશમાં જન્મ્યા હોત તો આવું ન બનત ?

ગાંધીજીને આખા દેશના અગ્રણીઓ અને આમજનતા અનુસરતા હતા, તેઓ ગાંધીજીની કડવી ને ગળે ન ઊતરે તેવી વાતો પણ સાંભળતા હતા કારણ કે સ્વરાજ અપાવવાની શક્તિ માત્ર તેમનામાં

જ હતી. સ્વરાજ મળી ગયા પછી તેમની કોઈને જરૂર ન રહી. તેમના આદર્શો શાશ્વત અને સર્વવ્યાપક હતા, જેને લીધે આજે પણ આખું વિશ્વ તેમને પૂજે છે, પણ હકીકત એ છે કે ઘર આંગણે તેમની ક્રિમત તેમની ઉપયોગિતાને ત્રાજવે તોલાઈ હતી, તોલાય છે. માનવ સ્વભાવની આ વિચિત્ર કરુણતા છે. તેઓ બીજા દેશમાં જન્મ્યા હોત તો પણ આ જ થાત. ઈસુ કે સોક્રેટીસ ભારતીય હતા ?

વિનોબા કહેતા કે ભારતની પ્રજા ૫૦૦૦ વર્ષ જૂની છે. રીઢી થઈ ગયેલી છે. નવી બાબતને તરત સ્વીકારતી નથી. જરૂર પડે તો અનુસરે ખરી. દર્શક કહેતા કે સંસ્કાર વારસાગત હોતા નથી. બુદ્ધ ગયા એટલે બુદ્ધના સંસ્કાર પણ ગયા, તેમ ગાંધી ગયા એટલે ગાંધીના સંસ્કાર પણ ગયા. દરેક નવી પેઢીને નવેસરથી સંસ્કારી બનાવવી પડે છે. ગાંધીજી થઈ ગયા એટલે હવે આપણે કંઈ કરવાનું નથી તેમ નથી. દરેક નવી પેઢીને કેળવવાની છે અને તે કામ દરેક માબાપનું છે. અઘરું છે. તેને માટે માબાપે પહેલાં તો પોતાને કેળવવા પડે.

□ મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગાંધી ઝડપથી ભૂલાઈ કેમ ગયા ?

એ એક વિચારમાં નાખી દે એવી વાત છે કે જો સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંના/પૂર્વેના હિંદમાં ગાંધી ભારે પ્રભાવક રહ્યા, તો સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછીના થોડાક જ સમયમાં એ એક એકાંકી અને હાંસિયામાં મૂકાયેલ વ્યક્તિ બની ગયા. એમના દેશવાસીઓ, જે એમને એક વાર ખૂબ સ્નેહાદર આપતા, એઓ હવે એમનાથી થાકવા લાગ્યા, અને કેટલાક તો એમનું મોત પણ ઇચ્છવા લાગ્યા. 'ભલે મરતો એ ગાંધી' ('Let Gandhi Die'), એ ગાંધીના છેલ્લા ઉપવાસ દરમ્યાન દિલ્હીમાં એક લોક-પ્રચલિત નારો હતો. અને ન્યાયમૂર્તિ ખોસલાને એમાં કોઈ સંશય નહોતો કે જો ગોડસેનો ખટલો જ્યુરી દ્વારા ચલાવવામાં આવ્યો હોત તો એ છૂટી જાત ! ૧૯૪૭ પછી તરત જ ભારત વિકાસના એક એવે રસ્તે ચડ્યું જે અંગે ગાંધીની કોઈ સહાનુભૂતિ હતી નહીં. અને એમના જૂના સાથીઓએ એવી જીવન-શૈલી અપનાવી લીધી જે ગાંધીએ દીર્ઘ સમય સુધી પ્રબોધેલી અને પ્રયોગમાં મૂકેલી જીવન શૈલીની પૂરેપૂરી વિરોધી હતી. બેમાંથી એકેયે એ જન સમુદાયનો વિરોધ સહેવો પડ્યો નહીં જેણે લગભગ ત્રણ દાયકા જેટલા સમય માટે ગાંધીની સાદગીભરી અને સંયમશીલ જિન્દગીનો ભારે સ્નેહ-સમાદર કર્યો હતો. ગાંધીનાં વિદ્યાલયો અને આશ્રમો પણ આઘાં હડસેલાઈ દેવાયાં, અને ગરીબો માટેની એમની

ઉત્કટ ખેવના, ગ્રામવિકાસ માટેની એમની અપીલ, અને સમાજ સેવાનાં કામોની એમણે ભારે જહેમતથી પોષેલી પરમ્પરા, આ બધું કાં તો ત્યજી દેવામાં આવ્યું કે પછી પાણી-પાતળું કરી મૂકાયું. ગાંધીવાદી વાણી-વળોટ સુદ્ધાં (Gandhian language of discourse) એક એવી બોલી બની ગયો જેને એક નાનકડી લઘુમતી બોલતી હોય, ને એથી યે વધારે નાની લઘુમતી સમજતી હોય.

આ સઘળું સમજાવવું સહેલું નથી. બેશક, ગાંધીના વિચારો અમલમાં મૂકવા મુશ્કેલ બને એવા હતા અને એમના જીવન કાળ દરમ્યાન પણ એમનો પ્રતિરોધ થતો રહ્યો, અને સ્વતંત્ર ભારતની મસમોટી રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ અંગે કેવળ મર્યાદિત પ્રાસંગિકતા ધરાવતા હતા. પણ એટલું તો મનમાં લાગે કે ગાંધી-પ્રભાવ-વિઘટનની પ્રક્રિયા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી થોડાક લાજ ન આવે તેટલા લાંબા સમયગાળા પછી શરૂ થઈ શકી હોત અને એ પ્રક્રિયાએ એક ટકા વિરોધનો સામનો કમ સે કમ થોડાક વર્ષો સુધી તો કરવો પડ્યો હોત, તો સહેજ ઠીક થયું હોત. એની જગ્યાએ હિંદ સ્વતંત્ર થયું તે જ દિવસથી એ પ્રક્રિયાએ જોર પકડવા માંડ્યું. જાણે દેશ એક દીર્ઘ ગાંધીવાદી દુસ્વપ્નમાંથી

બાણપથારી

ન રે તારે પંડે, જગત! વિષ દેવા જવું પડે, યથા ગ્રીસે પૂર્વે સુકૃત-કર પ્યાલી વિષ તણી દીધી ને ઘેલુડી પ્રભુપ્રણયમાં પ્રાણ ધરતી સુકંઠી મીરાંને દીધ વિષકટોરી નૃપતિએ; ન એવું ગાંધીને, નિજ નજર તીણી ચલવીને લિયે ગોતી એ તો વિષદ્વેય પ્યાલા, વિષ ચૂસી ભરી દે પાછા એ ઉરઅમૃત પૂરી નિજ તણાં. ન એ થાકે જોઈ અનવરત આ પાપરમણા, ડગો માંડે ઘેર્યે અડગ, અભયે, કૂંણપભર્યા કરે સદૃશ્યને મૃદુલ પસવારે; ઘવાયું જ્યાં કિંચિત સત્, જખમ ગાંધી-ઉર થયો; નિયોવાયું હૈયું, કહીં જરીય જો પ્રેમ દૂભવ્યો; ગરીબીથી ભીંજ નિજ જીવન નિષ્કિંચન કર્યું; ઊંચાનીચા ભેદે કમકમી લીધું દીન-પડખું. શકે કો એકાકી દ્વેય, સહ્યું એથી કંઈગણું. પથારી જે ભીંખે સમર બીચ પૂર્વે રચી હતી સદા ગાંધીને તે મરણ-શરશય્યા પર સૂવું! અહો, મૃત્યુ એ તે! જીવનભર એ શે જીરવવું?!

* * *

યુગે તારેયે જો જગત-ઉર-લાવા સળગતા ઉરે પોતા કેરે હસી ઠલવતા સંતજન હો, કવિ! તો રેડીને જીવન નિજ ગાજે: 'જગજનો! રિબાવી સંતોનાં દ્વેય, કુરબાનીની પછીથી તમે ગાશો ગાથા: રમત કૂર એવી શીદ રમો? ન કાં પહેલેથી તો દ્વેય પરખો સંતજનનાં?

□ ઉમાશંકર જોશી

(ગાંધીગંગા-૧)

સફાળો જાગ્યો હોય અને પોતાના એ ભૂતકાળ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવામાં વિપળની યે વાર સહી શકતો ન હોય.

[લૉર્ડ ભીખુ પારેખની 'અન્ડરસ્ટેડીંગ ગાંધી' પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાનો અંશ. અનુ. સિતાંશુ યશશંકર. 'ગમતાનો કરીએ ગુલાલ-૨૦૧૪'માંથી]

ગાંધીજીની પ્રચંડ ઊર્જા જ

તેમની અવગણનાનું કારણ હતી

૧૯૧૫માં મહાત્મા ગાંધી ભારતમાં આવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના

સત્યાગ્રહની સફળતા ભારતના લોકોથી અજાણી ન હતી. ભારતમાં રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે કામ કરી રહેલા જુદાં જુદાં જૂથો અને સંસ્થાઓ ગાંધીની શક્તિને પોતાની સાથે ભેળવવા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્સુક હતા. પણ તેમનાં કાર્યોનું સ્વરૂપ સ્થાનિક અને પ્રમાણમાં સીમિત હતું જ્યારે ગાંધીજીની ઊર્જા પ્રચંડ હતી. આ ઊર્જાનો અનુભવ થતાં જેઓ ગાંધીજીને પોતાની સાથે લેવા આતુર હતા તેઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે, 'ગાંધીજી શક્તિશાળી છે, પણ આપણા કામના નથી.' તેમની પરવા કર્યા વિના ગાંધીજીએ સામુદાયિક ચેતનાને જગાડી અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓને રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લઈ ગયા. તેમને નકારનારાં જૂથો અને સંસ્થાઓને હવે પ્રજાએ નકારવા માંડ્યા. પોતાનો ઘટતો અને ગાંધીજીનો વધતો પ્રભાવ જોઈ આ બધા તેમની સાથે જોડાયા તો ખરા, પણ પછી જ્યારે જ્યારે મોકો મળ્યો ત્યારે તેમના ઘવાયેલા અહમ્ અને દબાયેલા વિરોધે ફેણ માંડી. ગાંધીજીની આલોચના કરનારા મોટા ભાગના આ જૂથો અને સંસ્થાઓમાંના અસંતુષ્ટો હતા અને તેમની સંખ્યા નાની ન હતી. તેઓ દેશભરમાં ફેલાયેલા હતા અને રાજકીય ઉથલપાથલથી મૂંઝાયેલી પ્રજા ઘણો અંશે તેમનાથી દોરવાયેલી હતી ત્મ ચોક્કસ કહી શકાય.

□ રમેશ ઝોઝા

જલધર ! શુભ વિતરો સંદેશ

જલધર ! શુભ વિતરો સંદેશ.
 મુજને અતિ પ્રિય ભારતદેશ.
 જા જલધર ! તું ભારતભૂમિ શ્રીનિવાસ પદ ધન્યા !
 આલિંગે છે જ્યાં સુરધુની કૃષ્ણમયી રવિકન્યા !
 તુહિનાયલ રક્ષિત દેશ.
 જલધર ! દઈ દે સંદેશ.
 જાજે જલધર ! સૌરાષ્ટ્ર ભોમકા દ્વારાવતીપતિ પાદપુનીતા.
 શ્યામધનતનુ લોકમહેશ્વર શ્રી સોમનાથ નિવસિતા.
 સુર પ્રભાવિત દેશ.
 જલધર ! દઈ દે સંદેશ.
 જ્યાં હું જાયો, જ્યાં વીતાવ્યો સુરમ્ય ઉષઃકાળ !
 પોરબંદર સુદામાનગરી કાઢજે તું ત્યાં ભાળ !
 મમ નિહાળજે નિવેશ !
 જલધર દઈ દે સંદેશ !
 આસપાસ ઉછળે છે સિંધુ જાણે દીનજનોનો બંધુ !
 અમૃતમથિતે સ્વાતંત્ર્યે કેણે ઘોળ્યા હલાહલ બિંદુ ?
 બન્ધુસમૂહ અશેષ !
 મત્પ્રિય ભારતદેશ !
 કેમ છે મારી ભારતમાતા દિવસે દિવસે દીનસંજાતા ?
 શો છે તારો તાપ શી પીડા અનુભવે મનમાં શું વ્રીડા ?
 મૈયા ! દૂર હો માનસકલેશ.
 જલધર ! નય સંદેશ.
 આંતર બાહ્ય સંતપતું અંતર નિહાળી સહુ સંઘર્ષ.
 આતંકિત અતિ દૈન્યર્ષિત શમાવ દ્વેષામર્ષ.
 પયોધર ! શમાવ ! દ્વેષામર્ષ.
 જયતુ જયતુ ભારતવર્ષ !
 હિંદુ મુસ્લિમ શીખ ઈસાઈ વિનિર્મિતા બંધુતા !
 એકસૂત્રતા રહો અખંડિત તુજ ભારત અસ્મિતા !
 રઘુવર ! આશા એ અવશેષ.
 જલધર ! નય સંદેશ !
 અભિનવ અસુરોથી ભીતા સીતા હે રઘુનંદન ! ભૂમિસુતા.
 દુઃશાસન શાપિત જનતા જોને ! પાંચાલી જેમ પીડિતા.
 રક્ષ યદુવર ! દેશ !
 જલધર નય સંદેશ.
 નયનન જલભરી અંતરજલના મન કેમે કંઈ પામત કલના.
 નવલ બલે ઉદ્યત કરી જલધર ! નવ ઉન્મેષમહી આકર્ષ !
 તવ રુચિર સંજીવન સ્પર્શ !

ઉજ્જવલ સેવો આદર્શ !
 પ્રતિપદતીર્થભૂત શુભ કાયા પુણ્યતપોભૂમિ હો સુખદાતા !
 સત્ય અહિંસા વિશ્વબંધુતા ત્રાતા અભયોદ્ગાતા !
 વિવર્ધતુ સંનિવેશ !
 જલધર નય સંદેશ !
 ગામે ગામે ગેહે ગેહે
 જલધર ! જાજે ભારતવર્ષ.
 નવચૈતન્યોલ્લાસ ભરી દઈ વરસાવી દે હર્ષ !!!
 કિરપા વરસાવો નિઃશેષ !
 શુભ વિતરો ગાંધી સંદેશ !
 શુભ વિતરો ગાંધી સંદેશ ! શુભ વિતરો ગાંધી સંદેશ !
 મુજને અતિ પ્રિય ભારતદેશ !

□ હેમાંગિની વસંત જઈ

લાડની વાડી, ૩જે માળે, ૩૨, વી.પી. રોડ, મંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.
 ટે. ૦૨૨-૨૨૪૨૩૯૫૫. મોબાઈલ : ૦૯૮૧૯૨૬૭૯૧૩.
 મેઈલ : hemanginijai@gmail.com

કોણ ટકાવી શકે છે ?

મૈસૂરની યુવક પરિષદમાં અમેરિકન મિશનરી મોટ આવ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેઓ ગાંધીજીને મળવા (સાબરમતી) આશ્રમમાં આવ્યા. ગાંધીજી એમને માટે કેવળ દશ મિનિટ કાઢી શકે એમ હતું. દુનિયાના યુવકોના માનીતા રેવરંડ મોટ દશ મિનિટમાં ગાંધીજીને શું પૂછશે, એ કુતૂહલે હું પણ ત્યાં ગયો. ભૂખ્યા વરુની પેટે એમણે એક પછી એક પ્રશ્નપરંપરા શરૂ કરી. ગાંધીજીએ એમને ટૂંકા ને ટચ જવાબ આપ્યા. બે પ્રશ્નોએ મારું ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું.

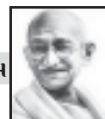
‘તમારા જીવનમાં એવી કઈ એક વસ્તુ છે કે જેના આનંદમાં તમે કટોકટીના સમયે પણ ટકી શકો છો ?’ રેવરંડ મોટે પૂછ્યું.

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : ‘હિંદુસ્તાનની પ્રજાના સ્વભાવમાં અહિંસા રહેલી છે. આ એક શ્રદ્ધા મને ટકાવી રહેલી છે. આ શ્રદ્ધામાં વિશ્વાસ રાખીને મારી પ્રજા દ્વારા જગતને અદ્વિતીય એવી કાંતિ કરી દેખાડવાની ઉમેદ હું રાખી શકું છું.’

રેવરંડ મોટે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘તમને વધારેમાં વધારે ચિંતાજનક અને દુઃખદ કઈ વસ્તુ લાગે છે ?’

‘ભારતભરના ભણેલા લોકોની ‘હાર્ડનેસ ઓફ હાર્ટ’, બાપુજીએ જવાબ વાળ્યો. ‘અંગ્રેજી કેળવણીની અસરને લીધે તેઓનાં હૃદય પાષાણ જેવાં બની ગયાં છે.’

□ કાકા કાલેલકર

પ્રકાંડ વિદ્વતા, પ્રબળ ધર્મપ્રભાવરતા અને ગુજરાતની અસ્મિતાના જ્યોર્તિધર

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

□ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

ક્ષિતિજના આવેરે પ્રગટેલા સહસ્રરશ્મિના તેજબિંબમાંથી ફૂટતાં કિરણો એકસાથે જન અને વન, માનવ અને મકાન-એમ સર્વને સર્વ દિશાઓથી અજવાળે છે તે જ રીતે કળિકાળસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના વિરાટ પ્રતિભાપુંજમાંથી પ્રગટતી તેજસરવાણીઓએ સમકાલીન પ્રજાજીવનના સર્વ અંગોને પ્રકાશિત કર્યા છે. ગુજરાતી ભાષાનું પ્રભાત કળિકાળસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યથી ઊઘડે છે. ગુજરાતની અસ્મિતાના એ પ્રથમ છડીદાર. ભારતભરના સારસ્વત દિગ્ગજોની પંક્તિમાં સ્થાન ધરાવે તેવો ગુજરાતી વિદ્વતતાનો અપ્રતિમ માનદંડ હેમચંદ્રાચાર્યથી સ્થપાય છે. સોલંકીયુગની વિદ્વત્તા, રાજસત્તા, લોકવ્યવહાર, જનજીવન, ભાષા, સાહિત્ય, સભ્યતા અને સંસ્કારિતા-આ બધાં જ ક્ષેત્રો એમની

વિશાળ પ્રતિભાના તેજથી છવાઈ ગયાં હતાં. આથી સવાલ એ જાગે છે કે એમને જ્યોર્તિધર કહેવા કે યુગપ્રવર્તક ગણવા ? મહાસમર્થ સારસ્વત કહેવા કે જીવનકલાધર કહેવા ? સમન્વયદૃષ્ટિ ધરાવતા મહાન આચાર્ય સારસ્વત કહેવા કે જીવનકલાધર કહેવા ? સમન્વયદૃષ્ટિ ધરાવતા મહાન આચાર્ય ગણવા કે પછી ગુજરાતી પ્રજાની સુતેલી અસ્મિતાને જગાડનારા લોકનાયક કહેવા.

ભારતીય વિધાના સમર્થ અભ્યાસી ડૉ. પિટર્સને એમના જીવનકાર્ય વિશે આશ્ચર્ય વક્ત કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યને જ્ઞાનનો મહાસાગર (Ocean of Knowledge) કહ્યા હતા. પં. બેચરદાસ દોશી એમના અગાધ પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યક્તિત્વને ‘જીવંત શબ્દકોશ’ કહીને અંજલિ આપે છે. તો મુનિ પુણ્યવિજયજી એમની

શ્રી ભગવાન મહાવીર જન્મકલ્યાણક દિવસ નિમિત્તે શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા આયોજિત
વિરાટ વિભૂતિના ભવ્ય જીવનની જ્ઞાનસભર, ચિંતનયુક્ત, પ્રેરક શૈલીમાં
પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ દ્વારા

॥ श्री हेमचंद्राचार्य कथा ॥

॥ प्रथम दिवस — २६-३-२०१५, रविवार, सવારે १०-०० वागे ॥

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનો સમયસંદર્ભ, માતા પાહિણીને આવેલું અદ્ભુત ચિંતામણિ રત્નનું સ્વપ્ન અને સ્વપ્નફળનું કથન, બાલ્યાવસ્થા, માતૃવાત્સલ્ય, માતા-પુત્રે લીધી દીક્ષા, ‘હેમચંદ્રસૂરિ’ નામાભિધાન, રાજા સિદ્ધરાજ સાથે મેળાપ, ‘સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન’ વ્યાકરણ ગ્રંથનો રચના-પરુષાર્થ, ગ્રંથની શોભાયાત્રાની અજોડ ઘટના.

॥ બીજો દિવસ — ૩૦-૩-૨૦૧૫, સોમવાર, સાંજે ૬-૦૦ વાગે ॥

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને સમ્રાટ કુમારપાળનો મેળાપ, મહામંત્રી ઉદયન, કુમારપાળના રાજ્યોરોહણનો પ્રસંગ, લોકજીવનના પ્રહરી, પ્રજાને આપી સુવર્ણસિદ્ધિ, અમારિ ઘોષણા, નૈતિક આદર્શોની પ્રતિષ્ઠા, પ્રજામાં સરસ્વતી અને શૌર્યની ઉપાસના માટેના પ્રયત્નો, ધર્મનિષ્ઠ માતાને અર્પણ, મહાન પુત્ર, મહાન માતા-

॥ **ત્રીજો દિવસ** — ૩૦-૩-૨૦૧૫, મંગળવાર, સાંજે ૬-૦૦ વાગે ॥

ગુજરાતમાં ‘હૈમયુગ’, વિપુલ અક્ષરજીવન, બહુમુખી પ્રતિભા, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશ્ય વાક્યમયના ગ્રંથપ્રણેતા, ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’નું બિરુદ, ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને કળા, વ્યાકરણ અને તર્ક, કવિતા અને કોશ, પુરાણ અને યોગ જેવા વિષયો પર ગ્રંથરચના, ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ, સિદ્ધહૈમના અપભ્રંશ દુહાઓ, ધર્મ અને વ્યવહાર, સાધુતા અને સરલતા, રાજા અને પ્રજા એમ વિવિધ સ્તરે સહજ સમન્વય સાધી આપનાર સંસ્કારશિલ્પી, ભવિષ્યદર્શન, શિષ્યવર્ત્તળ, સોલંકીયુગના પ્રજાજીવનના સર્વક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરનાર સમર્થ સાહિત્યપુરુષ, યુગપુરુષને શબ્દાંજલિ

સ્થળ : ભારતીય વિધાભવન, ચોપાટી, મુંબઈ

સર્વધર્મસમભાવ અને અનેકાંત દૃષ્ટિને જોઈને તેમને ‘સ્યાદ્વાદવિજ્ઞાનમૂર્તિ’ તરીકે ઓળખાવે છે. કનૈયાલાલ મુનશી અને ધૂમકેતુ જેવા ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના સર્જકોએ પણ એમની સાહિત્યોપાસનાને ભવ્ય અંજલિ અર્પી છે.

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી હેમચંદ્રાચાર્યની ‘ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓના શિરોમણિ અને ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાખનાર જ્યોતિર્ધર’ તરીકે ઓળખ આપે છે. જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્યના ચરિત્રકાર શ્રી ધૂમકેતુ એમને ‘હરકોઈ જમાનાના મહાપુરુષ’ તરીકે આદર આપે છે. કેટલાકે હેમચંદ્રાચાર્યને સિદ્ધહેમ, દિવાકર અને આર્ય સુહસ્તિના અનુગામી તરીકે જોયા છે, તો કોઈએ એમની સાહિત્યસેવાને અનુલક્ષીને બીજા પતંજલિ, પાણિની, મમ્મટ, પિંગલાચાર્ય, ભટ્ટિ કે અમરસિંહ કોશકાર તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

જુદા જુદા ક્ષેત્રની એમની સિદ્ધિને માટે એમણે જુદાં જુદાં વિશેષણો પ્રયોજ્યાં છે. છેવટે ‘કલિકાળસર્વજ્ઞ’ કહીને આ એક વિશેષણમાં બધાં વિશેષણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. જોકે દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી તો કહે છે કે કલિકાળસર્વજ્ઞ કરતાં પણ વધુ ઉચ્ચતા દર્શાવતું વિશેષણ વાપરો તોપણ તેમાં સહેજે અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહિ.

ગુજરાતના સંસ્કારજીવન પર નજર કરીએ તો સાહિત્ય, સમાજ, દેશ, સંસ્કાર કે સાધુતાના ક્ષેત્રમાં વ્યાપી જતી એમની તોલે આવે તેવી, બીજી કોઈ વિભૂતિ જોવા મળતી નથી. સાંપ્રદાયિકતાની સંકીર્ણ દીવાલોને ઓળંગીને તેઓ પોતાના સંયમ, સાહિત્ય અને સાધુતાના બળે ગુજરાતના સંસ્કારસ્વામી, પરમ સારસ્વત અને સન્માનનીય રાજગુરુ તરીકે મોખરે રહ્યા. એમણે જીવનધર્મ ઉપરાંત લોકધર્મ, રાજધર્મ અને યુદ્ધધર્મની રાજા અને પ્રજાને યોગ્ય સમજ આપી. નિર્લેપ સાધુતા હોવા છતાં તેઓ વ્યવહારદક્ષ રહ્યા હતા. વસ્તુતઃ તેઓ વ્યવહારદક્ષ વિદ્વદ્વ્ય હતા.

એમની વિદ્વતા માત્ર પોથીપુરાણમાં બદ્ધ નહોતી. તેનાથી એમણે પ્રજાકીય અસ્મિતાનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો હતો. કોઈ પદ કે મોભાની પરવા કર્યા વગર ગુર્જર સંસ્કૃતિના પાયામાં શ્રી અને સરસ્વતીની સ્થાપના કરી બતાવવા મથતો અક્ષરપુરુષાર્થ તેમણે જિંદગીભર અવિરત સાધ્યો હતો.

ગુર્જર દેશના રાજા અને પ્રજા ઉભયના સંસ્કારનિર્માતા, નિઃસ્પૃહી સાધુ, સમયધર્મી કુશળ રાજનીતિજ્ઞ અને ગહન અધ્યાત્મયોગના ઊર્ધ્વગામી યાત્રિક પણ હતા. પ્રશ્ન એ થાય કે કયે સમયે એમણે જીવનમાં કયું કાર્ય કર્યું હશે? સાધુતાના આચારો સાચવીને કઈ રીતે જાહેરજીવનની આટલી બધી પ્રેરક પ્રવૃત્તિ કરી હશે? અશોકના શિલાલેખમાં કોતરાયેલ અહિંસાની ભાવનાનો

છોડ એમણે કઈ રીતે ગૂર્જરભૂમિમાં વાવીને ઉગાડ્યો હશે?

આટલાં વિભિન્ન ક્ષેત્રોમાં સાતેક દાયકા જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી એમના જેવું ભગીરથ અને ચિરંજીવ કાર્ય કરનાર અન્ય કોઈ વિભૂતિ મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મળવી મુશ્કેલ છે. બહુમુખી પ્રતિભાવાળા તેમના આ વિરાટ વ્યક્તિત્વને કારણે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના આ સુવર્ણયુગને ‘હેમચુગ’ ગણવામાં આવે છે. ગુર્જર સંસ્કૃતિના બે મુખ્ય પાયા અહિંસા અને અનેકાંત-સિદ્ધાંતને હેમચંદ્રાચાર્ય દૃઢમૂળ કરી આપે છે. અર્વાચીન કાળમાં ગાંધીજીએ તેનો જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં પ્રયોગ કરી બતાવ્યો તે જોતાં હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનકાર્યનું સાતત્ય ગાંધીજીમાં દેખાય.

હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યમાંનું વિષયવૈવિધ્ય આશ્ચર્યકારક લાગે છે. કાવ્ય, ન્યાય, કોશ, યોગ, છંદ, અલંકાર, ઇતિહાસ, પુરાણ અને વ્યાકરણ-એમ અનેક વિષયો પર એમણે શાસ્ત્રીય પાંડિત્યપૂર્ણ ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ ગ્રંથોમાંથી એ પણ ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ મંત્ર, તંત્ર, શિલ્પ, વેદક, યંત્ર, જ્યોતિષ, યુદ્ધશાસ્ત્ર, વનસ્પતિવિદ્યા, સામુદ્રિક-શાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, રત્નવિદ્યા વગેરે વિદ્યાઓના પણ જ્ઞાતા હતા.

એમનું સમગ્ર લેખનકાર્ય જોતાં એમ લાગે છે કે ગહન ચિંતનશીલતા, અપ્રતિમ સર્જકતા અને મર્મગામી ભાવચિત્રી પ્રતિભા વિના આટલું વિપુલ અને સત્ત્વશીલ સાહિત્ય એક વ્યક્તિના જીવનકાળ દરમિયાન સર્જીવું લગભગ અશક્ય છે. વિદ્યાભ્યાસ, વિચારોની વિશદતા જાળવીને વિષયની સચોટ અને સાંગોપાંગ ચર્ચા થાય તેવી ઓજસ્વી આલેખનરીતિનું આયોજન એમણે કરેલી ગ્રંથરચનામાં સામાન્યતયા જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત ઉપરાંત પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશ્ય ભાષાના વાવિહાર કરેલો છે. એમનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ તો સમગ્ર ભારતીય વાઙ્મયમાં એ વિષયના અપૂર્વ અને અનન્ય ગ્રંથ તરીકે આદર પામ્યું છે. તેમણે એમાં બધા પ્રકારની પ્રાકૃતને લગતું વ્યાકરણ આપ્યું. તેમણે સ્વરચિત કૃતિઓ પર વિસ્તૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી છે. લુપ્ત થયેલા સાહિત્યમાંથી અનેક અવતરણો ટાંકીને એમણે લોકસાહિત્યની હૃદયસ્પર્શિતાનો સર્વપ્રથમ સંકેત આપ્યો.

અનુગામીઓને માટે ગહન વિષયને સુગમ રીતે આયોજનબદ્ધ પદ્ધતિએ આલેખવાનો આદર્શ તેમણે પૂરો પાડ્યો એમ કહી શકાય. તેમની આ ખાસિયત વિશદ ભાષા, પ્રાસાદિક શૈલી અને સર્વગ્રાહી પરિચય આપતા મીમાંસાગ્રંથોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન’, ‘દ્વયાશ્રય’ મહાકાવ્ય કે ‘ત્રિષ્ટિ-શલાકપુરુષચરિત’ જેવા વિશાળકાય ગ્રંથો તો એમના પ્રતિભાસ્તંભ જેવા છે, પણ ‘અન્યયોગવ્યવચ્છદ્વાત્રિંશિકા’ જેવા બત્રીસ શ્લોકના નાના સ્તુતિકાવ્યમાં પણ એમની પ્રતિભાના સ્ફુલ્લિંગોનો સ્પર્શ થયા વિના

રહેતો નથી.

ગુજરાતની લૂપીસૂકી ભૂમિ પર હેમચંદ્રાચાર્ય આમ સરસ્વતીનો ધોધ વહેવડાવ્યો અને ભવિષ્યમાં ઊઘડનારી ગુજરાતી ભાષાના બીજને તત્કાલીન બોલતી ભાષાના જલસિંચન સાથે જ્ઞાન, વિદ્વત્તા, શાસ્ત્રીયતાનો પુટ ચડાવ્યો એ મોટા સદ્ભાગ્યની વાત છે. મૈત્રકવંશનો રાજા ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ-એમ ત્રણેય ભાષામાં રચના કરતો હતો તેવા ઉલ્લેખો સાંપડે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના આ ત્રણે ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથો તો મળે છે, પણ, એથીયે વિશેષ તેમણે આ ત્રણેય ભાષાના કોશ અને વ્યાકરણ રચીને અનન્ય અભ્યાસસાધન સુલભ કરી આપ્યું. આને પરિણામે જેનેતર વિદ્વાનોમાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ આદર પામી. છંદશાસ્ત્રના ટીકાકાર હલાયુધ જેવા તો હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓના સીધેસીધા ગ્રંથસંદર્ભો જ ટાંકે છે.

સિદ્ધરાજનું શૌર્ય અને કુમારપાળની સંસ્કારપ્રિયતા હેમચંદ્રાચાર્યની સાધુતાની જ્યોતથી વધુ પ્રકાશિત બની. હેમચંદ્રાચાર્ય વિના સોલંકીયુગના સુવર્ણકાળના સીમાડા માત્ર પ્રજાની ભૌતિક સિદ્ધિ-સમૃદ્ધિ સુધી જ સીમિત રહેત. જ્ઞાન અને સંસ્કારના સમન્વયરૂપ

શીલ વિકસ્યું હોત કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. વિદ્યાનું તેજ રાજાઓની આંખમાં આંજીને પ્રજાજીવનના સર્વ ક્ષેત્રોને એ તેજથી પ્રકાશિત કરનાર સમર્થ સંસ્કૃતિપુરુષ તે હેમચંદ્રાચાર્ય. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર અને કળા, વ્યાકરણ અને તર્ક, ધર્મ અને વ્યવહાર, સાધુતા અને સરસતા તથા રાજા અને પ્રજા એમ વિભિન્ન સ્તરે સહજ સમન્વય સાધી બતાવનાર સંસ્કારશિલ્પી એટલે હેમચંદ્રાચાર્ય. આથી જ કળિકાળસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના ચરિત્રના લેખક અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર ‘ધૂમકેતુ’ કહે છે-

‘હેમચંદ્રાચાર્ય વિના ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ કલ્પી શકાતો નથી; એમના વિના વર્ષો સુધી ગુજરાતને જાગ્રત રાખનારી સંસ્કારિતા કલ્પી શકાતી નથી; અને એમના વિના ગુજરાતી પ્રજાના ખાસ લક્ષણો- સમન્વય, વિવેક, અહિંસા, પ્રેમ, શુદ્ધ સદાચાર અને પ્રામાણિક વ્યવહારપ્રમાલિકા-કલ્પી શકાતાં નથી. હેમચંદ્રાચાર્ય માનવ તરીકે મહાન હતા; સાધુ તરીકે વધારે મહાન હતા; પણ સંસ્કારદૃષ્ટા તરીકે તો એ સૌથી વધારે મહાન હતા. એમણે જે સંસ્કાર રેડ્યા, એમણે જે ભાષા આપી, એમણે લોકોને જે રીતે બોલતા કર્યા, એમણે જે સાહિત્ય આપ્યું-એ સઘળું આજના ગુજરાતની નસમાં હજી વહી રહ્યું છે !’

વિશ્વ મંગલમ્ અનેરાને આર્થિક સહાય રૂ. ૨૮૭૩૯૮૩ + ૫૦૦૦૦૦ + ૨૦૦૦૦૦ = ૩૫૭૩૯૮૩ નો

ચેક અર્પણ કરવા યોજાયેલ સમારોહનો અહેવાલ

પર્યુષણ પર્વ દરમિયાન આર્થિક સહાય માટે ગુજરાતની શૈક્ષણિક સંસ્થા વિશ્વ મંગલમ્-અનેરાને અનુદાનની રકમ અર્પણ કરવા શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ૧૪ સભ્યો તા. ૩૧-૧-૨૦૧૫ના એ સ્થાને ગયા.

તા. ૩૧-૧-૨૦૧૫ના સાંજે સર્વે ૧૪ સભ્યો અનેરાના મંગલમય વાતાવરણમાં પ્રવેશ્યા. સંસ્થાના સર્જક ઋષિ-દંપતી ગોવિંદભાઈ રાવળ અને સુમતિબહેને સર્વેનું અંતરના ભાવથી સ્વાગત કર્યું. તે જ રાત્રે સંસ્થાની વિદ્યાર્થીનીઓએ ભાવગીતનો મંગળમય કાર્યક્રમ પ્રસ્તુત કર્યો.

બીજે દિવસે એટલે તા. ૧-૨-૨૦૧૫ના સવારે દસ વાગે એક ભવ્ય સમારંભનું, ચેક અર્પણ માટે, આયોજન થયું.

અત્રે પ્રસ્તુત છે કાર્યક્રમની પવિત્ર ઝલક:

વિશ્વમંગલમ્ અનેરા ખાતે મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ઉપક્રમે આર્થિક સહયોગ અર્પણ સમારંભનું આયોજન તા. ૧-૨-૨૦૧૫ના રોજ સંપન્ન થયું.

આ કાર્યક્રમના શુભારંભે સંસ્થા વડા અને સૌના પ્રેરણામૂર્તિ એવા વંદનીય પૂ. સુમતિબહેનશ્રીએ સાજ, વાજ અને અવાજના

સુભગ સમન્વયથી સમગ્ર વૃંદાગાન ટૂંકડી સાથે પ્રાર્થના અને ગીત- ‘મેરે સ્વરમેં ભર દો જાન..’ થી સમગ્ર વાતાવરણને જીવંત બનાવ્યું. સંસ્થાના સર્જક અને પ્રેરક એવા વંદનીય ભાઈશ્રી ગોવિંદભાઈએ સર્વ આમંત્રિત મહાનુભાવોનો પરિચય આપી સ્વાગત કર્યું અને જણાવ્યું કે આજે અનેરાના આંગણે સુવર્ણ અવસર ઉપસ્થિત થયો છે. આજે અમારે ત્યાં જૈન યુવક સંઘના મહેમાનો ખાસ આર્થિક સહયોગ આપવા આવ્યા છે. વિશ્વ મંગલમ્ પરિવાર વતી સૌનું હાર્દિક સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી મનુભાઈ પટેલની નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે ઉપસ્થિત ન રહી શકતા તેમણે પ્રેમભર્યો પત્ર પાઠવ્યો હતો જેનું વાંચન સંસ્થાના ઉપપ્રમુખ શ્રી રમણભાઈએ કર્યું અને સાથે સાથે સૌને આવકાર્યા.

સંસ્થાની વિદ્યાર્થીની બહેનોએ સૂતરની આંટી અને ગૂલછડી આપીને મહેમાનોનું ભાવસભર સ્વાગત કર્યું. સૌ મહાનુભાવોની ઉપસ્થિતિમાં દરેક મહાનુભાવના શુભ હસ્તે દીપ પ્રાગટ્ય કરી કાર્યક્રમને ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો.

જૈન યુવક સંઘના સભ્યોનો પરિચય સંઘના ઉપપ્રમુખ શ્રી

નિતીનભાઈ સોનાવાલાએ આપ્યો.

સમારંભ પ્રમુખ શ્રી ડૉ. શ્રી ધનવંતભાઈ શાહના હસ્તે પૂ. ભાઈ અને બહેનને આર્થિક સહયોગ પેટે વિશ્વ મંગલમ્ અનેરા-વૃંદાવનના શૈક્ષણિક વિકાસ અર્થે રૂ. ૨૮,૭૩,૮૮૩/- લાખની માતબર રકમનો ચેક ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલ નાયક ડૉ. અનામિક શાહના હસ્તે વિશ્વ મંગલમ્ સંસ્થાને અર્પણ કરાયો. ઉપરાંત એ જ સમયે દાતા પીયૂષભાઈ કોઠારીએ બીજા પાંચ લાખના દાનની જાહેરાત કરી. આ પાંચ લાખ વિદ્યાર્થીઓના પ્રવાસ માટે વાપરવા વિનંતિ કરી. અને યુવક સંઘના સભ્ય દાતા શ્રી બિપિનચંદ્ર જૈને પોતાના તરફથી વધુ બે લાખ અર્પણ કરવાની ભાવના મોકલી. આમ દાનની રકમ રૂ. ૩૫,૭૩,૮૮૩/- થઈ. આ સમયે સમગ્ર માહોલ, સૌ ગ્રામજનો, કારોબારી સભ્યો, કાર્યકર્તાગણ વિગેરે અને સમગ્ર પરિસર એકદમ ભાવવિભોર બની ગયું.

જૈન યુવક સંઘના સભ્ય અને દાતા શ્રી પીયૂષભાઈએ સંસ્થાની કદર કરી કાર્યક્રમમાં પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું. કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીની અને સા. કાં. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખશ્રી શાંતાબહેને પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનના સંસ્મરણો વાગોળ્યા. ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી અને નિવૃત્ત આચાર્ય મોહનભાઈ પટેલે પણ અનેરાનો તેમના જીવન ઘડતરમાં ફાળો અને સમાજ ઉપર અનેરાની થયેલી આર્થિક, સામાજિક અસરોની ઝાંખી કરાવી.

ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીની અને મદ્રેસા પ્રા. શાળાની આચાર્યાશ્રી યાસ્મીનબાનુએ લાગણીસભર અને પ્રેમપૂર્વક પૂ. ભાઈ-બહેનોની કાર્યનીતિનો પરિચય કરાવ્યો.

સંસ્થાના ભૂતપૂર્વ કાર્યકર શ્રી રામભાઈએ કહ્યું કે હું આજે જે કાંઈ છું તે વિશ્વ મંગલમ્ અનેરાને પ્રતાપે છું. તેમણે પૂ. ભાઈ-બહેનનો જીવનભર ઋણી રહીને અનેરાનો ઋણાનુભાવ વ્યક્ત કરવાની વાત કરી.

સાબરકાંઠા જિલ્લાના કેળવણીકાર અને લેખક ભાઈશ્રી કેશુભાઈ દેસાઈએ સંસ્થાના જનક-જનેતા, શીવ-પાર્વતી જેવા ભાઈશ્રી ગોવિંદભાઈ અને સુમતિબેનની જીવન ઘડતરની કાર્યશૈલીને વખાણીને અનેરાની અનેરાઈને સાચા અર્થમાં બિરદાવી. સંગીતવૃંદે ‘અમે પ્રેમનગરના વાસી...’ ગીતથી સમગ્ર વાતાવરણને પ્રેમમય બનાવી દીધું.

જૈન યુવક સંઘમાંથી પધારેલ શ્રી કાકુભાઈએ

મૅંગોગર્લ અને શ્રમદાનની વાતો કરી કહ્યું કે સંસ્થાની સાદાઈ સાથે સૌંદર્ય જોવા મળ્યું. સંસ્કૃતિનું અવગાહન થઈ રહ્યું છે તે સમયે અનેરાના સંસ્કારો યથાવત્ જોવા મળે છે અને વિશ્વ મંગલમ્ સાચા અર્થમાં ઉત્તમ કેળવણીનું કામ કરે છે તેમ જણાવ્યું.

સાબરકાંઠા જિલ્લાના એડીશનલ કલેક્ટરશ્રીએ જણાવ્યું કે સંસ્થાનું આકર્ષિક દર્શન કરતાં હું સમગ્ર વાતાવરણથી ખૂબ પ્રભાવિત થયો છું. તેમણે જીવનમાં કેળવણીનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું અને અનેરા ગુજરાતની ખ્યાતનામ સંસ્થા છે તે રીતે કદર કરી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક શ્રી અનામિકભાઈ શાહે પોતે રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસર હોવા છતાં બાળપણના શિક્ષણના પ્રસંગો પરથી આવી બુનિયાદી વિચારોને વરેલી સંસ્થાઓ પુસ્તકીયા જ્ઞાનને બદલે જીવનલક્ષી પાથેય પૂરું પાડે છે તેમ જણાવી વિદ્યાપીઠ અને અનેરાની ભ્રષ્ટાચારના સમાયમાં પણ નીતિમત્તાની કામગીરીની પ્રશંસા કરી.

સમારંભ પ્રમુખશ્રી ડૉ. ધનવંતભાઈ શાહ સંસ્થા ભાવાવરણથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા અને જણાવ્યું કે હું અનેરામાં પ્રવેશ્યો ત્યારથી જ પ્રેમના વર્તુળ મળતા રહે છે. ‘પરમ પ્રેમ પરભ્રમ...’ નાનાલાલની ઉક્તિ ગાઈ સંસ્થાના ગુણગાન ગાયા. સંસ્થાના વડા ગોવિંદભાઈની અંદર ગાંધી અને વિનોબાના સંસ્કારોના દર્શન થાય છે તેમ જણાવ્યું. સંસ્થાનો માહોલ શાંતિ નિકેતન જેવો લાગ્યો. ગુજરાતમાં ગણ્યા-ગાંઠ્યા કાર્યકરો જ નવી તાલીમના મૂલ્યોને સાચા અર્થમાં ચરિતાર્થ કરે છે.

અંતમાં, સંસ્થાના મંત્રીશ્રી સુમતિબહેને સૌનો આભાર વ્યક્ત કર્યો અને મેળવેલ આર્થિક સહયોગનો સાચા માર્ગે ઉપયોગ થાય એની ખાત્રી આપી અને અમારી સૌની જવાબદારી ખૂબ વધી જાય છે તેમ જણાવી સમાજમાં થતા પ્રસંગોના ખોટા ઠઠારાને ઓછા કરી સમાજના વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપવા સૌને જણાવ્યું.

છેલ્લો-અનેરાના સૌએ સમૂહમાં ‘અમારી સંગમની દુનિયા...’ ગીત ગાઈને કાર્યક્રમનું સમાપન કર્યું.

કાર્યક્રમના સમાપન પછી સૌ મહેમાનો, કાર્યકર્તા અને વિદ્યાર્થીઓ સમૂહ ભોજનનો આસ્વાદ માણી છૂટા પડ્યા દરેકના ચિત્ત ઉપર આ કાર્યક્રમની જુદી જ અસર વર્તાઈ.

સત્ય-પ્રેમ-કરૂણા.

અવસર

જીવનસંધ્યાએ જન-પ્રદાન શિબિરો
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પર ગાંધી-ગીતો, આનંદઘનસ્તવન પદો
અને ધ્યાન સંગીત તાલીમ શિબિર:

પ્રા. પ્રતાપકુમાર ટેલિયા, સુમિત્રા ટોલિયા દ્વારા

શનિ ૨૧ ફેબ્રુઆરીથી ૨૮ ફેબ્રુઆરી સુધી.

કેવળ સુમધુર કંઠો માટે જ.

વિગતો અને નામાંકન (રજિસ્ટ્રેશન) : ગુ.વિ. સંગીતાચાર્ય શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મહર્ષિ (૦૮૮૨૫૩૮૮૦૫૮) અથવા ટોલિયા દંપતી, બેંગલોર (૦૮૬૧૧૨૩૧૫૮૦, ૦૮૮૪૫૦૦૬૫૪૨.)

અન્યત્ર પૂર્વાયોજનો માટે પણ આયોજક મિત્રો-સંસ્થાઓનું સ્વાગત છે.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા

૮૦ મી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન

આ વ્યાખ્યાનમાળાના બધાં વ્યાખ્યાનો અને ભક્તિ સંગીત આપ સંસ્થાની વેબ સાઈટ ઉપર સાંભળી શકશો.

● Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

(તા. ૨૨ ઓગસ્ટ ૨૦૧૪થી તા. ૨૯ ઓગસ્ટ ૨૦૧૪)

(ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ના અંકથી આગળ)

વ્યાખ્યાન-દસ : ૨૬ ઓગસ્ટ

વિષય : નિયમસાર

જૈન એકમાત્ર એવો ધર્મ છે કે જે કહે છે કે

બધા ભગવાન છો અને તમે ભગવાન થઈ શકો છો.

[ડૉ. પ્રિયદર્શના જૈન છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી જૈન ધર્મ વિશે ભણાવે છે. હાલ તેઓ મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન ફોર જૈનોલોજી અને પ્રાકૃત સ્ટડીસના કોર્સના સંયોજક છે. તેમણે જૈનોલોજીના વિષય સાથે એમ.એ., એમ.ફીલ. અને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી છે. તેઓ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને પ્રાકૃત ભાષા ભણાવે છે. અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાંત જેવા મૂલ્યોના પ્રસાર માટે કામ કરે છે. જીવનના સારભૂત તત્ત્વો મેળવીને આત્માને પરમાત્મા બનાવવો તે નિયમસાર.]

ડૉ. પ્રિયદર્શના જૈને 'નિયમસાર' વિશે વ્યાખ્યાન આપતાં જણાવ્યું હતું કે કુંદકુંદ આચાર્યએ નિયમસારની રચના કરી છે. તે શૌર્યસેની પ્રાકૃતમાં લખાયો છે. તેની ૧૮૭ ગાથા અને બાર ચેપ્ટર (પ્રકરણ) છે. તે બાર અધિકાર કે પ્રકરણના નામ, જીવ, અજીવ, શુદ્ધભાવ, વ્યવહારચરિત્ર, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોચન, પ્રાયશ્ચિત્ત, પરમસમાધિ, પરમભક્તિ, નિશ્ચયઆવશ્યક અને શુદ્ધ ઉપયોગ છે. નિયમસાર ગ્રંથ સ્યાદ્વાદ શૈલીમાં લખાયો છે.

સૂર્ય નિયમ અનુસાર ઉગે અને અસ્ત થાય છે. શરીરના પ્રત્યેક કોષ નિયમ મુજબ જ કામ કરે છે. પરમાત્માને બહાર શોધવાથી નહીં મળે. તેને આત્મામાં શોધવો જોઈએ. કુદરત પણ નિયમથી ચાલે છે. જૈન ધર્મ માને છે કે ઈશ્વર કર્તા નથી. આત્મા અને મોક્ષ માટે પણ નિયમ છે. આત્મા સ્વ-તંત્રથી સંચાલિત છે. તે સ્વતંત્રમાં આવે ત્યારે તે મોક્ષ છે. સ્વ આવે નહીં અને પરમાં રહે તો તે સંસાર દશા છે. જીવ અધિકારમાં કહેવાયું છે કે જીવની ચાર ગતિ નથી તેથી કોઈ જીવ કાયમી રીતે કોઈ ગતિમાં રહેતો નથી. તે કર્મ અનુસાર ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે. આપણો આત્મા શુદ્ધ સોના જેવો છે. સોનાની ચેન કિચડમાં પડી હોય તો તમે તેને અશુદ્ધ કહેશો? સોનાની ચેન અશુદ્ધિથી વિંટાળેલી છે તે રીતે આત્મા નર્ક, નિગોદ કે મોક્ષમાં હોય પણ તે સો ટચના સોના જેવો છે. મોક્ષ માર્ગની શરૂઆત રીઅલાઈઝેશન સાથે શરૂ થાય છે અને તે એનલાઈટનમેન્ટ અથવા સેલ્ફએક્સપોર્શન સાથે પૂર્ણ થાય છે. સિદ્ધ ભગવાનના દર્શન કેવી

રીતે કરવા? બાળક માતાને ચંદામામા દેખાડવાનું કહે છે ત્યારે માતા આકાશમાં ચંદામામા તરફ આંગળી કરે છે. બાળક આંગળી તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. આંગળી જે તરફ જોવાનું કહે છે ત્યાં આપણે જોતા નથી. દેવ, ધર્મ, ગુરુ અને શાસ્ત્ર એક દિશા તરફ એટલે કે આપણા શુદ્ધ આત્મા તરફ આંગળી દેખાડે છે. પરંતુ આપણે તે તરફ એટલે કે આત્મા તરફ જોતા નથી. જૈન ધર્મ એક જ એવો ધર્મ છે જે કહે છે કે બધા ભગવાન છો અને બધા ભગવાન થઈ શકો છો. મારા દાદા મારા નામે એક કરોડ સ્વર્ણમુદ્રા કરીને ગયા છે. પણ મને તેની જાણકારી કે જ્ઞાન નથી. તેથી હું કરોડપતિ કહેવાઉં? હા અને ના બંને જવાબ હોઈ શકે. તે રીતે આપણે ભગવાન છીએ અને નથી. જૈન ધર્મની ફિલસૂફી રીલેટીવીટી અને અનેકાંતની રીતે રજૂ થયેલી છે. મને કોઈ કહે કે કરોડ રૂપિયા તારા છે, તો હું પ્રશ્નો પૂછીને પાકી ખાતરી કરીશ. તેનાથી મારી શ્રદ્ધાને પાકી કરીશ. તે રીતે મને જ્ઞાન થઈ જાય મારા આત્મામાં અનંત સુખ, અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન અને વીર્ય સમાયેલા છે. જે રીતે સિદ્ધ ભગવાન અનુભવી રહ્યા છે તે રીતે મારામાં અનંત જ્ઞાન અને સુખ લહેરાય છે. ત્યારપછી હું પાંચ ઈન્દ્રિય અને વિષયોમાં ભટકવાનું બંધ કરીશ. આ સમજણથી મારી જીવનશૈલી બદલાશે. કુંદકુંદ આચાર્ય કહે છે કે આત્માનું ધ્યાન કેવી રીતે કરશો? અહમ્ રોકો. હું એકલો છું. આ શરીર મારું નથી. તો મકાન, ધન, શહેર, સમાજ અને રાષ્ટ્ર વિગેરે મારું કેવી રીતે થઈ શકે. આ બધા વ્યવહારમાં હોય છે. આપણે ચેન્નાઈથી દિલ્હી જઈએ તો માર્ગમાં વિજયવાડા આવે જ. વ્રત, નિયમ, પચ્ચાણ, ભક્તિ, તપ અને ત્યાગ આવશે. આ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. આપણે નિશ્ચય મોક્ષ માર્ગે આગળ વધવાનું છે. વ્યવહાર મોક્ષ માર્ગે ચાલતા અનેક જન્મો થયા. આપણે જે કરવાનું છે તે ન કર્યું. આપણે પર સ્થાનમાંથી સ્વ સ્થાનમાં આવવાનું છે. આત્મા પરમાત્મા છે. એ આપણે સાંભળ્યું છે એ સાર્થક ક્યારે થાય? બેસીને પરમાત્મા ભાવનો અનુભવ કરીએ તો તે સાર્થક લેખાશે. અધ્યયન એટલે કે અધિકાર ત્રણમાં કહેવાયું છે કે આત્માને ભજો. ભાવ પાંચ પ્રકારના છે. પહેલો ઔદાયિક એટલે કર્મના ઉદય વખતે થાય તે ભાવ. બીજો ક્ષાયિક એટલે કર્મનો ક્ષયભાવ. ત્રીજો ક્ષાયોશમિક એટલે કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય તે ભાવ. ચોથો ઔપક્ષમિક એટલે કર્મના ઉપશમથી થાય તે ભાવ. પાંચમો પરંપારિણામિક એટલે શુદ્ધ આત્માનો ભાવ. તે આત્માના પરિણામને પ્રગટ કરે તે પરંપારિણામિક ભાવ. તે નરક, નિગોદ અને સિદ્ધ ભગવાનમાં અત્યારે પણ છે. જે તેનો આશ્રય લે

સત્યના ઉપાસક માટે સ્તુતિ અને નિંદા સમાન છે.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક ૫૫

તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે. આવશ્યક એટલે શું ? પરમ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી કરીએ તે. જિનવાણી આત્માની વાણી છે તેને અનુસરો. આજ સુધી આપણો આત્મા અજ્ઞાન, કશાય અને મિથ્યાત્વને વશ થતો આવ્યો છે. નિયમસારમાં છ આવશ્યક (જે કરવું જરૂરી છે)નો ઉલ્લેખ છે. તેમાં સામયિક, ૨૪ તીર્થકરોની સ્તુતિ (અરિહંત પરમાત્માની પ્રતિમાને જુઓ ત્યારે પોતાના આત્માના દર્શન કરો), વંદના (ગુરુ ભગવંતો જ્યાં વંદન કરે છે ત્યાં હું પણ રુકું), પ્રતિક્રમણ (પ્રતિ એટલે પાછા ફરવું. ક્રમણ એટલે પોતાનામાં આવવું), કાયોત્સર્ગ

(કાયા પ્રત્યે પોતાનાપણું તજવું) અને પ્રત્યાખ્યાન (આત્મામાં મુકેલું જ્ઞાન એ પ્રત્યાખ્યાન)નો સમાવેશ થાય છે. આત્મામાં રહેવું અને અનાચાર છોડી આચારમાં સ્થિર ભાવ કરવો એ પ્રતિક્રમણ છે. શુદ્ધ ભાવમાં સાધના કરે એ સાધુ છે. પોતાના આત્માને ન જાણો એ અપરાધ છે. દુઃખની પરંપરાને તોડવા નિયમસાર બનાવાયો છે. આપણે મૃત્યુ નહીં પણ મૃત્યુની પરંપરાને, કર્મ નહીં પણ તેની પરંપરાને તોડવા, પાપને નહીં તેના મૂળ કારણોની પરંપરા તોડવાની (વધુ વ્યાખ્યાનો માર્ચ ૨૦૧૫ના અંકમાં)

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

- ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ (સંઘનું માસિક મુખપત્ર) દર માસની ૧૬ તારીખે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ પ્રકારની જાખ પ્રકાશિત નહિ કરતું અને ચિંતનાત્મક વિચારો પ્રગટ કરતું સંસ્થાનું મુખપત્ર.
 - શ્રી સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ આર્થિક સહયોગથી ચાલતી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા
 - સ્વ. દીપચંદ ત્રિભોવનદાસ શાહ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ચિંતનાત્મક પ્રકાશનો
 - સ્વ. વિદ્યાબેન મહાસુખલાલ ખંભાતવાળા પ્રેરિત ‘પ્રેમજ જ્યોતિ’ના ઉપક્રમે જરૂરીયાતવાળાને દવાની મદદ કરતો વિભાગ
 - શ્રી જમનાદાસ હાથીભાઈ મહેતા અને ભાનુ ચેરિટી ટ્રસ્ટ ઉપક્રમે જરૂરીયાતવાળા પરિવારોને અનાજ આપતો વિભાગ
 - સ્વ. સરસ્વતીબેન ડાહ્યાભાઈ જવેરી ચશ્માબંક ફંડ ઉપક્રમે જરૂરીયાતવાળા પરિવારને ચશ્મા આપવામાં આવે છે.
 - શ્રી કિશોર ટીબડીયા કેળવણી ફંડના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીને સ્કૉલરશીપ આપવામાં આવે છે.
 - વિદ્યાબેન મહાસુખલાલ ખંભાતવાળા મહાવીર વંદના ઉપક્રમે દર વર્ષે મહાવીર જયંતી નિમિત્તે ભક્તિ સંગીતનો પ્રોગ્રામ કરવામાં આવે છે.
 - પ્રબુદ્ધ જીવન નીધિ ફંડ : ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક મુખપત્ર માટે આર્થિક સહાય સ્વીકારતો વિભાગ
 - મહાવીર જન્મ કલ્યાણક દિવસ નિમિત્તે જૈન તીર્થકરો અને મુનિ ભગવંતોના જીવન અને ચિંતનની કથાઓની ત્રિદિવસીય પ્રસ્તુતિ-અત્યાર સુધી ગૌતમ કથા, મહાવીર કથા, નેમ-રાજુલ કથા, ઋષભ કથા, પાર્શ્વ-પન્નાવતી કથા અને ૨૦૧૫માં હેમચંદ્રાચાર્ય કથા.
 - જૈન ધર્મના મહાન ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયની ત્રિદિવસીય શિબિરો. આ વર્ષે ૨૦૨૫માં ગુરુદેવ રાકેશભાઈ ઝવેરીની અમૃતવાણી દ્વારા તા. ૫, ૬, ૭ મેના ત્રિદિવસીય ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્ર ઉપર સ્વાધ્યાય.
- આપ ઉપરની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે આપના દાનનો પ્રવાહ વહાવી શકો છો. લગભગ ૮૭ વર્ષથી સંસ્થાનું વૈચારિક મુખપત્ર ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ પ્રગટ થાય છે. આપ કોઈ પણ એક અંકના રૂ. ૨૦,૦૦૦/-નું દાન આપી એ અંકના દાતા બની શકો છો. વિચાર દાન એ ઉત્તમ દાન છે. આ દાનથી આપ બન્ને દાનના લાભાર્થી બની શકો છો.

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને તેના સંચાલકો

પ્રેમજ જ્યોતિ

સંચાલકો :

શ્રીમતી નિરુબહેન સુબોધભાઈ શાહ ટે. નં. ૨૩૬૩૧૨૮૫
શ્રીમતી પુષ્પાબહેન ચંદ્રકાંત પરીખ ટે. નં. ૨૩૮૭૩૬૧૧

કિશોર ટિબડીયા કેળવણી યોજના ફંડ

સંચાલકો :

શ્રીમતી રમાબહેન વિનોદભાઈ મહેતા મો. ૯૬૧૯૧૯૫૮૩૮
શ્રીમતી ઉષાબહેન પ્રવીણભાઈ શાહ મો. ૯૮૧૯૭૮૨૧૯૭
કુ. વસુબહેન ચંદુલાલ ભણશાલી મો. ૯૮૨૧૧૬૮૩૧૯

જમનાદાસ હાથીભાઈ મહેતા અનાજ રાહત ફંડ

સંચાલકો :

શ્રીમતી રમાબહેન વિનોદભાઈ મહેતા મો. ૯૬૧૯૧૯૫૮૩૮
શ્રીમતી ઉષાબહેન પ્રવીણભાઈ શાહ મો. ૯૮૧૯૭૮૨૧૯૭
શ્રીમતી પુષ્પાબહેન ચંદ્રકાંત પરીખ ટે. નં. ૨૩૮૭૩૬૧૧

ભાનુ ચેરિટી ટ્રસ્ટ : અનાજ રાહત ફંડ

સંચાલકો :

શ્રીમતી ઉષાબહેન પ્રવીણભાઈ શાહ મો. ૯૮૧૯૭૮૨૧૯૭
શ્રીમતી રમાબહેન વિનોદભાઈ મહેતા મો. ૯૬૧૯૧૯૫૮૩૮
શ્રીમતી પુષ્પાબહેન ચંદ્રકાંત પરીખ ટે. નં. ૨૩૮૭૩૬૧૧

ભાવ-પ્રતિભાવ

(૧)

સૌ પ્રથમ આપે મોકલેલા ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ના અંક માટે આપનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

એમાં આપે નાતાલ પર્વને ધ્યાનમાં રાખીને ખૂબ સુયોગ્ય રીતે પ્રભુ ઈસુના જીવન અને સંદેશ વિશેના પાઠો બાઈબલના ‘નવો કરાર’માંથી મૂક્યા છે. એકેક પાઠ સાથે આપે સુંદર રીતે શીર્ષક તથા કડી-કલમો પણ સાથે આપ્યા છે. આભાર અને અભિનંદન.

આપની સાથે સો ટકા સહમત થાઉં છું કે ‘પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સ્વધર્મને સમજવા માટે પણ અન્ય ધર્મગ્રંથોનું વાંચન કરવું જોઈએ.’

આપની આ વાત મારા અનુભવની પણ વાત છે. હું લંડનમાં પત્રકારત્વનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મારા વાંચન અને અભ્યાસને કારણે અંગ્રેજી લોકોને હું હિન્દુ ધર્મ, રામાયણ, મહાભારત અને ગીતા વિશે પ્રવચનો આપી શક્યો છું.

વિવિધ ધર્મના ધાર્મિક ગ્રંથોનું વાંચન માણસને વિશાળ દૃષ્ટિ આપે છે. વિવિધ ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી માણસ ખુદ પોતાના જીવન માટે પ્રેરણા પણ મેળવી શકે છે.

ફાધર વર્ગીસ પોલ, એસ. જે.

ડાયરેક્ટર

અમીબેલા બિલ્ડિંગ, સન્માન હાઉસ પાસે, અપ ઈન્કમટેક્સ અન્ડર બ્રિજ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪. ટેલિ. : (૦૭૯) ૨૭૫૪૨૯૨૨,
મો. : ૯૪૨૯૫ ૧૬૪૯૮ ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૭૫૦૦૬૩.

(૨)

તા. ૨૫ ડિસેમ્બર એટલે પ્રેમ અને કરુણાનો દિવ્ય સંદેશ આપનાર ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મદિન. ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ના ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નો તંત્રીલેખ ઈસુને કેન્દ્રિત છે. તે સર્વથા પ્રસંગોચિત રહ્યો. પા. ૭ પરના શબ્દો હિન્દુ ધર્મના કર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની પુષ્ટિ કરે છે. બંને વચ્ચે કેટલું સામ્ય.

‘અમે ખાશું શું, પીશું શું કે પહેરશું શું એની ચિંતા કરશો નહિ. એ બધી વસ્તુઓ પાછળ તો નાસ્તિકો જ પડે. તમારા પરમ પિતાને ખબર છે કે તમને આ બધાની જરૂર છે, એટલે તમે સૌથી પહેલાં ઈશ્વરના રાજ્યની અને એણે ઈચ્છેલા ધર્માચરણની પાછળ પડો. એટલે આ બધી વસ્તુઓ તમને મળી રહેશે.’

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પણ કહે છે:

કર્મણ્યેવાધિકારેષુ મા ફલેષુ કદાચન |

□ શાંતિલાલ ગઢિયા

‘સાકેત’, ૬, ગુરુકૃપા સોસાયટી, પાણીની ટાંકી પાછળ, હરની રોડ,
વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૬. ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૮૧૬૮૦

(૩)

નાતાલની પૂર્વ-સંધ્યાએ તમારા તરફથી ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના વાચકોને, ‘ઈસુ - કરુણાનિધિ-માનવ મિત્ર’ લેખ વાંચવા મળ્યો. તેથી ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ. ‘આત્મા એ જ પરમાત્મા’, શુદ્ધ, બુદ્ધ અને નિત્ય આત્માની ઝાંખી થઈ. લોકોને સારા અને સાચા માર્ગે વાળવાની, મહાત્મા ઈસુની ભાવના અને લાગણીની પ્રતીતિ થઈ. પ્રભુમાં, અતૂટ શ્રદ્ધા પણ ઉત્પન્ન થઈ.

‘જીવો અને જીવવા દો’, પશુ-પક્ષીઓ, આવતીકાલની ચિંતા કરતા નથી. કુદરત તે બાબતને સંભાળી લે છે. કીડીને કણ અને હાથીને મણ પૂરો પાડતી કુદરતની નજીક રહેવું સારું, તેનાથી દૂર જવાથી પારાવાર મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. છતાં માનવીએ પરિશ્રમ તો કરવો જ પડે. નાની એવી કીડી પણ નિરંતર ચાલતી રહે છે. પોતાનું દર બનાવીને, ભાવિ પેઢીને ઉછેરે છે. આચાર્ય રજનીશજી પણ કાયમ વહેતા રહેવાની વાત કરતા. તેમ છતાં આજે સમાજમાં જે આર્થિક અસમાનતાનો માહોલ સર્જાઈ રહ્યો છે તેને સ્થાને સૌને પોતાના જીવન જરૂરિયાતોની ચીજ વસ્તુઓ, સરળતાથી મળી રહે, તેવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું રહ્યું. શોષણને સ્થાને પોષણની ભાવના જડશે તો સમાજમાં શાંતિ અને સ્થિરતા જળવાઈ રહેશે.

ઈસુનું રાઈના દાણાનું દૃષ્ટાંત પ્રેરક રહ્યું. જેઓ દેહને હણે છે પણ આત્માને હણી શકતા નથી, તેનાથી ડરશો નહીં. ઈશ્વરનો-કુદરતનો ડર રાખશો. વાતો વિચારવા જેવી રહી. છેવટે તો આવા મહાત્માને, સમાજે કોસ પર લટકાવીને તેમના દેહનું ભલે રૂપાંતર કર્યું, આત્મા અમર છે.

□ હરજીવન થાનકી

સીતારામ નગર, પોરબંદર

(૪)

પ્રબુદ્ધ જીવન’નો ડિસેમ્બર અંક મળી ગયો. તંત્રી લેખમાં ઈસુની વાત ખૂબ જ સરસ રીતે કરવામાં આવી છે. મારા મનમાં તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા અનેક સવાલો સળવળતા હોય છે પણ મને ફાધર વાલેસનું લખેલ નાનું પુસ્તક ‘ગિરિપ્રવચન’ વાંચવાથી જે સમાધાન મળેલ છે તે અન્ય ધર્મગ્રંથો વાંચવામાંથી મળેલ નથી.

અને ત્યારબાદ કેદારનાથજીનું પુસ્તક ‘વિવેક અને સાધના’ વાંચીને એટલું સમજાઈ ગયું કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલા મતભેદોની ચર્ચા કેટલી નિરર્થક છે, સંપ્રદાયો તમામ અર્થહીન છે. ગુણવિકાસથી વધુ મહત્ત્વનું કશું જ નથી.

તોફાનો આવે તો પણ સમુદ્ર પોતાની શાંતિ છોડતો નથી.

વનનો અંતિમ અધ્યાય વિશેષાંક

અનેક વિદ્વાનોએ લખેલ છે કે રામાયણ અને મહાભારત વિ. ગ્રંથો ઇતિહાસ નથી પણ મહાકાવ્યો છે. આવા કથા કાવ્યોમાં અનેક પ્રકારની અપ્રાકૃતિક ઘટનાઓ અને ચમત્કારો સહેલાઈથી ઉમેરી શકાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ગણેશ, સૂર્યદેવ, ઈન્દ્ર, અગ્નિદેવ, વાયુદેવ, વરુણદેવ, ચંદ્રદેવ, શનિદેવ, જગદંબા માતાજીઓ વિ.વિ. આ બધા પૌરાણિક પાત્રો છે અને એમની મહાનતા દર્શાવવા તેમના ભક્તો વિવિધ પ્રકારના અપ્રાકૃતિક, અવૈજ્ઞાનિક અને ચમત્કારિક પ્રસંગો આલેખી શકે.

પરંતુ મહાવીર એ નવલકથાના પાત્ર નથી પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. એના જીવનચરિત્રમાં કૃત્રિમ ઘટનાઓ અને ચમત્કારિક પ્રસંગો ઉમેરી શકાય નહીં. આપણા પૂર્વાચાર્યોએ મહાવીરના કથાત્મક જીવનચરિત્રમાં ઘણાં પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે. શ્રદ્ધાળુ જૈનો ક્ષમા કરે પણ ખુદ મહાવીરનો જન્મ પણ અવાસ્તવિક પ્રસંગ રૂપે શ્વેતાંબર પરંપરામાં સ્વીકારાયેલો છે. ઋષભદત્તના પુત્રને ત્રિશલાદેવી જન્મ આપે એ આખીયે ઘટના ખુદ મહાવીર, તેમના પિતા ઋષભદત્ત તથા ત્રિશલાદેવી એ ત્રણેય વ્યક્તિઓ માટે ભારે અપમાનજનક છે. સૌથી વધારે કફોડી સ્થિતિ તો બિચારા સિદ્ધાર્થની થાય છે જેનો બિલકુલ વિચાર કથાસર્જક આચાર્યોએ કર્યો જ નથી.

જ્યારે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સ્વર્ગ કે દેવલોક નામની તેમજ નરક નામની કોઈ જગ્યા છે જ નહીં અને ઈન્દ્ર નામનો કોઈ દેવ કદી હતો જ નહીં અને છે જ નહીં.

આપણે જેને મહાન દેવ તરીકે ઈન્દ્રને માનીએ છીએ એ ઈન્દ્રને દુનિયાની ૭૦૦ કરોડની વસ્તીમાંથી ૮૫ ટકા અથવા એથી પણ વધારે લોકો જાણતા જ નથી, ઓળખતા નથી, સ્વીકારતા નથી. જગતના લોકો માટે આપણા મહાન ઈન્દ્રની કીમત એક ફૂટેલી કોડી જેટલી પણ નથી.

જે પૌરાણિક પાત્ર હોય, વાર્તાનું પાત્ર હોય એની કથા બનાવાય પણ જે ઇતિહાસનું પાત્ર હોય અને તે પણ એવું પાત્ર જે કોઈ મહાન ધર્મ પ્રવર્તક હોય તેની કથા બનાવાય નહીં.

મહાવીરનું માત્ર ને માત્ર સત્ય આધારિત ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર હવે સૌ જૈનોને મળવું જોઈએ.

માતાને પેટે જન્મેલો કોઈપણ માણસ ભગવાન હોઈ શકે નહીં અને સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહીં. ભગવાન તો એ છે જે અસંખ્ય પૃથ્વીઓ અને સમગ્ર બ્રહ્માંડનો સર્જનહાર છે, સ્વામી છે, નિયામક છે. જે પરમશક્તિ-પરમાત્મા છે. (અત્રે પરમાત્મા એટલે NATURE)

આપણા સહિત દુનિયાના મોટા ભાગના લોકો એક ભૂલ કરતા રહ્યા છે. કેટલાક લોકો એક મહાપુરુષને વળગી રહે છે તો બીજા

મહાવીરનું માત્ર ને માત્ર સત્ય આધારિત ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર હવે સૌ જૈનોને મળવું જોઈએ.

કેટલાક બીજાને અને ત્રીજા કેટલાક ત્રીજાને વળગી રહે છે. આમ આપણે મહાપુરુષોના

ભાગલા પાડી નાખીએ છીએ કે આ તારા અને આ મારા મહાપુરુષો કે ભગવાનો. એટલું સમજતા નથી કે એક જ પરમશક્તિ તમામ મહાપુરુષોને કોઈ ને કોઈ ખાસ મિશન સોંપીને જગત પર મોકલે છે અને બધા જ મહાપુરુષો એ સમગ્ર માનવજાતની મૂડી છે. પરમ શક્તિએ તેમને સોંપેલું કાર્ય કરીને તેઓ જગતથી વિદાય લે છે. આવા મહાપુરુષો ભૂતકાળમાં અસંખ્ય હતા, વર્તમાનમાં પણ અસંખ્ય મહાપુરુષો જગતમાં હયાતી ધરાવે છે અને ભવિષ્યમાં અસંખ્ય મહાપુરુષો આવતા જ રહેશે. મહાપુરુષોની આવન-જાવન પર ક્યારેય પણ પૂર્ણવિરામ હોતું નથી. અલ્પબુદ્ધિના આપણે એમ માની લઈએ છીએ કે હવે બસ. જેટલા ભગવાનો આવવાના હતા તે બધા જ આવી ગયા છે, નવા હવે આવવાના નથી. આવો નિર્ણય કરવાની કોઈ જ સત્તા આપણને આપવામાં આવી નથી.

મારું ચાલે તો કમ સે કમ આપણા જૈન સમાજ (સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા) ને વિનંતી કરું કે બીજું જે કાંઈ વાંચવું હોય તે જરૂર વાંચો પણ ‘ગિરિ પ્રવચન’ તો અચૂક વાંચો જ.

સત્ય, અહિંસા, દયા, ધીરજ, કરુણા, સહનશીલતા, પ્રમાણિકતા, પવિત્રતા, સરલતા, પ્રેમ, વિનમ્રતા, વિ.વિ. કોઈની અંગત મિલ્કત નથી. ‘ગિરિપ્રવચન’ વાંચ્યા પછી આટલું સમજાઈ ગયા બાદ ‘તત્ત્વનું ટીપણું તુચ્છ’ (સૌજન્ય નરસિંહ મહેતા) લાગશે અને ‘અંતે તો હેમનું હેમ હોય’ એ પણ સમજાઈ જશે અને પછી તમામ સંપ્રદાયો ખરી પડશે.

ડિસેમ્બર અંકમાં તંત્રી લેખ ઉપરાંત શ્રી અનામીજીનો લેખ તથા શ્રી પન્નાલાલ ખીમજી છેડા અને શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના પ્રતિભાવો ઉત્તમ લાગ્યા. આ સૌને ઘણા ઘણા ધન્યવાદ.

□ શાંતિલાલ સંઘવી

RH/2 પુણ્યશ્રી ઍપાર્ટમેન્ટ, કાશીરામ અગ્રવાલ હાલ પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
(૫)

ડિસે. અંકમાં દૂધ વિષે સરસ લેખ વાંચવા મળ્યો. ઘણાં વાચકોએ પહેલી જ વાર દૂધ વિષે આટલું જાણ્યું હશે. વળી દૂધ નિર્દોષ આહાર છે એવી ‘ખોટી’ છાપને ભૂંસવાનું આ લેખથી બન્યું છે. આપણા સાધુ-સાધ્વીજી મહારોજો પણ દૂધને નિર્દોષ ગણી, ખોરાક તરીકે દૂધને પ્રાધાન્ય આપતાં જોયાં છે.

આપણાં દેશમાં દૂધાળા પશુઓ પર જે રીતે જોર-જૂલમ થાય છે, વિદેશમાં એટલો નહીં જ થતો હોય !

પ્રસ્તુત લેખમાં દૂધના આહારને માંસાહાર બરાબર ગણ્યો છે

તે સર્વથા ઉચિત છે.

હવે પછી બૉન-ચાઈના કોકરીનો વધતો (ખોટો) મોહ ઘટે એ બાબત પણ લખજો.

□ રમેશ બાપાલાલ શાહ

૭૦૩, નૂતન નિવાસ, ભટાર રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૧.

(૬)

દિવાળી અંક પછીનો ડિસેમ્બર અંક પણ મળ્યો.

લેખોની વિવિધતા તેમજ લેખકોની વિવિધતા આ અંકોની વિશેષતા છે. વળી તંત્રીની બાજ-નજરમાંથી પસાર થતાં લેખો સામાન્ય નથી રહેતા.

વર્ષોથી પ્રકાશિત થતા (૬૩ વર્ષ) પ્રબુદ્ધ જીવનના અંકો આ જ ધ્યેયથી પ્રકાશિત થતા રહે છે-આ વિશેષતા છે.

એક નાનકડું સૂચન કારવા મન થયું છે. ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના પ્રકાશન કાર્યને જાળવવા વાચકોના લવાજમ અને સૌજન્યદાતાઓનો ફાળો છે. આ સિવાય પ્રકાશન શક્ય જ ન બને. આમ મળેલી રકમ કરકસરથી જ વપરાતી હશે !

ટાઈટલ પેજ ચાર કલરમાં છપાય છે તે સુશોભન વધારે છે એ ખરું પરંતુ એ સુશોભન જ વધારે છે. આ સિવાયનો ધ્યેય નજરે ચડતો નથી. અગાઉની જેમ સાદું ટાઈટલ છાપી ચાર કલર તથા લેખીનેશનનો મોટો ખર્ચ કેમ ન બચાવીએ ?

□ રમેશ બાપાલાલ શાહ

૭૦૩, નૂતન નિવાસ, ભટાર માર્ગ, સુરત-૩૯૫૦૦૧

(૭)

ડિસેમ્બર ૨૦૧૪ના અંકમાં પ્રગટ થયેલ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન/દર્શનના સારરૂપ વિનોબાજીની ૬ નિષ્ઠાઓ અમૂલ્ય છે અને દેશકાળથી પર છે. વિનોબાજી અને એમની જ્ઞાન સંપદાનું શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલે કરેલ આલેખન રોચક છે. એમને મારા ધન્યવાદ છે.

તો એ જ અંકના સંપાદકીયમાં ઈસુ, ડૉ. નરેશ વેદનો યોગ વિચારનો લેખ અને ડૉ. ગોગરીના ઝોરોષ્ટ્રીયાનિઝમ અને ઈસ્લામ અંગેનો પરિચય લેખ માટે અમને સૌને એમના અધ્યયન અને પરિશ્રમ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

આપણે દૂધ આહારી કેટલા હિંસક ? શ્રી અતુલ દોશીનો લેખ વાંચીને પીડા થઈ. મને એ દેખાયું છે કે મારકેટ પરિબળો આધારિત મૂડીવાદ કાતીલ શિકારી મનોવૃત્તિ ધરાવે છે. Capitalism Militates against everything. વ્યક્તિ, સમાજ, રાજ્ય, મૂલ્યો, પર્યાવરણ ઈ. ઈ.માંથી કાંઈ પણ પોતાના નફા કે પ્રભાવને આડું આવે તેનો ધ્વંસ કરવા મૂડીવાદ પ્રયાસ કરશે જ.

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’માં એક મજાની વાત એ જોઈ કે રૂઢિચુસ્ત લાગે

એવા જૈનૌની ભાષાશક્તિ સારી છે.

□ કીર્તિચંદ્ર શાહ

ઋષભ મહલ, હાજી બાપુ રોડ, મલાડ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૮૭.

(૮)

પ્રબુદ્ધ જીવન-સામયિક વિશે

ધર્મની ભાવનાને પ્રબળ બનાવનારા લેખો દ્વારા આપ સતત ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ સામયિકમાં પ્રાસંગિક પ્રયોગશીલ ભાવના પોષી રહ્યા છો. ઉત્તમ કક્ષાના લેખકોનો તમને ઉત્તમ સહકાર મળે છે.

અંકનું કવર પેજ બસ સતત એકીટશે નિહાળ્યા કરીએ તથા શારદાના ચરણમાં મસ્તક નમાવી દે તેવી કૃતિઓથી અંકનું સામર્થ્ય વિશેષ મહત્વનું બનાવી રહ્યા છો.

હવે લોકગીતો, લોકપ્રાર્થનાઓ, સાધુચરિત્રોની ભાવનાઓ તથા રાષ્ટ્રભાવનાને પોષે તેવા લેખોની મિજબાની વાચક જરૂર હોશે માણી શકે છે.

ભૂલતો ન હોઉં તો આપના ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ના અંકો છેલ્લા આઠ દસ વરસથી સ-રસ મેળવી રહ્યો છું. આપની સંસ્થાના સંચાલકો, ટ્રસ્ટીઓ તથા કાર્યકરોની સેવાની ભાવનાનો હું અંક મેળવીને ભાગીદાર બનતો ગયો છું.

છપાઈની શુદ્ધિ-લેખોની મધુરતા-જૈનધર્મની ન જાણેલી, ન માણેલી ઉચ્ચ કક્ષાની વિગતો હૃદયને સ્પર્શે તે રીતે રજૂ કરવામાં આપને હૃદયપૂર્વકના વંદન !

આ ઉપરાંત ‘પંથે પંથે પાથેય’એ તો નવો ચીલો ચાતર્યો છે. એના દરેક લેખોમાં માણસાઈનું અવનવું ચિત્રણ જાણવા મળે છે. ઘણા ખરા તો આપના સામયિકનું છેલ્લું કવર પેજ પહેલાં વાંચે છે અને પછી અંદરની મનગમતી સામગ્રીનો બુદ્ધિપૂર્વક આસ્વાદ લે છે.

પરિવર્તન પ્રકૃતિનો નિયમ છે પણ ‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ પણ પરિવર્તનને પારણે ઝૂલવા લાગ્યું છે ! વંદન-અભિનંદન.

□ મનસુખ ઉપાધ્યાય

૧૩-એ, આશીર્વાદ, પ્લોટ નં. ૩૫૩-બી-૧૪,

વલ્લભભાગ લેન એક્સટેન્શન, સાંઈબાબા લેન,

ઘાટકોપર (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૭.

ટે.: (૦૨૨) ૨૫૦૬૮૧૨૫.

(૯)

વર્તમાન સમય જે રીતે હિંસક વિનાશકતા તરફ દોડી રહ્યો છે ત્યારે જૈન ધર્મની અહિંસા, દયા, પ્રેમ, કરુણાની વિચારધારાનો પ્રચાર ખૂબ જ સમયસર પ્રસ્તુત છે, જે આપનો સંઘ વર્ષોથી કરી રહ્યો છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ પણ અહિંસાના પાયા પર જ

રચાયેલો હતો. ગાંધીવિચારને લઈ કામ કરી રહેલી એવી શિક્ષણ સંસ્થા કે જેઓ માનવસેવાને જ ઈશ્વર સેવા માને છે અને કાર્ય કરી રહી છે તેમને આર્થિક સહાય કરવાનું સંઘ સ્વીકારે છે તે પણ ખૂબ જ પ્રશ્નસ્ય બાબત બની રહે છે. આવી ગાંધીવાદી સંસ્થાઓને મળતી મદદ એ જૈનધર્મની અહિંસાનો જ પ્રચાર-પ્રસાર બની રહેશે.

□ નાનુભાઈ શિરોયા

લોક વિદ્યાલય, મુ. પો. વાલુકડ, તા. વાયા. પાલીતાણા,
જિ. ભાવનગર, પીન-૩૬૪૨૭૦ (ગુજરાત)
(૧૦)

I have read your essay in January-2015 issue today. First of all let me congratulate you for writing such a thoughtful article. More important I appreciate

your bravery and guts to publish this in the magazine. Ramanbhai must be happy and sending his blessings.

I sincerely hope this article wakes up few Jains from their Guru induced-coma. I am afraid that you are going to create quite a few enemies.

I am willing to pay for publishing a special issue that will carry ALL responses (of all kinds) with minimum editing. Make sure you include the original article in this issue. It may become a historical document just like few article by Vadilal Kamdar.

□ Lalit Shah

A'vad. Tel. : (079) 2642 39 39

‘પ્રબુદ્ધ જીવન’નો ડીઝીટલાયઝેશન યુગમાં પ્રવેશ

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના આ મુખપત્રનો પ્રારંભ સન ૧૯૨૯ થી થયો. ત્યારથી આજ સુધીના અંકો સંસ્થાની વેબસાઈટ ઉપર મુકવાનો પ્રારંભ થઈ ગયો છે. ઉપરાંત આ સર્વ અંકોની સી.ડી. પણ તૈયાર થશે. વાચકોના મૂલ્યનો આવકાર્ય છે.
વેબ સાઈટ સંપાદક : શ્રી હિતેશ માયાણી - 09820347990 અને
પ્રસ્તુતકર્તા : શ્રી રોહિતભાઈ મહેતા - 09920308045

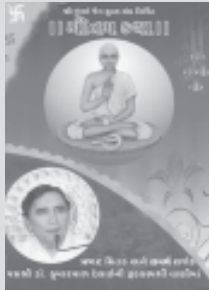
શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ દ્વારા નિર્મિત

આંતર રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત, જૈન ધર્મ તત્ત્વના વિશ્વ પ્રચારક પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈની હૃદયસ્પર્શી પ્રભાવક વાણીમાં

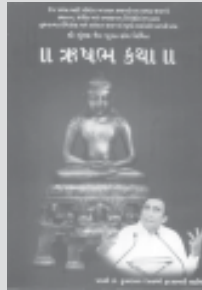
॥ મહાવીર કથા ॥ બે ડી.વી.ડી. સેટ

ભગવાન મહાવીરના જીવનનાં રહસ્યોને પ્રગટ કરતી, ગણધરવાદની મહાન ઘટનાઓને આલેખતી અને વર્તમાન યુગમાં ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશોની મહત્તા દર્શાવતી સંગીત-સભર ‘મહાવીરકથા’

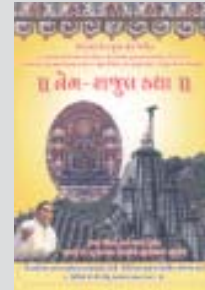
॥ ગૌતમ કથા ॥ બે ડી.વી.ડી. સેટ

અનંત લબ્ધિનિધાન ગુરુ ગૌતમ-સ્વામીના પૂર્વ-જીવનનો ઇતિહાસ આપીને એમના ભવ્ય આધ્યાત્મિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ આપતી, અજોડ ગુરુભક્તિ અને અનુપમ લઘુતા પ્રગટાવતી રસસભર ‘ગૌતમકથા’

॥ જામ્બહ કથા ॥ ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

રાજા જામ્બહના જીવનચરિત્ર અને ત્યાગી જામ્બહનાં કથાનકોને આવરી લેતું જૈનધર્મના આદિ તીર્થંકર ભગવાન શ્રી જામ્બહ દેવનું ચરિત્ર અને ચક્રવર્તી ભરતદેવ અને બાહુબલિનું રોમાંચક કથાનક ધરાવતી અનોખી ‘જામ્બહ કથા’

॥ નેમ-રાજુલ કથા ॥ ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

નેમનાથની જાન, પશુઓનો ચિત્કાર, રથિ નેમીને રાજુલનો વૈરાગ્ય ઉદ્બોધ અને નેમ-રાજુલના વિરહ અને ત્યાગથી તપ સુધી વિસ્તરતી હૃદયસ્પર્શી કથા

પાર્શ્વ-પદ્માવતી કથા ત્રણ ડી.વી.ડી. સેટ

પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દસ પૂર્વભવોનો મર્મ. ભગવાનનું જીવન અને અવન કલ્યાણક. શંખેશ્વર તીર્થની સ્થાપના. પદ્માવતી ઉપાસના. આત્મ સ્પર્શી કથા

● પ્રત્યેક સેટની કિંમત રૂ. ૧૫૦/- ● ચાર સેટ સાથે લેનારને ૨૦% ડિસ્કાઉન્ટ

● બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની ભારતની કોઈ પણ શાખામાં શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પ્રાર્થના સમાજ બ્રાંચ, A/c. No. 0039201 000 20260 IFSC : BKID 0000039 માં રકમ ભરી ઓર્ડરની વિગત સાથે અમને સ્લીપ મોકલો એટલે ડી.વી.ડી. આપને ઘરે કુરિયરથી રવાના કરાશે.

ઉપરની ડી.વી.ડી. સંઘની ઓફિસ શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪માં મળશે. સંપર્ક : પ્રવીણભાઈ ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬. અથવા નીચેના સ્થળેથી પ્રાપ્ત થશે—
ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ જૈનોલોજી, બી-૧૦૧, સમય એપાર્ટમેન્ટ, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૬૨૦૮૨.

પુસ્તકનું નામ : પુરુષાર્થની પગદંડી
ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ વિષયક લેખસંગ્રહ
લેખક-સંપાદક : ડૉ. કલ્પના દવે
પ્રકાશક-પ્રાપ્તિસ્થાન : (૧) જનસેવા સમિતી,
ભાઈલાલભાઈ પટેલ રોડ, મલાડ (વે.),
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૪.
(૨) સુમન પ્રકાશન, ૮૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨. ફોન નં. :
૨૦૫૬૩૦૫૦.

મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦/-, પાના : ૧૫૮, આવૃત્તિ :
પ્રથમ

આ પુસ્તકમાં કર્મવીર મોહનભાઈની
કાર્યશક્તિ વિવિધ ક્ષેત્રે સંકળાયેલા વિદ્વાનોની
દૃષ્ટિએ મુલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.
ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે
બહુમૂલ્ય પ્રદાન કરનાર મોહનભાઈના
બહુમુખી પાસાદાર વ્યક્તિત્વની ઝાંખી
કરાવતા લેખોનો આ પુસ્તકમાં સંચય છે.

મોહનભાઈની વિસ્તૃત સંબંધ સૃષ્ટિમાં
પરિપાક રૂપે વિવિધ ક્ષેત્રોના વિવિધ
બૌદ્ધિકોએ અહીં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા
છે. મોહનભાઈનું કાર્યક્ષેત્ર ખૂબ વિશાળ અને
તેમનું મિત્રવર્તુળ બહોળું એટલે માત્ર ગુજરાતી
જ નહીં પણ હિન્દી, મરાઠી તથા અંગ્રેજીમાં
લખાયેલા લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો
છે તે આ પુસ્તકની વિશેષતા ગણી શકાય.

‘પુરુષાર્થની પગદંડી’ના સંપાદકનો મૂળ
ઉદ્દેશ મોહનભાઈએ કરેલા વિવિધ ક્ષેત્રોના
કાર્યને જોવાનો છે. વિવિધ વ્યક્તિઓના
સ્વાનુભવથી રસાયેલા આ લેખોમાં નાવીન્ય
દૃષ્ટિની સાથે એકવિધતાનો દોષ આવી જાય
તે સહજ છે. અને અભિપ્રાયોમાં પણ
પુનરાવૃત્તિનો દોષ સ્વીકારવો પડે. આ
પુનરુક્તિને બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે થકી
મોહનભાઈની બહુમુખી પ્રતિભાને નવું
પરિમાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પુસ્તક વાચકના ભીતરના દરિયાને
ભેદી-શકે, કદાચ કોઈ વૈચારિક સંદેહનો
જગાડી શકે તેવું છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : વરીલો અને વાતચીત

સર્જન - સ્વાગત

□ ડૉ. કલા શાહ

લેખિકા : ડૉ. ઉર્મિલા શાહ
પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૦૧. ફોન નં. : (૦૭૯)
૨૨૧૪૪૬૬૩.
મૂલ્ય : રૂ. ૧૫૦, પાના : ૨૦૮, આવૃત્તિ-
પહેલી-૨૦૧૪.

શારદા મંદિર જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્કૂલમાં છેલ્લાં
એકત્રીસ વર્ષથી કો-ઓરડિનેટર હોવાને નાતે ડૉ.
ઉર્મિલાબહેન બાળકોને ખૂબ નજીકથી સમજી શકે
છે. અને એમની એ વેદના-સંવેદનાથી જ
Parenting એ એમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય બની
ગયું છે.

આ પુસ્તકમાં આલેખાયેલ એક એક વાતો
હકીકતો છે. એકે કિસ્સો કાલ્પનિક નથી. નિર્દોષ
બાળકોએ એમના હૃદયની વ્યક્ત કરેલી વ્યથા છે.
અને બાળકોના હૃદયની વેદનાને ડૉ. ઉર્મિલાબહેને
વાચકના હૃદય સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે.

ડૉ. ઉર્મિલાબહેને આ પુસ્તકમાં નાદાન નિર્દોષ
બાળકોના હૃદયની વ્યથાને ખૂબ અસરકારક રીતે
વાચા આપી છે. અહીં આલેખાયેલી એક એક વાતો
હકીકતો છે. બાળકના હૃદયની સાહજિક
અભિવ્યક્તિ છે. વેદનાની સંવેદનાથી જ
Parenting એ એમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય બની
ગયું છે. લેખિકા પોતે કહે છે ‘છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી
શારદા મંદિર જેવી પ્રતિષ્ઠિત સ્કૂલમાં કો-
ઓરડિનેટર હોવાને કારણે મને બાળકોને ખૂબ
નજીકથી જોવાની, માણવાની, સમજવાની તક
મળે છે.’

આ પુસ્તક વાલીઓને ખૂબ સારું માર્ગદર્શન
પૂરું પાડે અને વાલીઓના પ્રશ્નોના જવાબ આપે
તેવું છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : ૧૫ પ્રતિનિધિ ગુજરાતી નવલિકાઓ
લેખક-સંપાદક : પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળ

નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૦૧. ફોન નં. : (૦૭૯)
૨૨૧૪૪૬૬૩.

મૂલ્ય : રૂ. ૧૮૦, પાના : ૨૩૦, આવૃત્તિ-
પ્રથમ-૨૦૧૪.

સંપાદક કહે છે-‘આ સંપાદન એક વ્યવહારુ
પ્રયોજનથી, વિશિષ્ટ અભિગમથી કરવામાં
આવ્યું છે. કોલેજ-કક્ષાએ ગુજરાતી
ભાષાસાહિત્યનું અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓને
લક્ષમાં રાખી તેમને ઉપયોગી નીવડે એવું એક
સંપાદન કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

આ સંપાદનમાં ‘પ્રતિનિધિ’ વિશેષણ
ત્રિવિધ અર્થમાં પ્રયોજાયું છે. ગુજરાતી
નવલિકાના વિવિધ તબક્કાઓ, વિવિધ
વાર્તાકારો અને વિવિધ વાર્તાઓનું કંઈક અંશે
પ્રતિનિધિત્વ થાય એ ઉદ્દેશ છે. આ વિશિષ્ટ
સંપાદનમાં છેલ્લી શતાબ્દીના ગુજરાતી
નવલિકાકારોની પંદર નમૂનેદાર નવલિકાઓ
પસંદ કરી છે. વાર્તાકારોની સાથે સાથે વાર્તાના
વિષયવસ્તુનું તથા રચનારીતિનું વૈવિધ્ય જળવાય
એનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે અને આ
સંપાદનમાં પ્રત્યેક વાર્તાકારનો ટૂંકો પરિચય,
પસંદ કરેલી વાર્તાનો આસ્વાદ એક સાથે
આપવામાં આવ્યા છે.

આ સંપાદનમાં વિદ્યાર્થીઓને જ લક્ષમાં
રાખ્યા હોઈ સર્જક પરિચય, વાર્તાકૃતિ અને
વાર્તાનો આસ્વાદ એક સાથે આપ્યા છે.

કોલેજમાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને ખાસ
ઉપયોગી થાય તેવું આ પુસ્તક છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : હયા, સુમેધા, કશ્વી
લેખક : યોસેફ મેકવાન
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ફોન નં. : (૦૭૯)
૨૨૧૪૪૬૬૩.

મૂલ્ય : રૂ. ૬૦, પાના : ૮+૭૨, આવૃત્તિ-
પ્રથમ-ઈ. સ. ૨૦૧૪.

“દેશભરની સાહિત્ય અકાદમીએ
૨૦૧૨નો ઉત્તમ બાળ સાહિત્ય તરીકેનો ખૂબ
મોટો પુરસ્કાર એમને આપ્યો. આવા

વખણાયેલા મારા લેખક મિત્રની આ વાર્તા છે.” – યશવંત મહેતા

આ કથા ત્રણ નાનકડી સખીઓના અદ્ભુત અનોખા આનંદ પ્રવાસની છે. લેખક ભલે એને સાહસકથા કહે; હકીકતમાં એ આનંદ પ્રવાસની પરીકથા છે. જે પ્રવાસ દરમિયાન અનેકવિધ એવી ઘટનાઓ બને છે કે આનંદ અને અચરજ બન્ને થાય છે. વિશ્વ વિખ્યાત ‘એલિસ ઈન વન્ડરલેન્ડ’ના પાત્રોના જેવી જ આ પાત્રોની સૃષ્ટિ છે. એક પછી બીજું પરાક્રમ આ ત્રણ બહેનપણીઓ આદરે છે અને હસતાં રમતાં એમાંથી પાર ઉતરે છે.

ત્રણે બહેનપણીઓ જે અવનવા પ્રદેશમાં જાય છે ત્યાંના તેમના અનુભવો આકર્ષક રીતે નિરુપાયા છે. વિસ્મય અને કુતૂહલ આ વાર્તાનો પ્રાણ છે.

આ સળંગ બાળવાર્તામાં જે નાવિન્ય, મૌલિકતા અને રજૂઆત છે તે આજકાલ રચાતી બાળવાર્તાઓથી કંઈક અલગ છે. કંઈક નવીન છે.

ગુજરાતી બાળ સાહિત્યની વર્તમાન સ્થિતિમાં પ્રતિભાનો આવો ઉન્મેષ આહ્વાદક અને આવકાર્ય છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **વત્સલ અવિરત ટાંકણાં**

લેખક : ભરત ના. ભટ્ટ

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

નંદલાલ કાન્તિલાલ શાહ

કામધેનુ કોમ્પલેક્ષની સામે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

મૂલ્ય : રૂ. ૨૦૦, પાના : ૧૪+૨૭૪, આવૃત્તિ-પ્રથમ-૨૦૧૪.

‘નિત નિત નવું રૂપ લે ને નવું દર્શન આપે તે નઈ તાલીમ.’ – ભરતભાઈ બટ્ટ

આ પુસ્તક ‘વત્સલ અવિરત ટાંકણાં’માં ભરતભાઈએ ગ્રામ દક્ષિણા મૂર્તિ આંબલાના સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. જીવન ઘડતરના ઉત્તમ સમયના સંસ્મરણો ભરતભાઈએ પોતાની વિશિષ્ટ હળવી શૈલીમાં આલેખ્યાં છે, વિદ્યાર્થીકાળના સંસ્મરણો પછી તેઓ શિક્ષક બન્યા, ગૃહપતિ બન્યા. શિક્ષણ વિશે, વિદ્યાર્થીના ઘડતર વિશે સમજણ પરિપક્વ બની-આ બધાંનું વૈજ્ઞાનિક તથા

માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ તેઓ કરે છે અને મૂલવે છે. વિવિધ વિષયોમાં ઊંડા ઊતરે છે. તેમની રજૂઆતમાં માર્મિક હાસ્ય પાંગરે છે. પુસ્તક વાંચન સંસ્થાના વાતાવરણનો, શિક્ષકોના વલણોનો પરિચય થાય છે. અને કેળવણી એટલે શું તે પણ સમજાય છે.

ભરતભાઈએ લખ્યું છે, ‘વિદ્યાર્થી માટે નિયમો છે. નિયમો માટે વિદ્યાર્થી નથી’ વિદ્યાર્થી અંદરથી સતત બદલાતો રહે છે, તેથી જ નઈ તાલીમના શિક્ષકે પણ દરેક ક્ષણે નવા થવું પડે છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીના માનસના વિકાસ માટે કામ કરવાનું છે અને તેનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ પ્રેમ છે, જે વિદ્યાર્થીના જીવનને સુંદર ઘાટ આપે છે. ભરતભાઈએ સંસ્થાની વિલક્ષણતાઓ પણ દર્શાવી છે.

વિદ્યાર્થીના જીવન ઘડતરમાં રસ ધરાવતી દરેક સંસ્થામાં આ લાક્ષણિકતા અનિવાર્ય છે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **નામ મધમીદું અનુપમા**

લેખક : ભારતી દિપક મહેતા

પ્રકાશક : થીંક ફેઈસ્ટા

અનુકાંચન સોલ્યુશન પ્રાઈવેટ લિ.

પટની બિલ્ડિંગ, એમ. જી. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧. ફોન : ૦૨૮૧-૨૨૩૨૩૨૨.

મૂલ્ય રૂ. ૧૦૦/-, પાના : ૧૬૮, આવૃત્તિ : ૨૦૦૮.

ભારતી બહેન મહેતા લખે છે-‘પૂ. મમ્મીજીએ જે સમજણથી પાર્કિસન્સ PSP રોગને સ્વીકારી, આવકારી ને તેને જે રીતે ઓળંગી ગયા તેનો આ આલેખ છે. Fighting Spirit થી છલોછલ એક અનાસક્ત સત્તારીની આંતરકથા છે.’

આ પુસ્તકમાં પૂજ્ય અનુપમા બહેનના અંતિમ સમયની કથા તેમના પુત્રવધૂ ભારતીબહેન મહેતાએ આલેખી છે. સાસુ પાસેથી ભારતીબહેન દીકરી કરતાં વધારે વહાલ પામ્યા હતા. વાત્સલ્યના પારાવારમાં વાત્સલ્ય મૂર્તિના જીવનના અંતિમ સમયને જોવો-અનુભવવો એની વેદનાનું આલેખન ભારતીબહેને કર્યું છે. શશિકાન્તભાઈના ધર્મપત્ની પૂજ્ય અનુપમા બહેનની અંતિમ અવસ્થાનો અહીં માર્મિક અને હૃદયસ્પર્શી આલેખ છે.

એક પુત્રવધૂએ અત્યંત ભાવભીના શબ્દોમાં મા-સમાન સાસુની અંતિમ દુઃખદ અવસ્થાનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન કર્યું છે.

આ પુસ્તક દ્વારા ભારતી બહેનની સંસ્કારિતા, સાહિત્ય પ્રીતિ અને ધર્મ ભાવનાનો પરિચય મળે છે. સાથે સાથે પાર્કિસન્સના દરેક દર્દી તથા તેમનાં પરિવારજનો માટે આ વીરસકથા અખૂટ પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહેશે.

x x x

પુસ્તકનું નામ : **મારી આનંદયાત્રા**

લેખક : ભગવાનદાસ પટેલ

પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ફોન નં. : (૦૭૯) ૨૨૧૪૪૬૬૩.

મૂલ્ય : રૂ. ૩૦૦, પાના : ૮+૩૨૪=૩૩૨, આવૃત્તિ-પ્રથમ-૨૦૧૪.

લોક સાહિત્યના વિવેચક-સાહિત્યકાર શ્રી હસુ યાજ્ઞિકના મૌખિક ઉદ્ગારો નીચે પ્રમાણે છે.

‘અહીં ગંભીર ભગવાનદાસ નહીં પરંતુ બાબુ (મારું બાળપણનું નામ) પૂર્ણ આનંદ રૂપે પ્રગટ્યો છે.’

‘મારી આનંદયાત્રા’ પુસ્તકમાં છ પ્રકરણોમાં લેખકના જીવનના ૭૦ વર્ષોમાં બનેલા મહત્વના ૮૯ પ્રસંગો-ઘટનાઓ આલેખાયેલાં છે, જે વિભાગની દૃષ્ટિએ ૩ પરિશિષ્ટોમાં વહેંચ્યા. પરિશિષ્ટ ૧માં સાક્ષર-સ્નેહીઓની પ્રથમ મુલાકાતે લેખકના માનસમાં જે આનંદની અનુભૂતિ થઈ તેનું આલેખન છે. પરિશિષ્ટ ૨માં સંશોધિત-સંપાદિત પ્રગટ ભીલી લોકસાહિત્યના સ્થાનિક સંસ્થાથી આરંભી રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર થયેલા આનંદને અને તે નિમિત્તે થયેલ દક્ષિણ કોરિયાની સાંસ્કૃતિક યાત્રાના આનંદનું આલેખન છે. લેખક ભગવાનદાસ પોતે કહે છે તેમ ‘પરિશિષ્ટ એક અને બે ભાવકોને આનંદ આપતા મારી જીવન યાત્રાના મહત્વના પ્રસંગો-અંશો જ છે. સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આનંદ આપવાનો છે. એ રીતે આ પુસ્તકમાં મોટા ભાગના આનંદ આપનારા પ્રસંગોનું શબ્દરૂપે નિરૂપણ થયેલું છે.

વાચક પણ આનંદ યાત્રાનો અનુભવ કરે.

x x x

બી-૪૨, દયાનંદ સોસાયટી,

એ-૧૦૪, ગોકુલધામ (ઈસ્ટ), મુંબઈ-૬૩.

મોબાઈલ : ૯૨૨૩૧૯૦૭૫૩.

THE SEEKER'S DIARY

When a very patient Sonal ben (the editor for this issue) was giving me tips to base my article of 'the last few moments of Gandhi', I went back into time and started really thinking about how and what must have been the state of heart / mind during the split second of his shocking death. Then started going backwards to his last days, to his earlier life, to his beginning and thinking of him for an hour filled me with a very strong emotion of awe and surprise. Awe because of the 'Mahatma' he could become, and surprise because of the man that he was, like the rest of us, any of us.

Then Sonal ben tried to make it easier for me and said 'you can write about how the young generation, your generation thinks of him.' or anything that you wish to write about.' The past two weeks has been just this – chewing on my thoughts of this man called Mohandas Karamchand Gandhi.'

Before I write a few consolidated thoughts on him, I would like to explain the universal law of when one really wants something, the universe conspires to make it happen. So all around me there have been random conversations on him, came across and read the deep influence Param Kripadu Dev had on him and just last year Pujyashri Rakesh Bhai Jhaveri had taken two incredible lectures to make us aware of the little things about him that were so human and how he transformed them into strengths.

My thoughts below are largely influenced by my master and through him, I pen down my thoughts.

The first and foremost thing that simply blows my mind about Gandhi ji is his 'Ordinariness.' Here was a man who did not have visions, or jaati smaran gyan (જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન) or some miraculous revelation. He could have been an awkward wise uncle, a stubborn demanding parent, quirky neighbour, analytical difficult husband, all things ordinary. And within the folds of this ordinary life, he step by step created this extraordinariness where the whole country stopped to listen. He did it slowly, steadily, through learning, through asking, through deliberating, through making mistakes, step by step. Incidents that must have happened in every one's life – of humiliation, one

MAKING OF MAHATMA

upmanship, inferiority complex, anger, purposelessness, fear – he had all of them. He did not have any answers or magic wand before. At every step when he experienced something, had adequate reactions and then through an emotion of anger, of fear, he transformed his weakness into strengths.

Visualise an inconspicuous man, fearful but self respecting man in the first class compartment of a train in Durban in South Africa being thrown out by a white man-

Now see him aakul vyakool (આકુળ વ્યાકુળ) full of not so charitable thoughts humiliated and vengeful all night in that cold weather – thinking of ways to re-establish his bruised self respect.

When he was thrown out from that first class compartment, he did not touch his luggage which was thrown out with him, and did not go in the waiting room. What was he thinking on that cold, dark and lonely platform at that moment? He saw the three options. (1) To leave South Africa for ever (2) To stay in South Africa and obey unjust rules and (3) To stay in South Africa and fight injustice.

He selected the third option and rest is the history.

So What really happend that night?

This elusive thing called 'Purpose' and 'Clarity of Purpose' entered his life and that was his first extraordinary moment. But limited to only within him. AND Yet imagine any of us who finds a passionate purpose, be it personal or universal. For him at that moment, it was 'I want to fight against this injustice.' That is all, HE did not know how or what he would do but he was clear about his purpose. Somewhere that night or the nights following that he must have also felt his own limitations and within that thinking he decided at that time to simply stick to the Truth and fight his way through only sticking by Truth in a non violent matter.

We dont know whether it was the passion of purpose or the planets were right those days, but he spoke and people listened.

That push must have made his resolve stronger and his method sharper and clearer – that of 'Satyagraha.'

Such a noble thought had to have the universe aiding him and during that time he toned his other two qualities, that of discernment and delegation. He could gauge and assess qualities in people and give them a task accordingly and in that he met some fine noble people who had sincerity, singlemindedness, committedness and developed a totally unflinching loyalty towards him.

Through trial and error, he discovered another very special lesson – to bring about a change in people, he must live and be that change and that is when he started experiments with himself. Countless stories of how when he wanted to teach a lesson to someone, or convince someone, he would first put himself through that test, alter that part within him and then go about bringing that change in the other.

That also makes me come to a part I am most fascinated by in the few people like Gandhi who have this quality – that of 'Aparigraha' (અપરિગ્રહ). How does one steer away from beautiful things? How does one consciously give up on luxuries, comforts, even necessities? Higher Purpose – yes but along with that purpose, to truly realise that Parigraha is the biggest distraction and obstacle towards self growth. I and thus we see at the height of his fame, when all the wealth was available to him from all his admirers, followers, he only and only used it for the journey

towards **Swaraj** (સ્વરાજ). He embraced inner and outer discipline and thus everything outside of his purpose became valueless for him.

Then his qualities of perfection in the smallest of work and absolute emphasis on punctuality, his ability to work beyond his capacity and finally from dar to nidarta...

There are things and things already written about him, he has been dissected and criticised, he has been loved and revered, so what else to say?

But just that he is a real example of the fact that there is a 'Mahatma' in all of us, waiting to leap out, only if we can look beyond our trivialities, our smallmindedness, our ordinariness and we all have in us to transform our weakness into strengths.

Will end with what Sonal ben ended her mail to me with : **“we all have a Pitermaritzburg (Durban) station in our life. We all have options and what we select determines the course of our life.”**

Here is praying that we always select the path less trodden and are able to live to our highest human potential.'

Reshma Jain

The Narrators

Tel: +91 99209 51074

QUOTES BY MAHATMA....

“If we have listening ears, God speaks to us in our own language, whatever that language is.”

Strength does not come from winning. Your struggles develop your strengths. When you go through hardships and decide not to surrender, that is strength.

I cannot teach you violence, as I do not myself believe in it. I can only teach you not to bow your heads before any one even at the cost of your life.

The golden rule of conduct...is mutual toleration, seeing that we will never all think alike and we shall see Truth in fragments and from different angles of vision.

Conscience is not the same thing for all. Whilst, therefore, it is a good guide for individual conduct, imposition of that conduct upon all will be an insufferable interference with everybody's freedom

of conscience

Democracy is not a state in which people act like sheep.

Truth resides in every human heart, and one has to search for it there, and to be guided by truth as one see it. But no one has a right to coerce others to act according to his own truth.

God, as Truth, has been for me a treasure beyond price. May He be so to every one of us.

There is nothing that wastes the body like worry, and one who has any faith in God should be ashamed to worry about anything whatsoever.

Each one has to find his peace from within. And peace to be real must be unaffected by outside circumstances.

Those who say religion has nothing to do with politics do not know what religion is.

LESSON - 4 : TIRTHANKARAS

ENLIGHTEN YOURSELF BY SELF STUDY OF JAINOLOGY

□ DR. KAMINI GOGRI

In the following article we will study about the fourth topic, Tirthankars, Agama and other Jain Literature.

Tirthankars

Tirthankars are those special virtuous souls who have attained ultimate eternal happiness by liberation for themselves and have also shown the path of liberation for others. Jains believe in eternal cycles of time with rise and decline. Utsarpini is a 'rising' era in which human morale and natural conditions improve over time. At the end of Utsarpini, begins Avasarpini, a 'declining' era of the same length, in which human morale and virtues deteriorate. During the middle of every rising and declining era there are infinite souls who attain liberation but out of them only twenty-four souls become Tirthankars. They are the humans like us who rise to highest spiritual level. While accumulating different karmas in past lives, they also accumulate and get a special karma called Tirthakar Nam Karma in the last 3rd of their life by performing one or more of the 20 special austerities. Tirthakar Nam Karma matures in the final life and leads the person to become a Tirthankara. After attaining omniscience, Tirthankara reorganizes Jain religion to suit the changing times and become a role-model and leader for those seeking spiritual guidance. 'Savve Jiv Karu Shashan Rasi.' Since there are infinite Kala Chakras there are infinite Chauvisies. In present time Adinath is from 3rd Ara and remaining 23 tirthankaras are from 4th Ara.

Definitions –

Tirthankaras literally means builders of ford, which leads across the samsara i.e. the sea of suffering. The Tirthankara is the personage who shows the path to liberation (moksha). It also means the spiritual leader who established four Tirthas- sadhu (monk), sadhvi (nun), sravaka (layperson-male) and sravika (layperson-female). Tirtha also means Pravachana (sermon). Hence, Pravachankara is called Tirthankara.

By the term 'Tirtha' is also meant the group of twelve Anga. Thus, Tirthankaras are so called be-

cause they are the authors of the meaning embodied in Anga works composed by their direct disciples.

From this it can be derived that the title Tirthankara is peculiar to Jainism.

Scholars like Buhler and Jacobi are of the opinion that the meaning Tirthankara – prophet or founder of the religion – is a derivation from the Brahmanical use of the word Tirtha in the sense of 'doctrine'.

Emblems

The emblems (symbols) associated with the Tirthankaras are drawn mostly from animal and vegetation life. Swastika, srivasta and nandyavarta, which traditionally have auspicious qualities, also possess great antiquity. Thunderbolt is the only object which is an astra used in warfare. These symbols suggest sublimation of the qualities possessed by chosen animals and vegetable forms.

1. Bhagavan Rishabha Dev-	Bull
2. Bhagavan Ajitnath	Elephant
3. Bhagavan Sambhavanath	Horse
4. Bhagavan Abhinandan	Monkey
5. Bhagavan Sumatinath	Curlew or Red Ghoose bird (Kronch)
6. Bhagavan Padmaprabha	Lotus
7. Bhagavan Suparshvanath	Swastika
8. Bhagavan Chandraprabha	Moon
9. Bhagavan Pushpadanta	Crocodile
10. Bhagavan Sitalanath	Kalpavriksha
11. Bhagavan Sreyansanath	Rhinoceros (Ghenda)
12. Bhagavan Vasupujya	Female Buffalo
13. Bhagavan Vimalanath	Pig
14. Bhagavan Anantanath	Baj
15. Bhagavan Dharmanath	Vajra
16. Bhagavan Santinath	Deer
17. Bhagavan Kunthunath	Goat
18. Bhagavan Aranath	Fish
19. Bhagavan Mallinath	Kalasa
20. Bhagavan Munisuvrata	Tortoise

21. Bhagavan Naminath	Blue lotus
22. Bhagavan Neminath	Conch
23. Bhagavan Parshvanath	Snake
24. Bhagavan Mahavira	Lion

B. Agamas

Meaning of the term Agama is 'A' means complete and 'Gama' means to gain. Agama is the scripture which gives complete knowledge. All religions regard Scriptural knowledge as the 'Verbal Testimony', which is the knowledge derived from the words of a Trustworthy person (*Apta*). In Jaina tradition *Tirthankaras* are considered *Apta purusa*. Agama belongs to the second type of Knowledge known as *Srutajnana* (Scriptural Knowledge) according to Jainism.

Agamas are also as *Dvadasangi*, *Upadesa*, *Vacana*, *Aptavani*, *Pravacana*, *Siddhanta*, *Sruta*, *Sutra*, *Sutta* etc. They are written in Prakrit language (Ardha Magadhi, Paisachi, Maharashtri, etc.) the language of the masses spoken in North India during ancient period.

After the Nirvana of Lord Mahavira, Gautamswami headed the *Sangh* (Community) for 12 years, followed by Sudharmaswami who headed for next 12 years. He was followed by his disciple Jambuswami, who headed the Sangha for 38 years or 24 years. These three were *Arhat Kevalis*. After them, the Jaina community was under the leadership of five *Srutakevalis*, viz. Prabhavaswami, Sajnambhavasuri, Yasobhadrasuri, Sambhutivijayji and Bhadrabahu¹. (according to Svetambara tradition) Vishnukumara, Nandimitra, Aparajita, Govardhana and Bhadrabahu¹ (according to Digambara tradition). During the leadership of Bhadrabahu¹, there was a terrible famine in Magadha (part of Northern India), which lasted for 12 long years. Bhadrabahu¹ professed this famine and so he migrated to Southern India near the place called Kanara, along with Chandragupta Maurya and 12000 monks. The monks who resided in Magadha were under the leadership of Sthulabhadra. After the end of the famine Sthulabhadra organized a meeting to complete the scriptures, as during that time scriptures were memorized and not written. Therefore it became inevitable to organize a meeting to know, exactly the content of the Agamas remembered by the surviving monks. The meeting organized for the

preservation and conservation and conservation of the scriptures is called as *Vacana*. In all there were four *Vacanas* arranged, as follows.

COUNCIL	PERIOD	HEAD	PLACE
First	3 rd Century BCE	Sthulabhadra	Patliputra
Second	4 th Century CE	Arya Skandil	Mathura
Third	3 rd Century CE	Nagarjunasuri	Vallabhi
Fourth	5 th or 6 th Century CE	Devardhigani ksamasramana	Vallabhi

CLASSIFICATION

In the last *Vacana* finally the Agamas were written down, that is approximately 1000 years after the Nirvana of Lord Mahavira. In all presently there are 45 scriptures, which are classified as follows; according to the tradition, the canonical literature originated from the *first tirthankara* Adinatha. It was forgotten and revived from time to time by *tirthankara* succeeding Adinatha. The last *tirthankara* Mahavira's teachings were recorded in twelve sections known as *angas*. The last part contains the teachings of fourteen earlier works called *purva*. A council was formed in c.300 BCE at Patliputra for compilation of the scriptures. However the last Anga was unknown to everyone. So Jain monks were sent to Bhadrabahu to retrieve it. Bhadrabahu was a *sutra-kevali* according to Jain tradition. *Sutra-kevalies* are individuals who had memorised all Jain scriptures and could recite them out of memory. Of the whole delegation, only Sthulabhadra, a Jain monk learnt the *purva*, while the others found themselves incapable of receiving the knowledge. However, Bhadrabahu did not allow Sthulabhadra to teach the last four *purva* to anyone. The knowledge of ten *purva* were passed on heriditarily up to seven generations of the teachers before it was lost permanently. The Vallabhi council was commissioned in c. 5th century CE to write down the scriptures. The council was headed by Devarddhi. The scriptures compiled by this council forms the canonical texts of the Svetambara *Svetambara* sect. The *Digambara* sect of Jainism share the opinion that Bhadrabahu knew the scriptures. However, according to the *Digambara* tradition, the knowledge of the twelve *angas* were also lost along with the fourteen *purva*. Svetambara sect thus claim to have the correct but incomplete canonical literature where as texts written in a later period guide the principles of the

Digambara. The Svetambara canonical literature consists of forty-five texts. There are eleven *anga*, twelve *upanga*, ten *prakrina*, six *chedasutra*, two *sutra* and four *mulasutra*. Further, Svetambara also have *niyukti* and other works which are added to these forty-five texts. The holy texts of Svetambara thus comes to around eighty-four. There are also thirty-six *nigama* which serves as a supplement to *agama*. There are some branches within Svetambara sect which do not regard all these texts as authoritative. For instance, the Sthanakavasi sect regards only thirty-two of these as their holy books. Digambar sect believes that there were 25 *Agama-sutras* (11 *Anga sutras* + 14 *Anga-Bahya-sutra*) compiled from the original preaching of Lord Mahavira. However, they were gradually lost starting about two hundred years after Lord Mahavira's *nirvana*, except certain portion of *Dristivada*, the 12th *Anga sutra*. Hence the existing *Agama-sutras* (which are accepted by the Svetambar sects) are not accepted by them as authentic scriptures.

In the absence of authentic scriptures, Digambaras consider the following two works as the *Agama* substitute texts. These scriptures were written by great *Acharyas* from 100 to 800 CE and are based on the original *Agama sutras*. They are:-

Satakhandagama

This Digambar scripture is also known as *Mahakammappayadi-pahuda* or *Maha-karma-prabhrut*. It was written by two *Acharyas*, Pushpadant and Bhutabali, disciples of *Acharya Dharasena* around 160 CE. The second *Purva-agama* named *Agrayaniya* was used as the basis for this scripture. The scripture contains six volumes.

Jivasthana, Kshulakabandha, Buddhasvami-tavichaya, Vedana, Vargana and Mahabandha.

Acharya Virsen wrote two commentary texts, known as *Dhavalatika* on the first five volumes and *Maha-dhavalatika* on the sixth volume of this scripture, around 780 CE.

Kashaya-pahuda (Kashaya Prabhruta) : This scripture was written by *Acharya Gunadhara*, based on the fifth *Purva-agama* named *Jnana-pravada*. *Acharya Virsen* and his disciple, *Jinsena*, wrote a

commentary text known as *Jaya-dhavalatika* on it around 780 CE.

C. Other Literature.

In addition to their canons and commentaries, the Svetambara and Digambara traditions have produced a voluminous body of literature, written in several languages, in the areas of philosophy, poetry, drama, grammar, music, mathematics, medicine, astronomy, astrology, and architecture. In Tamil the epics *Chilappatikaram* and *Jivikachintamani*, which are written from a Jain perspective, are important works of early postclassical *Tamil literature*. Jain authors were also an important formative influence on Kannada literature.

The Jain lay poet *Pampa's Adipurana* (another text dealing with the lives of Rishabha, Bahubali, and Bharata) in the earliest extant piece of *mahaakavya* ('high poetic') *Kannada literature*. Jains were similarly influential in the *Prakrit languages*. Apabhramsha, Old Gujarati and later, Sanskrit. A particular forte of Jain writers was narrative, through which they promoted the religion's ideals. The most remarkable example of this is the huge Sanskrit novel. *The Story of Upamiti's Series of Existences* by the 10th century Shvetambara monk Siddharshi. Of particular importance, both as a systemization of the early Jain worldview and as an authoritative basis of later philosophical commentary, is the *Tathvartha-sutra* of Umasvati, whose work is claimed by both the Digambara and Umasvamin communities. Composed early in the Common Era, the *Tattvartha-sutra* was the first Jain philosophical work in Sanskrit to address logic, epistemology, ontology, ethics, cosmography and cosmogony.

Digambaras also value the Prakrit works of *Kundakunda* (c. 2nd century, though perhaps later), including the *Pravachanasara* (on ethics), the *Samayasara* (on the essence of doctrine), the *Niyamasara* (on Jain monastic discipline), and the six *Prabhritas* ('Chapters'; on various religious topics), Kundakunda's writings are distinguished by their deployment of a two perspective (*naya*) model, according to which all outward aspects of Jain practice are subordinated to an inner, spiritual interpre-

tation.

The details of Jain doctrine did not change much throughout history, and no major philosophical disagreements exercised Jain intellectuals. The main concerns of the medieval period were to ensure that scriptural statements were compatible with logic and to controvert the rival claims of the Hindus and the Buddhists.

Bhadrabahu (c. 300 BCE) is considered by the Jains as last *sutra-kevali* (one who has memorized all the scriptures). He wrote various books known as *niyakti*, which are commentaries on those scriptures. He also wrote *Samhita*, a book dealing with legal cases. Umaswati (c. 1st century CE) wrote *Tattvarthadigama-sutra* which briefly describes all the basic tenets of Jainism, Siddhasena Divakara (c. 650 CE), a contemporary of Vikramaditya, wrote *Nyayavatra* a work on pure logic. Haribhadra Suri (c. 1088-1072 CE) wrote *Yogasutra*, a textbook on yoga and *Adhatma Upanishad*. His minor work *Vitragastuti* gives outlines of the Jain doctrine in form of hymns. This was later detailed by Mallisena (c. 1292 CE) in his work *Syadavadamanjari*. Devendrasuri wrote *Karmagrantha* which discusses the theory of Karma in Jainism. Gunaratna (c. 1440 CE) gave a commentary on Haribhadra's work *Dharmasagara* (c. 1573) wrote *kaupaksakausi-kasahasrakirana* (Sun for the owls of the false doctrine). In this work he wrote against the Digambara sect of Jainism. *Lokaprakasa* of Vinayavijaya and *pratimasataka* of Yasovijaya were written in c. 17th century CE. *Lokaprakasa* deals with all aspects of Jainism. *Pratimasataka* deals with metaphysics and logic. Yasovijaya defends idol-worshipping in this work. A recent work in Jain theology is *Jainatattvajnana* written by Vijay Dharma Suri in 1917 CE. Srivardhaeva (aka Tumbuluracrya) wrote a Kannada commentary on *Tattvarthadigama-sutra*. This work has 96000 verses. This work is praised in various inscriptions but it is lost. Jainendravayakarnana of Pujiyapada Devanandi and *Sakatayana-vyakarana* of Sakatayana are the work on grammar written in c. 9th century CE. Siddhahemacandra by Hemacandra (c. 12th century CE) is considered by

E. Kielhorn as the best grammar work of the Indian middle age. Hemacandra's book *Kumarapalacaritra* is also noteworthy.

Narrative literature and poetry

Jaina narrative literature mainly contains stories about-sixty-three prominent figures known as *Salakapurusa*, and people who were related to them. Some of the important works are *Harivamshapurana* of Jinasena (c. 8th century CE), *Vikramarjuna-Vijaya* (also known as *Pampa-Bharata*) of Kannada poet named Adi Pampa (c. 10th century CE), *Pandavapurana* of Shubhachandra (c. 16th century CE). *Paumacariya* of Vimalssuri (c. 3rd or 4th century CE), *Padma-purana* of Ravisena (c. 660 CE) and *Ramacandracaritra-purana* (also known as *Pampa-Ramayana*) of Pampa II (c. 1100 CE) have the stories of the legendary figure Rama.

(To be continue)

76/C, Mangal, 3/15, R.A.K. Road, Matunga,

Mumbai-400 019. Mobile: 9819179589 / 9619379589

Email : kaminigogri@gmail.com

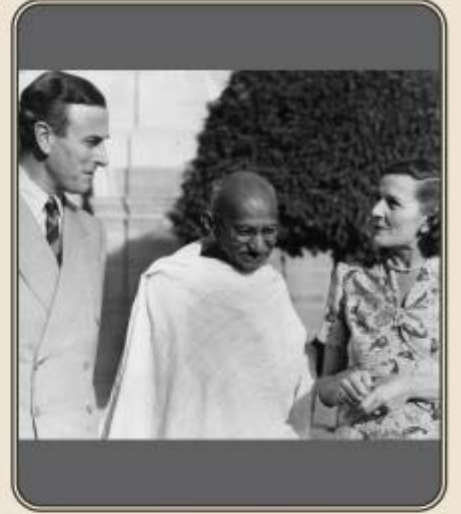
શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘને પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાનની યાદી

પ્રબુદ્ધ જીવન સૌજન્ય કોર્પસ ફંડ	
રૂપિયા	નામ
૩૦૦૦૦૦	પ્રસન્ન એન. ટોલીયા (પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નાં પ્રકાશન અર્થે)
૩૦૦૦૦૦	કુલ રકમ
કિશોર ટિમ્બડીયા કેળવણી ફંડ	
૧૦૦૦૦૦	પ્રસન્ન એન. ટોલીયા
૧૦૦૦૦૦	કુલ રકમ
જમનાદાસહાથીભાઈ અનાજ રાહત ફંડ	
૧૦૦૦૦૦	પ્રસન્ન એન. ટોલીયા
૧૦૦૦૦૦	કુલ રકમ
જનરલ ડોનેશન ફંડ	
૫૦૦૦	રશ્મિન સંઘવી
૫૦૦૦	કુલ રકમ
પ્રબુદ્ધ જીવન સૌજન્ય	
૨૦૦૦૦	પ્રહીર ફાઉન્ડેશન (ગૌતમ હીરાલાલ ગાંધી)
	જાન્યુ-૨૦૧૫
૨૦૦૦૦	બામ્બે મિનરલ્સ (દીનાબેન તથા ચેતનભાઈ)
	ફેબ્રુ-૨૦૧૫
૪૦૦૦૦	કુલ રકમ

ગાંધીજીવનના અંતિમ અધ્યાયની તસવીરો-ઝલક

નોઆખલીમાં પગપાળા કરતા મહાત્મા ગાંધી

મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમની
'લાકડીઓ'—મનુ ગાંધી અને આભા ગાંધીમહાત્મા ગાંધી
છેલ્લા વાઈસરોય લૉર્ડ માઉન્ટબેટન
અને એડવિના માઉન્ટબેટન સાથેમહેરુલીની દરગાહમાંથી નીકળતા
મહાત્મા ગાંધી ઉપવાસ પછી અને મૃત્યુ પહેલાં
લેવાયેલી અંતિમ તસવીરોમાંની એક

ગાંધીજીના છેલ્લા ઉપવાસ

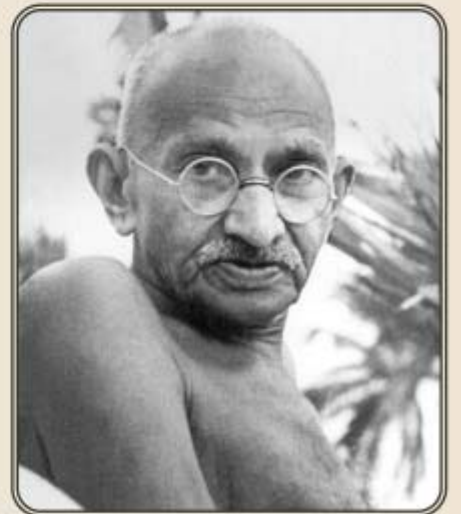
મહાન આત્માની ચિરવિદાય

અંતિમ દર્શન

અંતિમ યાત્રા વખતે ઊમટેલો માનવ મહેરામણ

મહાત્માની ચિંતનશીલ મુદ્રા

सेवक की प्रार्थना

हे नम्रता के सम्राट्!
दीन भंगी की हीन कुटिया के निवासी!
गंगा, यमुना और ब्रह्मपुत्रा के जलों से सिंचित
इस सुन्दर देश में
तुझे सब जगह खोजने में हमे मदद दे।
हमें ग्रहणशीलता और खुला दिल दे।
तेरी अपनी नम्रता दे;
दिन्दुस्तान की जनता से
एकरूप होने की शक्ति और उत्कण्ठा दे।
हे भगवन्!
तू तभी मदद के लिए आता है,
जब मनुष्य शून्य बनकर, तेरी शरण लेता है।
हमें वरदान दे,
कि सेवक और मित्र के नाते
जिस जनता की हम सेवा करना चाहते हैं,
उससे कभी अलग न पड़ जायें।
हमें त्याग, भक्ति और नम्रता की मूर्ति बना,
ताकि, इस देश को हम ज्यादा समझें
और ज्यादा चाहें।

[महात्मा गांधीએ જીવનમાં એક જ કાવ્ય લખ્યું હતું, તે આ.
તેમણે તો તેને ફકરારૂપે જ લખેલું. ૧૯૬૭માં વસંત દેસાઈએ
તેને સ્વરબદ્ધ કર્યું અને મન્ના ડે પાસે ગવડાવ્યું. આ અદ્ભુત રેકૉર્ડ
ઇન્ડિયન રેકૉર્ડ કલેક્ટર્સ એસોસિએશન પાસે ઉપલબ્ધ છે.]

To,

Postal Authority Please Note: If Undelivered Return To Sender At 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004.

Printed & Published by Pushpaben Chandrakant Parikh on behalf of Shri Mumbai Jain Yuvak Sangh and Printed at Fakhri Printing Works, 312/A, Byculla Service Industrial Estate, Dadaji Konddev Cross Rd, Byculla, Mumbai-400 027. And Published at 385, SVP Rd., Mumbai-400004. Temporary Add. : 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi. Mumbai-400004. Tel.: 23820296. Editor: Dhanwant T. Shah.